

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 3-4

CRKVENO PRAVO U SRBA

Stefan Zeljković • Andrija Sošić

Aleksandar Mitrović • David Spaić • Bojan Pilipović

Istraživanja

Rade Ćosić • Milan Blagojević

Ogledi

Ivana Petković • Svetislav Lj. Marković • Bratislav Stojiljković

Intervju

Miloš Jevtić: Jovan Đorđević

Sećanja

Radomir Đorđević • Dobrilo Aranitović

Osvrti, prikazi, recenzije

Bio-bibliografije

Episkop Simeon Stanković

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Miloš Nikolić

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Stanislav Sretenović

Dr Damjan Tatić

Dr Milan Ćirković

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Beograd, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

Za izdavača

Mirko Milićević, direktor

Ilustracije u ovom broju: slike Sime Žikića

Na korici: Sima Žikić, *Bura*,

ulje na platnu, 62 × 37 cm, 1954. (Zavičajni muzej Knjaževac)

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XVI (2018), No. 3-4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

TEMA BROJA: CRKVENO PRAVO U SRBA

Stefan Zeljković
Uloga i značaj Svetoga Save
u razvoju crkvenog prava kod Srba 11

Andrija Sošić
Pojave hrišćanskog etosa
u Zakonicima Svetog Petra Cetinjskog 27

Aleksandar Mitrović
Uporedni prikaz državnog
i crkvenog bračnog zakonodavstva 39

David Spaić
Uporedni prikaz crkvenog prestupa i krivičnog dela,
crkvene kazne i krivične sankcije 46

Evgenije (Bojan) Pilipović
Crkveno i državno pravo u Karlovačkoj mitropoliji 58

Istraživanja

Rade Ćosić
Glumac i igra 79

Milan Blagojević
Neophodnost dekonstitucionalizacije
Vijeća naroda Republike Srpske 101

Ogledi

Ivana Petković
Zakon i ljubav u romanu *Rob* Isaka Baševisa Singera 121

Svetislav Lj. Marković, Bratislav Stojiljković
Srbobran je zabranjen i zbog Tesline izjave 140

Prevodi

Hans King
Posmrtni govor Karlu Bartu 153

Tokovi

<i>Danilo Basta</i> Petominutna meditacija o vremenu	157
---	-----

Pogledi

<i>Stefan Dragičević</i> Konkordat – lekcija iz istorije koju nismo naučili	159
--	-----

Intervju

<i>Miloš Jevtić</i> Razgovor sa Jovanom Đorđevićem na Radio Beogradu	163
---	-----

Sećanja

<i>Radomir Đorđević</i> Miloš N. Đurić, filozof, naučnik, humanista	181
<i>Dobri Aranitović</i> Na predavanjima čika Miše Đurića	185
<i>Dobri Aranitović</i> Prerani odlazak Nikole Miloševića	188

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji	197
<i>Jovica Trkulja</i> Osuda, ubistvo i rehabilitacija Ilije Pržića	199

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Milorad Vukašinović</i> Aleksandar Geljević – misterija nad Kremljom	227
<i>Mirjana Živanović</i> O pravnim i političkim idejama u vreme Konstantina i Justinijana (Srđan Šarkić: <i>Pravne i političke ideje u Istočnom rimskom carstvu</i>)	234
<i>Jovica Trkulja</i> Povratak Miloša Moskovljevića (Momčilo Isić: <i>Miloš Moskovljević, Ličnost i delo</i>)	238
<i>Jovica Trkulja</i> Posvete prijateljske zahvalnosti Svetozaru Stojanoviću (Katarina Karamijalković: <i>Knjige s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr Svetozara Stojanovića</i>)	242
<i>Vladimir Marković</i> Svedočanstvo o vremenu zla (Sava Banković: <i>U predvorju pakla</i>)	245
<i>Vladimir Marković</i> Ekstremna levica juče i danas (Marija Đorić: <i>Ekstremna levica. Ideološki aspekti levičarskog ekstremizma</i>)	249

Bio-bibliografije

Dobrolo Aranitović

Episkop Simeon Stanković (1886–1960),
prilog bio-bibliografiji 255

In memoriam

Jovica Trkulja

U spomen na Đuricu Krstića 263

Jovica Trkulja

Sećanje na profesorku Bosiljku Gavrić 267

U V O D N I K

Temat u ovom broju „*Hereticusa*“ posvećen je crkvenom pravu u Srba. Poznato je da je crkveno-pravno zakonodavstvo od početka svoga postojanja bilo predmet širokoga naučnoga izučavanja. Njegovi koreni sežu u daleku prošlost u prve vekove hrišćanstva. Nakon Milanskoga ediktta 313. godine, crkveno-pravno zakonodavstvo bilo je važna karika u procesu formiranja različitih pravnih tradicija, od rimskog prava preko vizantijskih nomokanona do fundamentalnih pravnih vrednosti novovekovnih i savremenih društava. Terminom crkveno pravo ili kanonsko pravo označavan je zbir crkvenih zakona kojima se upravlja životom pojedinih crkava. U temelju crkvenog prava su odredbe, odnosno odluke prvih crkvenih sabora koje su se nazivale kanonima, te odatle dolazi i naziv „kanonsko pravo“. Ovi kanoni ili pravila hrišćanske etike, crkvene organizacije i jurisdikcije predstavljaju crkveno zakonodavstvo i predmet su izučavanja teološke i pravne nauke.

Zahvaljujući svojoj drevnosti, samosvojnosti i postojanosti pravnih principa, crkveno pravo je tokom viševjekovne tradicije svoga postojanja nosilo samobitni autoritet i važnost. Ono je stoga vršilo povoljan uticaj na razvoj svetovnog prava. Od tada do danas crkveno pravo je činilo sastavni deo celokupnog pravnoga sistema, čuvajući u isto vreme svoj samobitni autoritet i karakter.

Ovo posebno važi za srpsku pravnu tradiciju koju je utemeljio Sveti Sava. On je jasno video da u našem prolaznom svetu ne može biti organizovanog društva, snažne Crkve i jake države bez čvrstih i jasnih pravila – kanona i zakona. Stoga je napisao, preveo ili priredio više dela namenjenih organizaciji crkve i države. On je prevodio i pisao dela u cilju organizovanja manastirskog žića i crkvene administracije u Srbiji. Najznačajnija dela koja se pripisuju Savi jesu: Tipikon, pravilnik života u manastiru („Karejski tipik“, „Hilandarski tipik“ i „Studenički tipik“), i Savina verzija vizantijskog Nomokanona, zbornika crkvenih i svetovnih pravila. Ostali Savini spisi su: Žitije Svetog Simeona, Služba Svetom Simeonu, Poslanica igumanu Spiridonu, Ustav za držanje „Psaltira“.

Najveći uticaj imalo je Savino Zakonopravilo (Krmčija), nastalo kao rezultat njegovih nastojanja da mladu Srpsku crkvu i novu, osamostaljenu državu utemelji na zakonima, kao kamenu temeljcu Srpske crkve i države. Zakonopravilo nije samo puki prevod vizantijskih građanskih i crkvenih pravnih akata, nego sadrži i tumačenja koja je napisao Sava. Zbog toga Zakonopravilo ima nesumnjivu originalnost i sopstvenu vrednost. Sava je u njega uneo brojne propise o zaštiti siromašnih, obespravljenih i ugroženih slojeva društva te uspeo da ostvari skladan odnos između duhovne i svetovne vlasti.

Ovi pravni spisi i knjige Svetog Save predstavljali su: (1) dragocenu sponu Srbije sa dotadašnjom pravnom tradicijom evropskih naroda, (2) doprinos uređenju srpske crkve i države, i (3) proneli su njegov uticaj i izvan Srbije (najviše u Bugarskoj i Rusiji). Na taj način zahvaljujući Svetom Savi, položeni su solidni temelji za razvoj crkvenog prava kod Srba.

Pojava crkvenih pravila i normi pravnog karaktera imala je za rezultat i razvijanje crkvenog prava kao naučne discipline. S vremenom crkveno pravo je razradilo celokupni teorijski sistem i ušlo u oblast akademskih disciplina. Crkveno pravo kao akademska disciplina se bavi pravnom stranom Crkve dok se bogoslovskom stranom bave druge bogoslovske discipline. Cilj crkvenog prava je da: (1) ispita osnovne principe crkvenog zakonodavstva, (2) objasni organizaciju i nadležnost crkvene vlasti, (3) utvrdi imovinska i politička prava crkve kao pravnog lica. Pored toga crkveno pravo ima zadatak da proučava spomenike crkvenog zakonodavstva, da istražuje život pomesnih autokefalnih i pravoslavnih crkava, da stvara sistem crkvenog prava.

Manje je poznata činjenica, čak u našim naučnim krugovima, a naročito u široj javnosti da je crkveno pravo u Srba bilo vrlo razvijena naučna oblast i akademska disciplina. Od osnivanja Pravnog odeljenja Liceja u Kragujevcu i Beogradu (od 1841. godine) Crkveno pravo je bilo obavezan predmet, sve do 8. oktobra 1945. Prema Zakonu o ustrojstvu javnih škola u Srbiji 1844. godine, predaje se Kanonsko pravo Pravoslavne crkve. Uredba o Velikoj školi 1897. godine, umesto Kanonsko pravo Pravoslavne crkve, ovaj predmet naziva Crkveno pravo, i tako će se zvati sve do njegovog nasilnog izbacivanja iz nastavnog plana i programa 1945. godine. Pet decenija kasnije predmet Crkveno pravo je ponovo vraćen u nastavni plan Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Akademske 1996/97. godine u letnjem semestru, počela su predavanja iz Crkvenog prava.

Utemeljenju crkvenog prava kod nas značajan doprinos dali su: dr Nikodim Milaš, episkop Dalmatinski, prof. dr Čedomilj Mitrović, prof. dr Sergej Troicki, Branko A. Cisarž, prof. dr Dimša Perić i dr.

Poslednje decenije karakteriše aktivno izučavanje crkvenoga prava. To je omogućeno uvođenjem predmeta Crkveno pravo u nastavni plan pojedinih pravnih fakulteta. Odlukom Vlade Republike Srbije kojom je rešenje o likvidaciji Pravoslavnog bogoslovske fakulteta proglašeno nelegitimnim i anulirano, od 1. januara 2004. godine Fakultet je ponovo vraćen u sastav Beogradskog univerziteta, s tim što je Fakultet ostao u duhovnom i kanonskom okrilju Srpske pravoslavne crkve. Uz to, naučna otkrića novih crkveno-pravnih spomenika ponovo su skrenula pažnju na važnost i značaj crkvenoga prava koje je postalo sastavni deo naučnog programa Univerziteta u Beogradu. Na taj način Crkveno pravo je kao naučna i akademska disciplina ponovo dobilo važno mesto u krugu srodnih pravnih nauka.

Izučavanje crkvenog prava omogućuje studentima da steknu osnovna znanja o Crkvi, njenom ustrojstvu i pravilima koje primenjuje, o njenoj ulozi u različitim istorijskim periodima. Poseban zadatak ove akademske discipline jeste razvijanje sposobnosti kritičkog razmatranja uloge Crkve u društvu, kao i razmatranje njene ulogeu prevazilaženju egzistencijalnih problema sa kojima se suočavaju ljudi u savremenom društvu.

To su razlozi zbog kojih temat u ovom broju posvećujemo crkvenom pravu u Srba. Nekoliko tekstova, raznorodnih, iz oblasti crkvenog prava, ima za cilj da pokaže stručnoj, i široj javnosti, obilje tema i problema u toj naučnoj oblasti. Tekstovi u ovom tematu se kreću od klasičnih o državno-crkvenom pravu u srpskoj tradiciji, Zakonopravilu Svetog Save, zakonicima svetog Petra Cetinjskog i Karlovačke mitropolije, do uže usmerenih na neka od pitanja bračnog i krivičnog zakonodavstva. U njima je izražen i odnos sa drugim pravnim naukama, što dodatno objašnjava važnost tematike. O ovim pitanjima priloge su pripremili autori mlađe generacije: Stefan Zeljković, Andrija Sošić, Aleksandar Mitrović, David Spaić, Bojan Pilipović.

Nakon temata slede uobičajene rubrike „*Hereticusa*“. U rubrici **Istraživanja** objavljujemo tekst Rade Čosića o paradigmi pozorišta u delu Eugena Finka i tekst Milana Blagojevića o neophodnosti dekonstitucionalizacije Vijeća naroda Republike Srpske. U **Ogledima** se traga za odgovorima na pitanje zakona i ljubavi u romanu Rob Isaka Baševisa Singera (Ivana Petković), kao i na pitanje da li je list „Srbobran“ bio zabranjen krajem maja 1892. godine zbog jedne Tesline izjave (Svetislav Marković i Bratislav Stoiljković).

U rubrici **Prevodi** objavljujemo posmrtni govor Karlu Bartu koji je izgovorio njegov prijatelj i poštovalac Hans King, a u **Tokovima** je razmišljanje Danila Baste o vremenu. Stefan Dragičević u **Pogledima** argumentuje svoju tezu da je Konkordat između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana 1935. godine – lekcija iz istorije koju nismo naučili.

U rubrici **Intervjui** ovog puta objavljujemo razgovor Miloša Jevtića sa profesorom Jovanom Đorđevićem (1908–1989) na Radio Beogradu 1976. godine. Rubrika **Sećanja** posvećena je uspomeni na dvojicu naših filozofa. Prvo su Radomir Đorđević i Dobrilo Aranitović napisali prilog o velikanu Milošu Đuriću (1892–1967) kao filozofu, humanisti, predavaču, a povodom 50-godišnjice njegove smrti. Tu je i tekst Aranitovića o Nikoli Miloševiću (1929–2017) povodom 10-godišnjice njegove smrti.

Dokumentacija o osudi, ubistvu i rehabilitaciji dr Ilije Pržića, profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, obrađena je u rubrici **Dosije**.

Rubriku **Osvrti, prikazi, recenzije** započinjemo tekstom Milorada Vukašinovića o Aleksandru Geljeviću Duginu, osnivaču neoevroazijskog pokreta i tvorcu savremene ruske geopolitičke škole. Nakon njega, slede prikazi knjiga: Srđan Šarkić, *Pravne i političke ideje u Istočnom rimskom carstvu*

(M. Živanović), Momčilo Isić, Miloš Moskovljević, *Ličnost i delo (J. Trkulja)*, Katarina Karamijalković, *Knjige s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr Svetozara Stojanovića (J. Trkulja)*, Sava Banković: *U predvorju pakla (V. Marković)*, Marija Đorić: *Ekstremna levica (V. Marković)*.

Nastavljajući praksu publikovanja bibliografija značajnih autora, ovog puta objavljujemo Bibliografiju radova episkopa Simeona Stankovića (1886–1960) koju je pripremio Dobrilo Aranitović. Na kraju su u rubrici **In memoriam** sećanja na dr Đuricu Krstića i profesorku Bosiljku Gavrić.

Beograd, decembra 2018.

Urednik

TEMA BROJA

Crkveno pravo
u Srba

Sveti Sava, ulje na limu, 60x40 cm, 1961.

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU SLIKE SIME ŽIKIĆA

Sima Žikić (Zaječar, 1878 – Knjaževac 1964). Rođen je u trgovačkoj porodici. Nakon završene osnovne škole učio je slovoslagački zanat. Potom je upisao Zaječarsku gimnaziju gde su pojedini profesori zapazili njegov slikarski talenat. Sa njihovim preporukama, kao talentovani učenik i štićenik epsikopa Melentija, upisao je 1897. godine živopisačku školu u Trojicki-Sergejskoj lavri. Završio je i studije u duhovnom seminariju u Novčerkaksu na Donu.

Po povratku u Srbiju 1905. godine radio je prvo kao seoski učitelj. Godine 1909. je rukopoložen za đakona i posvetio se sveštenučkom pozivu. Službovao je u selima Planinica, Krivi Vir, Lukovo i od 1920. u Knjaževcu. Oženio se 1909. Kossarom Milošević iz ugledne knjaževačke porodice i sa njom imao troje dece. Vodio je aktivan društveni život, bavio se pisanjem i prosvetnim radom, svirao je flautu i violinu. Predavao je veronauku i crtanje u Knjaževačkoj gimnaziji, obnovio je i rukovodio društvom Crvenog krsta u Knjaževcu. Bio je veliki dobrotvor i prosvetitelj. Objavio je mnoštvo pripovedaka, rasprava, članaka, propovedi i pesama u crkvenim glasilima i lokalnim listovima. U rukopisima je ostavio tri romana sa prikazima iz sveštenučkog i činovničkog života, baziranih na stvarnim ličnostima i događajima.

Dela Sime Žikića odlikuju jarke boje i sveopšte prisustvo svetlosti. Po svom likovnom opusu on se može svrstati među slikare realiste, mada se poznija dela mogu okarakterisati kao naivni realizam. Pored celina formiranih na osnovu slikarskih tehnika, tema i motiva, posebnu grupu Žikićevog opusa čine i osam veoma zanimljivih vajarskih dela u gipsu i ilovači.

Sima Žikić je nosilac sledećih odlikovanja: Spomenica na rat 1912, Spomenica na rat 1913, Sv. Save, Orden Crvenog krsta Kraljevine Srbije, Orden Crvenog krsta Kraljevine Jugoslavije, Orden Jugoslovenske krune IV stepena. Preminuo je 1964. godine, a sahranjen je u porti crkve Svetog Đorđa u Knjaževcu.

Stefan Zeljković

Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu

ULOGA I ZNAČAJ SVETOGA SAVE U RAZVOJU CRKVENOG PRAVA KOD SRBA

Rezime: Rasvetljavanje uloge i značaja pojedinaca u našoj istoriji od presudnog je značaja za očuvanje verskog i nacionalnog identiteta. Ličnost Svetoga Save ne predstavlja samo osnivača autokefalne Crkve kod Srba i prvog velikog duhovnog korifeja, već i lik prvog zakonodavnog velikana srpske istorije. Uprkos senci nad njegovim likom i delom tokom proteklih nekoliko decenija, dvadeset i prvi vek doneo je slobodu Crkvi i dao priliku da ponovo zablista uloga i značaj prvog srpskog arhiepiskopa, čija slava i svetost nikada nisu bili okusili senku pred Prestolom Božijim. Ovaj rad predstavlja inicijalni i skromni doprinos istraživanju lika i dela Svetoga Save, u kontekstu razvoja crkvenog prava kod Srba.

Cljučne reči: Sveti Sava, crkveno pravo, Zakonopravilo, Tipik

Uvod

Crkva Hristova, kakvu je danas poznajemo u našim svakodnevnim životima, bilo da mislimo pri tome na raznolike građevine širom sveta ili zajednice verujućih ljudi čija se vera u Hrista Gospoda otelotvorava kroz neprekidnu tradiciju i pobožnost, ili pak ako bismo definisali Crkvu Božiju na više filozofski način, obavijen tajanstvenošću, koja jeste Njen pokrov, rekavši da je ona Telo Hristovo i sasud Duha Svetog, preko koga mi zadobijamo Carstvo Nebesko, upravo Ona, onim svojim ljudskim delom egzistira kao institucija ovde na zemlji već dve hiljade godina.

Ispunjeni Duhom Svetim, Hristovi učenici su razvejali seme Jevanđelja po celom svetu. Tako su nicali slavne katedre drevne Crkve, jerusalimska, antiohijska, aleksandrijska, efeska, rimska, konstantinopoljska, kartaginska... I svaka od njih ponela je slavni venac mučeništva radi svoje tvrde vere u Gospoda Isusa Hrista. Prva tri veka života Crkve bila su obeležena gonjenjima, najpre od Judejaca, a potom naročito od neznabožaca. Najbolji sinovi i kćeri Crkve dali su svoje živote zbog ispovedanja imena Hristovog. Sva gonjenja nisu naškodila hrišćanstvu i donela su Crkvi čitavu plejadu mučenika čija su se imena upisala u knjigu Života, kao svedočanstva slave Crkve Hristove i Njihove vere u Hrista. Naglo i daleko širenje

hrišćanstva ostavilo je posramnjene sve njegove gonitelje, i bilo je očito da je ono zaista bilo božanska religija koja je hitala ka svome trijumfu. Snaga vidljivog oružija nije mogla da pobedi unutrašnju snagu duha, te je tako neznabožački mač konačno bio prinuđen da se skloni pred znamenjem Krsta Hristovog onda kada je početkom četvrtog veka grčko-rimskim svetom prvi put zavladao hrišćanski car, sveti i ravnoapostolni Konstantin Veliki. Vizantijska era, kako je nazvan period u istoriji grčkog sveta od IV do XV veka, svojim najvećim delom predstavljala je zlatno doba istočnog hrišćanstva i njegove aktivne misionarske delatnosti. Tokom Srednjeg veka, mnogi, do tada paganski narodi i plemena, primili su hrišćanstvo, a među njima i Srbi kao jedno od južnoslovenskih plemena.

Ovaj rad posvećen je ulozi i značaju Svetoga Save, prvog srpskog arhiepiskopa i velikog prosvetitelja srpskog naroda, za razvoj crkvenog prava kod Srba. Premda sam naslov rada ne upućuje mnogo na hronološke okvire pokušaćemo da izložimo istorijske činjenice hronološkim redom. Da bismo to izložili, kao što sam izraz upućuje tj. radi se o sublimaciji višedecenijskog rada Svetog Save na ustrojavanju crkveno-pravnog poretka u mladoj arhiepiskopiji i značaju istoga, te je stoga neophodno bilo da i rad bude podeljen u nekoliko naslova i podnaslova kako bi se sistematski dao prikaz života i rada Svetog Save. Nemoguće je govoriti o delatnosti bilo kog čoveka, pa tako i ovog velikana srpske crkvene istorije, bez poznavanja njegovog života.

Autokefalnost Srpske crkve jeste primer dobrog poznavanja crkveno-kanonskog poretka, a zatim i ustrojavanje života arhiepiskopije, što svakako Sveti Sava nije mogao sprovesti bez poznavanja crkvenog prava. Neumorno radeći na polju odgajanja Srpske crkve, njenog formiranja i razvoja, Sveti Sava je posvetio dugi niz godina i radu na njenom crkveno-pravnom poretku, a kao kruna toga, mnogi crkveni istoričari se slažu, jeste Zakonopravilo ili Krmčija, prva kodifikacija prava kod Srba.

Takođe bitna stavka za napomenuti pre nego što se pređe na konačnu razradu same teme, jeste pitanje historiografskih izvora vezanih za ovo poglavlje crkvene istorije. Na osnovu dosad objavljenih radova na ovu temu, možemo reći da je već toga dosta rečeno o značaju Svetog Save za srpski narod, međutim u velikoj meri je zanemaren značaj njegovog rada na crkvenom pravu.

Rad ćemo pre svega zasnivati na modernim istorijsko-crkvenim analizama koje su se služile srednjovekovnim izvorima, jer rad nije predviđen da se bavi previše detaljnim analiziranjem te tako nema potrebe za megalomanskim historiografskim materijalom. Od velikog značaja su savremen studije i radovi koji iznova osvetljavaju crkveno-pravnu delatnost Svetog Save i njen značaj.

I. Život Svetoga Save Nemanjića

Najsvetlija ličnost pravoslavlja na prostoru srpskih zemalja, veliki svetionik hrišćanskog života i prvi Arhiepiskop i Prosvetitelj srpskog roda, Sveti Sava rođen je oko 1173. godine, sa imenom Rastko.

Sveti je treći i najmlađi sin velikog župana Stefana Nemanje i Ane. Pravoslavnu pobožnost i osnovno obrazovanje svog vremena stekao je na dvoru svojih roditelja. Velikim trudom u bogoslužbenom življenju rodila se u njemu blažena čežnja za anđelskim monaškim životom. Gospod Promislitelj je svoga vernog slugu, mladog Rastka, uputio na razgovor sa svetogorskim monasima, prilikom njihovog dolaska na dvor Rastkovih roditelja, radi prikupljanja priloga svome manastiru.¹ Razgovor sa svetogorcima je bio presudan. Videvši na samim monasima život o kakvom je čitao i žudeo, Rastko sa njima odlazi (beži bez znanja roditelja) na Svetu Goru.

Srpski princ monaši se na jednom od svenoćnih bdenija i dobija ime Sava. Zamonasio se u svojoj 18. godini (1192. g.) u manastiru Svetog Pantelejmona. „Mladi monah Sava se unutrašnje presazdavao od princa u monaha, koji je sasvim ozbiljno shvatio monaške zavete i sve činio da se i sam upodobi najboljim od njih. Obadva biografa Svetog Save ističu veliku revnost mladoga monaha u podvizavanju.“² Na Svetoj Gori božanstveni mladić je svaku poru svog bogočežnjivog bića natapao tamošnjom atmosferom bogopoznanja Nestvorene Svetlosti kroz: čovekoljubivo poslušanje, neprikidnu umno-srdačnu Isusovu molitvu, strogi post, bdenija, razgovore sa Svetim starcima i podvižnicima. Sva njegova dalja delatnost ne može se razumeti bez posmatranja njegove prosvetljene ličnosti kroz prizmu monaha potpuno predanog svetogorskom iskustvu života.

Sveti Sava, posle nekog vremena, prelazi u manastir Vatoped. Na Svetu Goru dolazi i njegov otac po telu, nekada veliki župan a sada smireni i krotki monah Simeon.³ Monah Simeon, poštovan kao Sveti Simeon Mirotočivi, se pridružuje sinu Savi u Vatopedu. Zrela pravoslavna, monaška ličnost Svetoga Save učinila ga je izaslanikom za obavljanje manastirskih poslova u Carigradu. Ovim poslušanjem postaje sve poznatiji u prestonici

1 U to vreme kao i danas, postojao je običaj prošnje iz blagoslovenog poslušanja. Monasi bi išli vladarima, ali i duboko verujućem narodu, prikupljali bi priloge za svoje sveštene obitelji. U Srpskim manastirima danas koliko je poznato tog poslušanja više nema, bar ne na takav način. Ovakvi događaji su bili veoma bitni. Monasi koji su prikupljali priloge bili su „most“ za upoznavanje Crkava, posebno slovenskih, sa monaškim duhom koji je vladao na Svetoj Gori, Palestini, Sinaju...

2 Slijepčević Đ., *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve I*, Diseldorf 1978, 62.

3 Veliki župan Stefan Nemanja 1196. na veliki praznik Blagovesti, odstupa sa prestola. Sutradan odlazi u manastir Studenicu sa svojom suprugom i primaju anđeoski monaški čin, iz ruku Episkopa Kalinika. Stefan dobija ime Simeon, a Ana ime Anastasija. Hristova Crkva ih oboje proslavlja kao Svete.

Vizantije. Njegov ugled još kao monaha bio je izuzetno veliki, to će mnogo pomoći u događajima osnivanja samostalne Srpske Crkve.

Događaj od ogromne važnosti za Srpski rod jeste delatnost mladog monaha u gradnji manastira Hilandara. Podiže manastir zajedno sa svojim starim ocem. Manastir je dovršen u junu 1199. godine. Kada je svetinja Hilendarska bila dovršena Svetome je bilo dvadeset i šest godina. Iako još vrlo mlad, on je iste godine napisao Hilendarski tipik. Posle podizanja Hiladara, Sveti Sava biva rukopoložen u čin jerodakona, nakon toga i u čin jeromonaha. Posle nekog vremena, u Solunu od strane tri arhijereja, biva mu dodeljeno zvanje arhimandrita. „A ovo učiniše po Promislu Božijem i po svome grčkom zakonu, da bude arhijerej.“⁴ U Srbiji, posle silaska sa trona Svetog Simeona Mirotičivog, dolazi na vlast Stefan Prvovenčani. Usled velikog pritiska rimske kurije na brata Vukana, u zemlji nastaje bratoubilački rat. Stefan Prvovenčani svoju državu usmerava ka pravoslavnim Romejima. Njegov brat Vukan vladar Zete, proteruje Stefana iz Raške i teži ka rimokatolicizmu. Vukan daje prostor za delovanje latinskih misionara. Na molbu Stefana Prvovenčanog Sveti Sava se vraća u zemaljsku otadžbinu radi zacarenja mira između braće, time i utvrđenju pravoslavnog načina života.

Postoje mišljenja da bi se arhimandrit Sava vratio u Srbiju i da nije bilo bratoubilačkog rata. „Činjenica da se Sveti Sava vratio u Srbiju kao arhimandrit, iako mu je bilo svega 34, odnosno 36 godina, što je bilo vrlo malo za takav visok čin, mogla bi se uzeti kao dokaz, da se on sam, svesno i planski, pripremao za povratka u zemlju i za misionarski rad u njoj.“⁵ „Polazeći iz Svete Gore u Srbiju Sveti Sava je poveo sa sobom nekoliko učenika sa namerom da ih na terenu uputi u praktičan rad.“⁶ Podiže manastir Studenicu 1208. Godine, koja će postati „centar srpskog crkvenog i duhovnog života.“⁷ Celokupni život crkava u Srbiji vremenom počinje se usmeravati ka Savinjoj ličnosti.

Za manastir Studenicu sastavio je tipik koji je se razlikuje od Hilendarskog samo „prema mesnim prilikama svakoga od ova dva manastira.“⁸ Pisan je u Studeničkoj isposnici 1208. Godine. Tipikom je predviđen za Studenicu novi vid upravljanja koji premašuje uske manstirske okvire. Odredba o arhimandritu kao igumanu, isključujući svaku vlast oblasnog episkopa nad manastirom, postavlja igumana Studenice prvim među ostalim igumanima, on „koji će biti arhimandrit među svim igumanima i pastir stadu svome“ (poglavlje 13). Na ovaj način omogućen je širok misionarski

4 Domentijan, *Životi Svetog Save i Svetog Simeona*, 90.

5 Slijepčević Đ., cit. delo, 69.

6 Isto, 72.

7 Cit. delo, 71.

8 Mirković L., *Spisi Svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Beograd 1939, 18.

rad Svetog Save uz punopravno zaobilaženje vlasti Ohridske Arhiepiskopije, tako da i „druge mnoge crkve, male i velike, sazda Sveti, dokle je bio arhimandrit u Studenici...“⁹

Služeći Gospodu svome Isusu Hristu u svojoj zemnoj otadžbini, uviđa svu manjkavost organizacije bogoslužbenog života tamošnje Crkve. U celokupnoj oblasti koje su naseljavali Srbi postojao je samo jedan episkop. Lako se može zaključiti da on nije mogao detaljno ni voditi red a ni uočiti manjkavosti u liturgijskom življenju vernih. „Igumanovanje u Studenici i ondašnje učiteljovanje njegovo u narodu bilo je završna škola, kroz koju je Sveti Sava prošao za arhiepiskopstvo svoje, organizovanje i uređenje srpske crkve.“¹⁰ Posle Bogom blagoslovenog uspešnog preporoditeljskog rada u Srbiji, Sveti se vraća u Svetu Goru. Razlog za ponovni odlazak u tvrđavu iskonske pravoslavne duhovnosti je Savina želja da se celokupnim svojim bićem u svetogorskoj, isihastičkoj, blagodatnoj sredini pripremi za odlazak u Nikeju.¹¹ Odlazak u Nikeju 1219. godine je bio odlučujući za osnivanje samostalne Srpske Crkve.

Autokefalnost Srpske arhiepiskopije

U Nikeji Sveti Sava traži autokefaliju i predlaže jednog od svojih učenika za Arhiepiskopa.¹² Car Teodor Laskaris traži od arhimandrita Save da se on prihvati službe Arhiepiskopa. Sava, zadojen vrlinama monaškog života, u duhu poslušnosti i smirenja prihvata se ove teške službe. Sredinom 1219. godine, najverovatnije na praznik Uspenja Presvete Bogorodice, u crkvi Svete Sofije, patrijarh Manojlo I Haritopul Saranten hirotoniše arhimandrita Savu za prvog srpskog arhiepiskopa i daje mu patrijaršku gramatu. Na osnovu ove gramate Sveti Sava je stekao pravo da upravlja, rukopolaže i uči. Drugom gramatom, car i patrijarh su potvrdili autokefalnost (samoosvećenost) Srpske crkve, čime je ona stekla pravo sazivanja arhijerejskog sabora koji je samostalno birao i posvećivao višu jerarhiju i arhiepiskopa, te od tada arhiepiskop više nije morao ići na posvećenje vaseljskom patrijarhu, jer je taj čin obavljan u Srbiji.¹³

9 Teodosije, *Život Svetog Save*, 97., prev. Bašić M., Stare srpske biografije, Beograd 1924, 156.

10 Dimitrijević S., *Sveti Sava kao narodni učitelj*, Bratstvo društva Sveto Save, XXVI-II, 1934, 93.

11 Sveti naš otac Sava odlazi u Nikeju, a ne u Carigrad, jer su u to vreme, Carigrad od 1204. g. držali pod okrutnom okupacijom Latini.

12 Ovaj detalj nam govori da je izbor Svetog Save za Arhiepiskopa bio kanonski, jer on izabran između sve delegacije koje je doputovala u Nikeju. Naravno, razume se da je stvar izbora njegove Svete ličnosti bio u „prirodi stvari“ . (Vidi: Slijepčević Đ., cit. delo, 81.)

13 Veselinović R., *Istorija Srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*, Beograd 2010, 9.

Po okončanju posla u Nikeji, Sveti Sava kao Arhiepiskop odlazi na Svetu Goru. Na Svetu Goru, gde se rodio i sazreo duhovno, uznosi blagodarnost Trojedinom Bogu za sav Njegov Promisao koji ga je vodio od dolaska na Svetu Goru pa sve do primanja teške i odgovorne službe Arhipastira Crkve u svome narodu. Uređuje upravu u Hilandaru i bira ljude koje će mu pomoći u radu „na njivi Gospodnjoj“ u Srpskim zemljama.

Posle svoje posete njegovoj voljenoj Svetoj Gori odlazi u Solun. Pisци Savinog Svetog žitija nam svedoče da „prepisa mnoge zakonske knjige i o ispravljanje vere, koje trebovaše njegova saborna crkva“¹⁴ i „pošto sabra sve potrebe, koje pripadaju velikoj crkvi, i uze sa sobom zakonske knjige... putovaše zemlji naroda svoga.“¹⁵ Zakonske knjige koje se spominju predstavljaju zapravo Krmčiju. Krmčijom je Sveti „u prvoj četvrtini XIII veka položio temelje crkveno-zakonskoj organizaciji svojine i ličnih prava u Srbiji.“¹⁶

Jedan od najvećih poznavalaca duha i slova Svetih kanona naše Svete Crkve, Episkop dalmatinski, Nikodim Milaš tvrdio je da Krmčija predstavlja Hilendarski Nomokanon kome je u Solunu Sveti Sava dopisao 21 glavu. Dopisane glave su bili sa građanskim zakonima o crkvi i s drugim o obezbeđenju pravoslavne vere.¹⁷ Izaziva divljenje kako, nekadašnji istaknuti učenik atonskih Staraca i podvižnika, Sava svoju srpsku Crkvu i sada žurno uređuje sa žeđu i čežnjom ka drevnoj Grčkoj, duboko prosvetenoj pravoslavnoj civilizaciji. Sveukupnim svojim radom sa svojim satrudnicima, koje su bili kako smo ranije pomenuli monasi podvižnici sa Hilandara, Sveti Sava je zavetovao na romejski duh pravoslavne pobožnosti i sve nas, njegovu decu u Duhu.

Po povratku u Srbiju osniva nove episkopije. Osnovano je osam novih: zetska, humska, dabarska, moravička, toplička, budimljanska, žička i hvostanska. Vodilja osnivanju novih eparhija bila je potreba za temeljnim i sveobuhvatnim organizovanjem bogoslužbenog života koji će sobom doneti jedinstvenu veru u jedinstvenoj državi, isključujući unapred svaku novu mogućnost onakvih verskih sukoba, kakvi behu između Vukana i Stefana. Ne treba da nas čudi zašto je prilikom osnivanja novih episkopija, njihova sedišta bila smeštana upravo u manastirima.¹⁸

14 Domentijan, cit. delo, 121.

15 Teodosije, *Život Svetog Save*, 187.

16 Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912, 6.

17 Ćorović V., *Spisi Svetog Save*, Beograd 1928, 58.

18 Episkopije sa sedištem u manastirima bile su: žička – u Žiči, toplička – Sveti Nikola kod Kuršumlje, hvostanska – Mala Studenica kod Belog Drima, budimljanska – Sveti Đorđe kod Berana, dabarska – Sveti Nikola kod Priboja, humska – u manastiru Presvete Bogorodice na Stonu i zetska – manastir Svetog arhangelu Mihaila na Prevlaci.

Poslednje godine i smrt

Bitna odlika Savine svetogorske ličnosti koja je došla do izražaja i u njegovom radu na organizovanju crkvenog života, bila je širina njegovih vidika, njegova svestranost. Posebno se pomenuto videlo na njegovim svetim putovanjima. „Znatan deo svoga vremena Sv. Sava je posvećivao proučavanju crkvenog života i uređenja, a najviše uređenju i organizaciji manastira, monaških skitova i njihovih ustava što će se pokazati u njegovom radu posle povratka sa prvog puta u Svetu zemlju.“¹⁹ Godine 1229. Sveti Sava se zaputio na prvo od svojih pokloničkih putovanja u Svetu zemlju. Taj put nije bio samo poklonički nego i diplomatski. Sa osnivanjem mlade arhiepiskopije trebalo je upoznati detaljnije drevne prestole Istoka. Tako je Sveti Sava posetio Jerusalimskog patrijarha Atanasija. Darivao je obilate priloge svetinjama, posebno njemu voljenoj Lavri Svetog Save Osvećenog, čijeg osnivača nosi sveto ime. Na ova način stvarao je pogodne uslove da nekad u njih dođu na hristočežnjiv podvig srpski monasi. U Palestini je osnivao srpske monaške kolonije (u Akonu, na Sionu, na Sinaju.) „Svuda usput Sv. Sava je marljivo kupovao mošti svetitelja, crkvene odežde i utvari hoteći (ih) doneti u svoje otačastvo.“²⁰

U životu vidimo da Sveti posle povratka u Srbiju „u svim manastirima Po povratku u svoju otadžbinu, Svetog Savu su dočekale izmenjene političke okolnosti. Bugarska carevina se uzdigla na rang regionalne sile na čelu sa carem Jovanom Asenom II, što je uticalo da dođe i do promena u Srbiji. Pod pritiskom vlastele, kralj Radoslav je abdicirao i zamonašio se, a na njegovo mesto je došao mlađi brat Vladislav, oženjen Beloslavom, ćerkom bugarskog cara. No, ipak Sveti Sava ovo nije blagonaklono prihvatio, i posle krunisanja svog sinovca, na saboru u Žiči 1234. godine, zatražio je umirovljenje, što je usvojeno i na njegovo mesto je došao, dotadašnji žički eklisijarh, Arsenije.“²¹

Posle povlačenja sa uprave Srpskom crkvom, Sveti Sava se odvažio na drugo putovanje u Svetu Zemlju. Ovaj put preko Budve i Brindizija, otišao je u Jerusalim, a zatim u Egipat, gde se susreo sa aleksandrijskim patrijarhom Nikolom. Posle Egipta, uputio se u Antiohiju gde se susreo sa patrijarhom Simeonom. Ostavljajući Antiohiju iza sebe, Sveti Sava se želeo vratiti u otadžbinu, međutim tokom putovanja kroz Bugarsku, razboleo se i pao u postelju. Uprkos brizi koju je iskazao bugarski car i patrijarh Joakim, Sveti Sava je, uz poslednje reči „Slava Bogu na svemu“, preminuo između 13. i 14. januara 1236. u Velikom Trnovu.“²²

19 Slijepčević Đ., cit. delo, 110.

20 Cit. delo, 111.

21 Veselinović R., cit. delo, 16.

22 Cit. delo, 18.

Naredne godine, telo je preneseno u srpski manastir Mileševu, i verovatno su ga tada srpski episkopi proglasili svetim, jer kada su otvorili njegov grob, našli su ga „sveta telom i duhom, kao i pre što su ga u životu videli“.

II Rad Svetoga Save na crkvenom pravu

Veliki župan Stefan Nemanja nastojao je da što bolje obrazuje svoju decu. Kao mladić, Rastko Nemanjić, Sveti Sava je boravio u Humu po službenoj dužnosti i tamo je imao mogućnost da se upozna sa prevodi-ma Svete braće Kirila i Metodija. Svakako da je od posebnog značaja za Savino obrazovanje igrao njegov odlazak na Svetu Goru. Upoznajući se sa grčkim crkveno-pravnim nasleđem, Sveti Sava je odredio pravac organizacije Crkve u Srbiji. Preko osnivanja velikih manastira do Tomosa o autokefalnosti, Sveti Sava je znao koliko značajnu ulogu u ustrojstvu crkve ima zdrav i jak crkveno-pravni poredak u njoj.

Do XIII veka i onoga što je Sveti Sava uradio za organizaciju Crkve na prostoru srpskih zemalja, ljudi su se rukovodili starim crkvenim zakonikom iz IX veka, koji je preveo sa grčkog Sveti Metodije Ravnoapostolni, oko 868. – Liber Sclavorum qui dicitur Methodius. Ovaj zbornik, poznat kao Metodijev Nomokanon, sadržavao je prevod Nomokanona Jovana Sholastika u 50 naslova i Zakona sudnji ljudem, slovenskog prevoda vizantijskog zbornika Ekloga, donesenog oko 740. u vreme careva Lava III i Konstantina V.²³ Ovaj Nomokanon je bio u upotrebi u svim slovenskim crkvama sve do grandioznog dela koje je priredio Sveti Sava i koje će trajno odrediti smer razvoja crkvenog-državnog prava među slovenskim narodima.

Zakonopravilo ili Krmčija Svetog Save

„Jedan od najkompletnijih pravnih zbornika u Pravoslavnoj Crkvi je Zakonopravilo Svetoga Save.“²⁴ Poznat je i pod nazivom Krmčija. Naziv potiče od reči „krma“ (na brodu). Značenje naziva govori o njenoj nameni – „brod“ Crkve usmeravati ka cilju, Bogočoveku Hristu. Sastavivši Zbornik crkvenih zakona (Krmčija), Sveti Sava namenio ga je da služio i Crkvi i državi. „Njegova zamisao da pruži crkvi i državi zakone, sastavlja ga i među prve srpske pravne naučnike i zakonodavce.“²⁵

Zakonopravilo je napisano pre zadobijanja autokefalnosti 1219. Zasluga tada arhimandrita Save „u izradi Nomokanona za Srbe sastoji uglavnom u izboru tekstova iz vizantijskih nomokanona i u rasporedu građe.

23 Cisarž B., *Crkveno pravo I (opšti deo i organizacije Crkve)*, Beograd 1970, 40.

24 Perić D., *Crkveno pravo*, Beograd 2006, 83.

25 Kovačević B., *Crkva i književnost u našoj srednjovekovnoj državi*, Beograd, 64.

Do danas nije pronađen istovetan vizantijski oblik.²⁶ No, svakako da je nastanak Nomokanona Svetog Save vezan za auteokefaliju Srpske crkve i direktive koje je Sveti Simeon ostavio u nasleđe. Tokom svog boravka u Srbiji od 1208–1219. Sveti Sava je dobro upoznao državne prilike i crkvene potrebe, te je verovatno u tom periodu otpočeo sa prevodenjem kanonskog sinopsisa Stefana Efeskog sa Aristinovima tumačenjima. Svakako da je možda Sveti Sava imao i pomoć svog poznanika solunskog arhiepiskopa Kostadija u ovom radu. Po dobijanju autokefalije, Sveti Sava je predao po jedan primerak Zakonopravila svakoj episkopiji. Ugled Zakonopravila, pri tome, nije se samo ograničio na srpske zemlje, jer je već 1226. jedan primerak prenesen u Bugarsku. Zaslugom bugarskog despota Jakova Svetislava, 1262. jedan primerak je poslat ruskom mitropolitu Kirilu III, i na saboru u Vladimiru 1274. godine, Zakonopravilo je proglašeno opšteobaveznim zbornikom crkvenog prava za Rusku crkvu²⁷.

Danas ne postoji prvi primerak Zakonopravila, već njegovi prepisi. Poznato nam je 11 prepisa. Zakonopravilo je podeljeno na 64 glave. Kanonski deo čini Sinopsis Stefana Efeskog iz šestog veka. U vreme sastavljanja zbornika u Romejskom Carstvu bio je u upotrebi Nomokanon u 14 naslova. Pored njega Sveti Sava koristi i druge zbornike „iz kojih je preuzeto više od stotinu spisa.“²⁸ Zakonopravilo je, sve do donošenja Dušanvog Zakonika, bio „u osnovi svih ostalih pravnih akata za to vreme.“²⁹ Sveti Arhijerejski Sabor je 1939. g. Doneo odluku: „Da Zbornik Krmčija ima važiti kao oficijalni naš kanonski Zbornik sve dok se ne zameni novim.“³⁰

Bitna razlika između vizantijskih zbornika i srpske Krmčije, jesu komentari. Sveti naš Sava želeo je da Crkva bude slobodna te je tako uredio kanone da vladar ne može da se meša u njen rad.³¹ U svojim komentarima, autor Nomokanona (Krmčije), kanone priprema za „srpski teren“. Treba naglasiti bitnu stvar. U Nomokanon su ušle i razne odredbe iz novela Svetog cara Justinijana. Na primer, Justinijovom Novelom manastiri se oslobađaju radnih dužnosti prema državi, izuzev najnužnijih.³² Dvadeset sedma

26 *Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save*, Ilovački prepis, fotokopija, 1262. preuredio i priloge napisao dr Miodrag M. Petrović, Gornji Milanovac, 1991.

27 Cisarž B., cit. delo., 40

28 Petrović M., *Istoriografski značaj Zakonopravila Sv. Save*, II, Glasnik prava, Krajujevac 1993, 16.

29 Troicki S., *Crkveno politička ideologija Svetosavske Krmčije i Vlastareve Sintagme*, Beograd 1953, 175.

30 Isto.

31 Perić D., cit. delo, 84.

32 Odredba 23. Zapovedamo, uz to, da se i ovo čuva – da sve crkve i drugih časnih domova zdanja, odnosno posedi, ne rade prljave ili nekakve nedolične poslove, izuzev da pomošćuju put, ili da podižu most, ili ukoliko za obnovom grada bude potreba – slično sazdateljima da takvo delo svete crkve, i drugi časni domovi, izvršavaju.

odredba upućena Mini preosvećenom Arhiepiskopu – „da se niko ne usuđi, ni manastir ni crkvu ni bilo koji molitveni dom da počne zidati, već da prethodno dođe Episkop dotičnog grada.“ Suđenje oko crkvene imovine se obavlja isključivo pred Episkopom.³³ Pedeset četvrta odredba Episkopsku vlast suđenja proširuje i na druga dela crkvenih ljudi. Vlastelin ima pravo samo da u drugostepenom suđenju (ako se podnese žalba na presudu Episkopa) odlučuje. Vlast Episkopa utvrđena je i odredbama: 76. gde monasi biraju igumana i arhimandrita ali „njega Episkop dotičnog predela da postavi.“ Osamdeset četvrta nalaže da monaha koji napusti monaški čin „episkop ili vlastelin dotičnog mesta da ga vrati u manastir.“

Ono što je važno imati u vidu jeste duboka hrišćanska vera sa kojom je Sveti Sava pristupao kodifikaciji prava. U Zakonopravilo nisu ušli vizantijski zakoni koji su govorili o preimućstvu cara nad Crkvom niti bilo kakva harizmatska teorija političke vlasti ili cezaropapistička tumačenja Teodora Valsamona i Dimitrija Homatijana. Ovde se otkrivaju motivi izrade Zakonopravila, zbornika koji je u toj meri nov da se sa pravom može govoriti o samostalnoj, originalnoj kodifikaciji vizantijskog prava u Srbiji, za Srbiju. Takav kanonski, odnosno crkveno-građanski zbornik mogao je da bude napravljen samo za potrebe konstituisanja jedne nove autokefalne crkve i nove, nezavisne države.³⁴

Ostacima shvatanja koja nisu bila u skladu sa hrišćanskim učenjem o odnosu prema čoveku – unetim u nomokanone iz Mojsijevog i drugih zakonodavstava – Sveti Sava se oštro usprotivio. Tako je na primer, uneo u Zakonopravilo 35. novelu cara Aleksija I Komnina iz 1095. godine, o zaštiti robova, jer je bio svestan da ne može ni preko noći promeniti ustaljeni poredak koji često nije ima mnogo veze sa hrišćanskim postulatima. Posebnu pažnju pobuđuje raznovrsnost propisa koji do srži zadiru u socijalna pitanja čoveka od rođenja i pre, pa do smrti. Porodica se štiti zakonom, i za razliku čak i od rimskog prava, postavlja se na čvršće pravne temelje. Posvećena je izuzetna pažnja siromašnima, udovicama... Ogromna doza čovekoljublja koja je pokazana u Zakonopravilu ogleda se i u odnosu prema zarobljenima, za čiji je otkup dozvoljeno čak otuđiti i crkvene sasude.³⁵

Preko Zakonopravila, Sveti Sava je srpskoj zemlji dao kodeks kakav je odgovarao specifičnom položaju srpske države i njenoj politici nezavisnosti u složenim vremenima krize Vizantije. Sa druge strane, srpska država i Crkva su dobile čvrste pravne temelje, u koje je ugrađeno bogato nasleđe rimskog, zapravo grčko-rimskog prava u njegovoj vizantijskoj redakciji.

33 Odredba 56. Ukoliko se bude radilo o crkvenim stvarima, nikakvog udela neće imati gradska vlastela, nego Episkop po sveštenim pravilima da sudi.

34 *Sava Nemanjić – Sveti Sava, Istorija i predanje*, Beograd 1979, 97.

35 *Zakonopravilo – o zaštiti obespravljenih i socijalno ugroženih*, pripremio i preveo dr Miodrag Petrović, Beograd 1998, 77.

Pravni spisi Svetog Save

Crkveno-pravna važnost i uloga Sveto Save ne ogleda se samo u pisanju Zakonopravila, koje jeste najznačajnije njegovo pravno delo, već i u pravnom ustrojavanju srpskog monaštva i manastirskog života, putem sastavljanja odgovarajućih ustava, odnosno tipika za potrebe velikih manastira.

Tipik je naziv od jelinski reči τυπος što znači obrazac, način, pravilnik, način ponašanja, ustav za bogosluženje. Srpska Crkva je preuzela pravoslavne vizantijske tipike u čijoj su osnovi bila pravila strogog istočnog svetootačkog monaštva. Postojale su dve vrste tipika: ktitorski i liturgijski. Mali broj manastira je sačuvao oba, među njima je Evergetidski manastir u prestonici Romejskog Carstva, u Carigradu. „Sveti Sava je svoju spisateljsku delatnost usmerio na monaštvo koje je hteo da organizuje, uglavnom, po uzoru na vizantijsko pravoslavno monaštvo, ali i na samosvojsven način prema potrebama svoga otačastva, srpskog naroda.“³⁶ Življenjem u vatrenom podvigu bogotraženja, mladi monah Sava prosvetljen Duhom Svetim piše tipike za svetinju Hilandara, Karejsku isposnicu i manastir Studenicu. Prosvetitelj Srba Sveti Sava je napisao je tipik za manastir Hilandar, koji predstavlja prevod, a i preradu prologa tipika manastira Bogorodice Evergetide (Dobrotvorke) u Carigradu. Sam manastir Hilandar Sveti Sava zajedno sa svojim ocem Svetim Simeonom dobio je poveljom cara Aleksija III Anđela iz 1197. godine, kao zapusteli metoh manastira Vatopeda.

Novi srpski manastir Hilandar obnovljen je i završen nakon tri godine 1199. ili 1200. Celokupni život manastira ustrojen je prema Evergeidskom manastiru. „U tipiku manastira Hilandara normirana je manastirska haritativna delatnost u potpunom naslanjanju na analogne dispozicije Evergetidskog Prologa.“³⁷ U tom duhu osnovana je manastirska bolnica za bolne podvižnike, ustrojena je gostoprinnica, postojala je odredba o hranjenju gladnih na manastirskoj kapiji.

Nastojatelj je bio najvažniji organ diciplinarno-kaznene vlasti. Mere koje izriče nastojatelj postaju istoga časa pravomoćne i izvršne, bez mogućnosti žalbe na iste. Postoje i niži disciplinarno-kazneni organi: epistimonarsi (izricao mere prema bratiji koja neuredno pohađa bogosluženje), epitirit (prema bratiji koja praznoslovi i u nedozvoljeno vreme šeta), eklisiarh (prestupi za pevnicom) i trapezar (za vreme obeda). „Pri odmeravanju kazni sprovodi se načelo postunosti polazeći od blažih kazni ka

36 *Sveti Sava*, Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175–1975, Beograd 1977, 214.

37 Granić F., *Odredbe Hilendarskog tipika Sv. Save o haritativnoj delatnosti manastira u vezi s analognim odredbama ranijih i istovremenih tipika grčkih avtonomnih manastira*, Glas CLXXIX, Beograd 1938, 12.

strožijim.“³⁸ Postojale su kazne (možda je bolje reći mera za popravljajnje): opomena – za lenjost, nemarnost; epitimija (u vidu suhojedelja, povučenosti u keliji, metanijama) – za nered u trpezariji, greške u pevnici; odlučenje od Svete Čaše – za gnev, ogovaranje, zlostavljanje, narušavanje reda u manastiru, nanošenje štete imovini manastirskoj i poslednja mera je isključenje iz manastira – za uporno kršenje tipika, „partijašenje“ u bratstvu, neredovno pohađanje bogoslužjenja, povreda opštežiteljnog karaktera manastira...³⁹ U vreme pisanja pomenutih Tipika, vođena je borba za samostalnost Crkve. U Hilendarskom tipiku, kao i Studeničkom, manastir je bio izuzet od vlasti mesnog Episkopa. Na taj način stvorili su se uslovi za neometano izgrađivanje srpskog monaštva. Kasnije će se pokazati da je Hilendarskim i Studeničkim tipikom postavljen temelj crkvene samostalnosti.

Za kraljevsku lavru, manastir Studenicu Sveti Sava je takođe sastavio tipik koji je se razlikuje od Hilendarskog samo „prema mesnim prilikama svakoga od ova dva manastira.“⁴⁰ Pisan je u Studeničkoj isposnici 1208. godine. Pretpostavlja se da je uveden već od samog početka bogoslužjenja u Studenici, „kada su prvo jezgro studeničkih monaha sačinjavali evergetidski monasi.“⁴¹ Kada pogledamo Studenički tipik vidimo da je četrdeset poglavlja, od četvrtog do završnoga preneseno iz Hilendarskog tipika. Studenički tipik ima po ugledu na grčke tipike, kao početak ktitorovo žitije, šire i potpuniji nego u Hilendarskom (kazuje se o zidanju Studenice, odricanje od vlast Stefana Nemanje, njegovom monašenju, odlasku na Svetu Goru, zidanju Hilandara, umiranju i prenošenju njegovim svetih moštiju u Studenicu). Mladi arhimandrit Sava ostavio je Studenički tipik svim potonjim naraštajima monaha ovog studeničkog bratstva da prema njemu žive. Zapovedeno je da se tipik morao na početku svakog meseca zajednički pročitati. „Zapovedam vam da ovaj tipik čitate u početku svakog meseca, u vreme vaših obeda, radi podsećanja na zapovedeno vam, za korist duša vaših“ (glava 43).

Original Studeničkog tipika nije sačuvan. Postoje samo dva prepisa. Prvi je iz 1619. godine, a danas se čuva u biblioteci praškog Narodnog Muzeja. Drugi je prepis docniji, iz 1760. godine, ali rađen isto kao i prvi u Studenici. Bio je svojina Miloša S. Milojevića.

Sagledavajući prepise Hilendarskog i Studeničkog tipika „upada u oči, da je relativno mali broj prepisa i Hilendarskog i Studeničkog Tipika, ovog drugog naročito. To je neobično tim više, što su, tako bar izgleda, disciplinski propisi ovih tipika bili primljeni i od ostalih naših manastira.“⁴²

38 Cit. delo, 123.

39 Cit. delo, 123–126.

40 Mirković L., *Spisi Svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Beograd 1939, 18.

41 *Studenički tipik, Carostavnik manastira Studenice*, Beograd 1992, 406. prir. Sindik N.

42 Ćorović V., *Spisi Svetog Save*, Beograd – Sremski Karlovci 1928, XIV.

Vizantijski dvojni tipici, na koje se Sveti Sava ugledao, imali su utvrđenu strukturu, čiji je prvi deo bio imovinsko-pravne prirode, a drugi regulisao manastirski život. U Studeničkom tipiku od 1. do 3. glave govori se o mestu i podizanju manastira, ktitorima, osnivanju i gradnji građevinskih objekata manastira. Od 4. do 39. su pravila o životu u obitelji, bogoslužjenju, molitvi, trpezi, pravila o izboru igumanu i ekonomu, o dužnostima, poretku i nezi nemoćnih. U glavama od 40. do 43. sledi ktitorova poruka o držanju tipika sa dodatkom objašnjenja o bolnici. Bolnica u Studenici je bila prva u Srpskim zemljama, tako da je ova svetinja bila lečilište i duše i tela. Sveti Sava je zabranio nadrilekarstvo. Posebna briga je pokazana i u milosrdnoj delatnosti (O davanju na vratima – glava 38). Može se nedvosmisleno reći da su manastiri u Srpskim zemljama, Studenica posebno, bili misionarski centri, rasadnici pobožnosti, ustanove za svestranu brigu za narod koji je trebao utvrditi u Jevanđelju Hristovom.

Kada je postao arhiepiskop 1219. godine, Sveti Sava je pored postojeće tri (raške, lipljanske i prizrenske), osnovao još osam eparhija (žička, toplička, hvostanska, budimljanska, dabarska, moravička, humska i zet-ska). „Katedre nekoliko novih episkopija, kao i arhiepiskopija, bile su smeštene u manastirima, kojima je ktitor bio Stefan Nemanja ili njegovi sinovi, ili neko od članova dinastije.“⁴³ Srpska Crkva se razlikuje od Crkve u Vizantiji, gde su gradovi sedišta mitropolija. „Određeni su, takođe, manastiri koji su verovatno uživali najveći ugled na teritoriji novoformiranih episkopija“⁴⁴ Po rečima Sergija Troickog manastir u Srbiji je bio „glavni i gotovo jedini izvor kulture i vrlo je prirodno, što mu je srpska država osigurala još veće povlastice, no Vizantija.“⁴⁵

Zaključak

Crkveno-pravno nasleđe Svetog Save, čini temelj i početak civilizovanog srpskog naroda. Hristijanizacija koja je tekla teško i sporo do vremena Svetog Save, za vreme njega, njegovim neumornim trudom, doživela je svoju punoću. Zakonopravilo, kao crkveno-državnim zakonikom kojim su obuhvaćene sve sfere čovekovog života, nije samo puki prevod hristijanizovanog vizantijskog prava, već predstavlja njegovo prilagođavanje nacionalnom identitetu uz puno uvažavanje hrišćanskog nasleđa i verskih postulata pravoslavne Crkve.

Počev od 1219. pa sve do 1349. godine kada je izdat Dušanov Zakonik, Svetosavska Krmčija je bila jedini zakonik u srednjovekovnoj Srbiji, koji je regulisao život Crkve i države, i bio u osnovi svih pravnih akata

43 Sava Nemanjić – Sveti Sava, Istorija i predanje, Beograd 1979, 83.

44 Isto.

45 Troicki S., Ktitorsko pravo u Vizantiji i nemanjičkoj Srbiji, Beograd 1935, 113.

izdatih u tom periodu poput kraljevskih povelja i darovnica. Kao što smo ranije rekli, Zakonopravilo je ubrzo posle svog nastanka, samo nekoliko decenija kasnije, ušlo u upotrebu u Bugarskoj i Rusiji. Zakonik blagovernog cara Stefana, nama poznat kao Dušanov Zakonik, donesen 1349. u pojedinim delovima gotovo da je u potpunosti preuzeo Zakonopravilo (na primer članovi 6, 8, 11, 109 i 196), takođe to isto čine i razne povelje kneza Lazara (iz 1380. i 1382. godine).

Zakonopravilom, kao osnovom, poslužio se i prota Mateja Nenadović prilikom pisanja prvog zakonika obnovljene Srbije i na kraju Srpski građanski zakonik Kraljevine Srbije iz 1844. godine.

Imajući u vidu svu veličinu svestranog genija Svetog Save, u svetlosti ideja kojima je on posvetio svoj život, možemo reći da nam je njegovo crkveno-pravno nasleđe, govori o jednom velikom organizatorskom i zakonodavnom duhu. Zbog ovoga i ne čudi poverenje koje je prvi srpski kralj Stefan imao prema svome bratu u svim važnim pitanjima svoje vladalačke delatnosti. Sa druge strane, stradanje srpske Crkve tokom proteklog veka, u velikoj meri je bacilo u senku značaj i ulogu Svetog Save u crkveno-pravnom temelju srpske državnosti. Dugi niz godina Sveti Sava je bio izolovan i zaboravljen, te tako i značaj koji ima za nas, o čemu svedoči i odsustvo prevoda na srpski jezik Zakonopravila, što je izvršeno tek pre nekoliko godina.

Kroz ovaj rad smo pokušali da u kratkim crtama iznesemo najznačajnije momente iz života Svetog Save, ali prvenstveno njegov rad na crkveno-pravnom polju. Zakonopravilo i monaški ustavi, odnosno tipici predstavljaju najznačajnije radove Svetitelja. Danas, još uvek nema mnogo radova koji se detaljno bave kritičkim osvrtom na crkveno-pravni doprinos Svetog Save razvoju crkvenog prava kod Srba.

Trudili smo se da pokažemo koliku je važnu ulogu igralo Zakonopravilo Svetoga Save u organizovanju srpske države i Crkve u XIII veku, ali isto tako da je ono imalo značajan uticaj i na kasniju istoriju srpskog i slovenskog zakonodavstva, primarnu u razvoju srpskog monaštva i crkvenog ustrojstva.

Svetosavsko crkveno-pravno nasleđe, kao jedna snažna državotvorna i crkvenopravna tradicija, održavana u jerarhiji Srpske crkve kroz sve vreme turskog ropstva, bez obzira na sve duboke razlike i posebnosti epoha i novih društvenih struktura, povezala je, makar i simbolično, srpsku srednjovekovnu državu sa novom nacionalnom državom čiji nastavak predstavlja i današnja Republika Srbija.

Sa druge strane Zakonopravilo Svetog Save kao i pre osam vekova, tako i danas predstavlja oficijelni kodifikovani zbornik crkvenog prava Srpske pravoslavne crkve.

Bibliografija

Izvori:

- Sveto Pismo Staroga i Novoga zavjeta*, prevod Komisije Svetog Arhijerejskog Sinoda Srpske Pravoslavne Crkve, Beograd 2012.
- Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save*, Ilovački prepis, fotokopija, 1262. priradio i priloge napisao dr Miodrag M. Petrović, Gornji Milanovac, 1991.
- Zakonopravilo Svetoga Save – I*, Manastir Žiča 2004. prir. na srpskoslovenskom i srpskom jeziku Petrović M.
- Studenički tipik, Carostavnik manastira Studenice*, Beograd 1992, prir. Sindik N. Teodosije, *Život Svetog Save*, 97., prev. Bašić M., Stare srpske biografije, Beograd 1924.
- Domentijan, *Životi Svetog Save i Svetog Simeona*.
- Zakonik cara Stefana Dušana*, Zbornik radova, Beograd 2003.

Literatura:

- Veselinović R., *Istorija SPC sa narodnom istorijom*, Beograd 2010.
- Dimitrijević S., *Sveti Sava kao narodni učitelj*, Bratstvo društva Sveto Save, XXVI-II, 1934.
- Granić F., *Odredbe Hilendarskog tipika Sv. Save o haritativnoj delatnosti manastira u vezi s analognim odredbama ranijih i istovremenih tipika grčkih avtonomnih manastira*, Glas CLXXIX, Beograd 1938.
- Zakonopravilo – o zaštiti obespravljenih i socijalno ugroženih*, pripremio i preveo dr Miodrag Petrović, Beograd 1998.
- Kovačević B., *Crkva i književnost u našoj srednjovekovnoj državi*, Beograd.
- Mirković L., *Spisi Svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Beograd 1939.
- Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912.
- Petrović M., *Istoriografski značaj Zakonopravila Svetoga Save*, II, Glasnik prava, Kragujevac 1993.
- Sava Nemanjić – Sveti Sava, Istorija i predanje*, Beograd 1979.
- Sveti Sava, Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175–1975*, Beograd 1977.
- Slijepčević Đ., *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve I*, Diseldorf 1978.
- Troički S., *Crkveno politička ideologija Svetosavske Krmčije i Vlastareve Sintagme*, Beograd 1953.
- Troički S., *Ktitorsko pravo u Vizantiji i nemanjičkoj Srbiji*, Beograd 1935.
- Cisarž B., *Crkveno pravo I (opšti deo i organizacije Crkve)*, Beograd 1970.
- Ćorović V., *Spisi Svetog Save*, Beograd 1928.

Stefan Zeljković

ROLE AND IMPORTANCE OF SAINT SAVA
IN THE DEVELOPMENT OF SERBIAN CHURCH LAW

Summary

The heritage of St. Sava is the basis of the Serbian church and the basis of the national identity. In the eve of the 800th anniversary of the autocephaly of the Serbian Orthodox Church celebration, this article makes a modest contribution in revealing the significance of St. Sava and his work on the development of Serbian culture and church law. The Nomocanon of St. Sava marked the entry of Serbs on the stage of culturally advanced people of the Middle Ages, alongside the mighty Byzantine Empire and Holy Roman Empire. It helped the young Serbian kingdom and the Church to strengthen and start the „golden age“ of Serbian history. Also, by organization of the monastic life, inspired by Constantinople, St. Sava has enabled the Byzantine culture to be easily transposed and reinforced in Serbia. By illuminating the heritage of St. Sava and its importance, primary for the Serbian medieval state, we can only speculate on which political and economic level Serbia would be today, without the latter Ottoman captivity. What is also important, it was not limited to the borders of Serbia, but it has been spread beyond them, through Bulgaria to Russia. In that sense, Serbia, by its contribution to culture and history, should rightly be regarded as co-founder of today's Europe. Eight centuries after St. Sava, the Serbian Church and its people are building their lives and the future on the foundations of his work.

Key words: Saint Sava, Serbian Church law, Nomocanon, national identity

Sv. Pantelej Niš, crtež olovkom iz skicen bloka, 1957.

Andrija Sošić

Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu

POJAVE HRIŠĆANSKOG ETOSA U ZAKONICIMA SVETOG PETRA CETINJSKOG

Rezime: Želeći da ujedini narod u borbi protiv Turaka i da uspostavi poredak u društvu koje je bilo izloženo anarhiji, Sveti Petar Cetinjski piše dva zakona, Stegu i Zakonik opšti Crnogorski i Brdski. Ti Zakonici bave se uređenjem društvenog i crkvenog života. Budući da je Sveti Petar bio svjetovni i duhovni vladar, njegovi Zakonici su u potpunosti prožeti sakralnim elementima. Naročito su zanimljive one odredbe Stege i Zakonika koje se bave uređenjem crkvenog života. Na osnovu njih možemo vidjeti sa kakvim se problemima susretala Crkva toga vremena, ali i na koji način su ti problemi riješeni.

Ključne reči: Sveti Petar Cetinjski, Stega, Zakonik opšti Crnogorski i Brdski

*Onima koji su bez zakona postadoh kao bez zakona,
premda nisam Bogu bez zakona, nego sam u zakonu Hristovu,
da pridobijem one koji su bez zakona – 1 Kor 9,21*

Naš cilj je da u ovom malom radu osvijetlimo neraskidivu vezu između Crkve i dva Zakonika koja je Sveti Petar Cetinjski svojom rukom napisao. Želimo da ukažemo da je svetitelj bio najdublje ukorijenjen u životu i Svetim Tajnama Crkve i da se ta ukorijenjenost u potpunosti odrazila i na dva Zakonika koje je on napisao. Cijeli život Svetoga Petra bio je neraskidivo vezan za služenje Crkvi i narodu. Kako nam njegovo žitije svjedoči, zamonašio se vrlo rano, u 12. godini života.¹ Duhovni i svjetovni vladar Crne Gore postao je u svojoj 36. godini,² i na tom mjestu je ostao narednih 46 godina, sve do dana svoga upokojenja.³ On je, kako nam njegovo žitije kazuje, još od svoje rane mladosti bio suočen sa surovom stvarnošću svoga

1 Svi podaci koji su u vezani za život Svetog Petra Cetinjskog preuzeti su iz Žitija Svetog Petra Cetinjskog koje je napisao Sveti Justin Čelijski, a koje se nalazi u: *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, Mitropolija Crnogorsko-Primorska, „Svetigora“, Cetinje, 2006, str. 9–32.

2 Sveti Petar Cetinjski hirotonisan je 13. oktobra 1784. godine u Sremskim Karlovcima. Hirotonisao ga je mitropolit Mojsije Putnik u prisustvu još trojice episkopa.

3 Svetitelj se upokojio u Cetinjskom manastiru na Lučindan, 18/31. oktobra 1830.

vremena, ali je, osim toga, uvidio da se zlo nikako ne može pobijediti uzvraćanjem zla za zlo, nego samo bezazlenošću i ličnom revnošću. Vjerovatno da nikada ranije nije bilo, u svakom smislu, težeg i goreg vremena u istoriji Crne Gore od onoga vremena kada je vladao Sveti Petar Cetinjski. Ratovi sa Turcima koji su neprestano napadali i pustošili zemlju, glad i oskudica u svemu, izolovanost i još mnoge druge nevolje činile su život veoma teškim. Najgore od svega bilo je to što je u tadašnjem društvu često dolazilo do svađa i nemira između pojedinaca ili bratstava i plemena. Ti nesporazumi i svađe često su se završavali ubistvom, zbog čega je kasnije dolazilo do krvne osvete. Ova opštenarodna nesreća je zadavala najveću muku svetitelju. On se neprestano trudio da iskorijeni krvnu osvetu, koja je cijeloj zemlji zadavala mnogo jada i nevolje. Nije je mogao sasvim iskorijeniti ali je znatno uticao da se prorijedi i ublaži.⁴ Teški uslovi života usloveli su i pojavu mnogih drugih bezakonja koja su mučila narod i još više otežavala njihov i onako težak život. Vladika se neprestano trudio da uspostavi poredak i mir u narodu, a često je, zbog velike svojevrijednosti narodne, morao da pribjegava i mnogim kletvama kojih su se svi mnogo plašili. „Riječ svetog Svetog Petra imala je moć čije su dejstvo Crnogorci neposredno osjećali i vjerovali u njenu realnost kao kod biblijskih proroka.“⁵ Njegovo sveto življenje nikako nije moglo ostati nezapaženim, tako da je narod još za života proglasio svoga vladiku Petra I svetiteljem.⁶

Koristeći jedino sredstvo koje je imao na raspolaganju – riječ,⁷ Vladika se neprestano trudio da poučava narod vrlini i dobru. Što se tiče rešavanja sudskih sporova, narod se uglavnom upravljao po svojim običajima, a u težim slučajevima obraćao se vladici za pomoć. Vladika je ili lično išao da riješi problem, ili im je slao svoje poslanike (sveštenike i sekretare).⁸ Vladika nije imao nikakav prinudni organ svoje uprave, niti je zabilježeno da je izvršio neku smrtnu presudu. U jednom pismu on kaže: „Ja nemam ni koca ni konopca da ikoga prinudim nego samo ovo jezika i pera pa ako me ko posluš.“⁹ A slušali su gotovo uvijek, nekada zato što su htjeli,

4 Vidi: V. Ćorović, *Istorija Srba*, Naučna KDM, Beograd, str. 584.

5 Sonja Tomović-Šundić, *Petar I, vladar crnogorski*, CID, Podgorica, 2008, str. 17.

6 „Ideja svetosti nadilazi ideju savršenstva. ... Savršenstvo je moguće izraziti pojmovima razuma, jer savršenstvo označava potpunost, cjelovitost, usklađenost. Za razliku od toga, svetost je autoritet koji nije moguće opisati kategorijama razuma niti racionalno shvatiti. Svetost je iskustvo vjere, koje se ne može dobiti procedurama intelektualnog umovanja. Ona, nije dostupna saznanju, već prije svega vjerovanju i ličnom doživljaju.“ Isto, str. 17–18.

7 „Sveti Petar je bio lični dokaz onoga što je govorio i preporučivao drugima da čine. Zato njegova neumrla riječ i danas ima nepomućeni duhovni sjaj, kao što je slučaj sa svim onim što je u konačnom ljudskom svijetu besmrtno.“, Isto, str. 65.

8 Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac, str. 23.

9 Isto, str. 23.

a češće iz razloga što su se plašili njegovih kletvi.¹⁰ Ipak, pošto je i dalje u velikoj mjeri vladala anarhija, a da bi to suzbio, Vladika je nastojao da svome narodu da pisani zakon po kome bi se svi upravljali. U tom svom nastojanju je zaista i uspio time što je napisao *Stegu* i *Zakonik*, a veličina ta dva akta ogleda se u njihovoj potpunoj prožetosti hrišćanskim etosom. Mi ćemo se u ovom radu, prije svega zbog prostora kojim smo ograničeni, baviti samo onim mjestima koja su u direktnoj vezi sa životom Crkve.

Nastanak *Stega* i *Zakonika* Svetog Petra Cetinjskog

Stega

Prvi *Zakonik* Svetog Petra Cetinjskog, koji se zove *Stega*, izglasan je na Skupštini glavara¹¹ 6/18. avgusta 1796. godine na Cetinju. *Stega* predstavlja prvi zakonski propis savremene Crne Gore.¹² Pošto je imala veliki značaj, *Stega* je ponovo usvojena na Skupštini glavara 1803. godine kada je priključena „*Zakoniku* opštem Crnogorskom i Brdskom“ kao njegov sastavni dio. „*Stega* je pravni akt od samo 6 članova, koja prije svega ima karakter programske deklaracije, odnosno deklarativnog akta kojom se učešće u oslobodilačkoj borbi protiv Turaka postavlja kao moralna i zakonska obaveza svakog crnogorskog plemena.“¹³ Može se reći i da je *Stega* bila proširena odluka glavara o uzajamnoj pomoći Crnogoraca i Brđana u njihovoj borbi protiv Turaka.¹⁴ Žitije Vladike Petra nam kazuje da on: „... videći pak da nasilnik nema namjeru da odustane od svog paklenog plana, trudaše se danju i noću, kako bi ujedinio sve Crnogorce protiv zajedničkog neprijatelja. Taj njegov trud ne ostade besplodan...“¹⁵ Trud nije

10 Imamo primer da je Sveti Petar na sledeći način uticao na one koji nijesu htjeli da ga poslušaju: „*Ako bi se opet našao neko neposlušan i ostao uporan u zlu i neposlušanju, takvoga je sveti Petar ostavljao pod najstrašnijim prokletstvom: „da ga sila Božja nemilostivo porazi i da mu pogane svaka sreća i napredak i dom njegov da ostanu pust“.* Ili još strašnijim rečima: „*Ko me ne posluša, Bog veliki neka skoli na njegovu kuću tešku bolest i prokletstvo i neka mu vazda snijeva i u svako jelo neka mu kaplje krv koju je prolio“.* On nije imao druge sile i drugog oružja da prinudi na poslušanje, izvan Boga i svoje reči, molitve, saveta, kletve i zakletve.“ Isto, str. 17.

11 Đ. Slijepčević, *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve*, BIGZ, Beograd, 1991, str. 222–223. „*Zbor crnogorski imao je veliki ugled i značaj. Na njemu izabran vladika bio je nosilac duhovne vlasti i u isto vreme šef zemlje“.*

12 Vidi: B. Đuričin, *O nekim procesnim odredbama Zakonika opšteg Crnogorskog i Brdskog*, str. 114. U Zborniku: *Dvjesto godina Zakonika opšteg Crnogorskog i Brdskog*, CANU, Podgorica, 2013. god.

13 *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, str. 111.

14 Vidi: *Crnogorski zakonic, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Prir.: Dr B. Pavićević i Dr R. Raspopović, Podgorica 1998, str. 7.

15 *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, str. 19.

ostao besplodan jer su se u donesenoj odluci – *Stegi*, narodni prvaci obavezali da će braniti svoja ognjišta do posljednje kapi krvi „...i proliti krv svoju za hrišćansku pravu vjeru...“.¹⁶ Tekst *Stege* napisao je Sveti Petar Cetinjski. Pošto je on bio i svjetovni i duhovni vladar, to je uticalo na činjenicu da *Zakonik* obiluje elementima sakralne prirode.¹⁷ Mi ćemo se, u nastavku, pozabaviti tim sakralnim elementima *Stegi* i *Zakoniku* vladike Petra I.

Tekst *Stege*¹⁸ počinje sledećim riječima: „Vo imja presvjatija jedinosuščnija i jedinoslavnija prisnopoklanjaemija i nerazdjelnija vtrijeh ipostasjeh životvorjaščija Troici, otca i sina i sv. Duha – Amin.“ Sami početak teksta pokazuje nam da je njen autor sve što se nalazi u daljem tekstu napisao imajući stalno na umu ime Božije i pravdu Božiju. O tome nam, dalje, svedoči i prva tačka istog akta, koja počinje na sličan način, i to riječima: „Prizivajući presvjatoje imja Gospoda Boga vsederžitelja u pomoć našu...“ Ovo nam jasno pokazuje da je tekst *Stege* napisan sa dubokom crkveno-sabornom sviješću i odgovornošću, i to odgovornošću prije svega pred Bogom, čijim imenom i počinje tekst, a zatim i pred narodom, kome je i upućen napisani tekst. Druga tačka *Stege* nas izvještava da su svi položili zakletvu da će pomagati jedni drugima u borbi protiv neprijatelja, kao i da će: „...za blagočestivu vjeru našu hristijansku vojevati i svoju krv proliti, i ljubezno otečestvo i dražajšuju voljnost i slobodu zaščičati; crkvi svjatija monastiri i dome naše, žene i djecu našu s pomoščiju vsesilnago v trojcje slavimago Boga oružijem našim braniti.“ Možemo zaključiti da se suština ove tačke zasniva na Hristovim riječima da: „Od ove ljubavi niko nema veće, da ko život svo položi za prijatelje svoje.“¹⁹ U ovoj jevanđelskoj zapovijesti ogleda se ne samo vrhnac čovjekoljublja nego i ljubavi prema Bogu i prema Crkvi. Dalje, u trećoj tački *Stege*, kaže se da ako bilo ko iz naroda bude izdajnik, javnim ili tajnim načinom, taj će biti predat vječnom prokletstvu „...kano Judu predatelja Gospodnja...“. U nastavku iste tačke kaže se da je takav čovjek bratski i hrišćanski krvnik i izdajnik, te da takvoga čovjeka „...vječnome prokletstvu predasmo i rekosmo da ga bude anatema i da jest pred Bogom sigo svijeta i buduščago odgovornik za sve što bi zla i priearom i izdajom učinio, nego i krv naša na njega i na čeda njegova ot zemlji na nebo, jako že Avela da vopijet i da ostanet kano

16 Isto.

17 Vidi: Prof. dr M. Perović, *Opšti Zakonik Crnogorski i Brdski – krivično-pravni aspekt*, U Zborniku: *Dvjesto godina Zakonika opšćeg Crnogorskog i Brdskog*, CANU, Podgorica, 2013, str. 102–103.

18 Cijeli tekst *Stege* citiran je po: *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, str. 111–112

19 Jn, 15, 13. Svi svetopisamski tekstovi, izuzimajući *Psalme Davidive*, citirani su na osnovu: *Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta: Biblija*, Sveti arhijerejski Sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 2012.

krov Hrista spasitelja našega na rod jevrejski.“ Čini se da posljednje riječi ove tačke zakona najstrašnije, budući da se izdajnik predaje prokletstvu ne samo u ovom životu nego i u vječnom životu. Ovdje se izdajništvo poistovjećuje sa djelom onih koji su razapeli Hrista, kao i sa Kainovim bratoubistvom. Kain je ubio Avelja iz zavisti i nije sa kajao zbog djela koje je učinio koje budući učinio.²⁰ To je dovelo do toga da krv ubijenoga Avelja „viče“ sa zemlje ka Bogu. Zbog grijeha bratoubistva, Bog proklinje Kaina rekavši mu da će „...biti potukač i bjegunac na zemlji...“²¹ Na ovu biblijsku priču ukazujući, i strašnu poruku pomenute priče na umu imajući, vladika Petar predaje istom prokletstvu one koji se budu borili protiv neprijatelja. Koliko je strašno i pogubo izdajstvo najbolje nam pokazuje četvrta tačka *Stege*, koja kaže da će izdajnik i njegov porod ostati „...vo vjek u sramotu i bezčest, kako izdajnik vjere i zakona i hulitelj imena Božija, i kervnik svega našega naroda...“. Ovdje se još jednom naglašava izdajstvo kao krajnje loše i nedopustivo.

Peta tačka nam kaže da su glavari sve prethodno u *Stegi* napisano na kraju utvrdili i potvrdili „...cjelujući čestni i životvorjašči krest i svjatoe Evangelije...“ Cjelivanje Časnoga Krsta i Svetoga Jevanđelja bili su kruna prethodno donesenih zakonskih odluka. Na kraju ove tačke stoji još jedna vrlo važna činjenica: kaže se da su oni glavari koji nijesu bili pismeni i koji zbog toga nijesu mogli da potpišu doneseni zakon, potpise na zakon stavili upisujući svojom rukom krstić ispod teksta zakona. Tako na kraju ovoga Zakona imamo devet potpisa glavarara koji su bili pismeni i jedanaest krstića koje su upisali nepismeni glavari. Krst, simbol raspeća, ali i vaskrsenja Gospodnjeg, bio je pečat i potpis nepismenog naroda. Vidimo da su većina najuglednijih ljudi tadašnjeg društva bili nepismeni, ali ono što je bilo sigurno jeste to da su oni bili produhovljeni i crkveni jer samo, kao takvi, mogli su sebe i svoj identitet da smjeste u krstiće kojima su se potpisivali. Krst je bio njihov identitet, baš kao što su i njihovi životi bili neprestano svječenjee Gospoda – rassetoga i vaskrsloga Gospoda. Onaj koji sebe poistovjećuje sa Krstom zaista vidi da je smisao cijelog njegovog postojanja krstonosan. Glavarima je bilo suđeno da zajedno sa svojim vladikom, svetim Petrom Cetinjskim, nose narodni krst. Nošenje krsta nije lako i jednostavno jer ono podrazumijeva trpljenje i veliko stradanje, a sigurno da taj krst nikada ranije nije imao težinu kakvu je imao u ovom periodu.

Zakonik opšti Crnogorski i Brđski

Puni naziv Zakonika Svetog Petra Cetinjskog je *Zakonik opšči Crnogorski i Brđski*, i on je donesen iz dva puta: prvih 17 članova Zakonika izglasano je 17. oktobra 1798. u manastiru Stanjevići, a ostalih 16 članova

20 Post. 4, 8–15.

21 Post. 4, 10–12.

izglasala je Skupština glavara na Cetinju 17/29. Avgusta 1803. godine.²² „Zakonik je u cjelini odraz društvene stvarnosti Crne Gore, vrlo složene i protivurječne. U ovaj državno-pravni akt uneseni su ciljivi novoga prava (pisano-državno pravo), koje štiti vrhovne vrijednosti države: ličnost, svojinu, sudove, crkvu, pazare itd. Društvenu stvarnost je zakonik izrazio jezikom koji je jasan, jezgrovit i na nivou narodne upotrebe.“²³ Tvorac Zakonika je vladika Petar I,²⁴ koji ga je predložio kao upravitelj države, a usvojila ga skupština vladara. Glavni ciljevi Zakonika bili su uvođenje reda, suzbijanje nasilja, samovolje i krvne osvete. Zakonik je propisao obavezu da svi predstavnici vlasti moraju prethodno položiti zakletvu da će raditi po odredbama Zakonika. „Odredbe ovog akta su originalne, zasnovane na domaćim srednjovjekovnim propisima, običajnom pravu i staroj pravnoj praksi. Zakonik sadrži odredbe iz svih oblasti života i odraz je stvarnih potreba tadašnjeg vremena u Crnoj Gori.“²⁵ Ono što se odmah može primijetiti, a što obično malo ko primijeti, jeste činjenica da: „... zakon ne samo što počinje imenom Svete Trojice, nego i ima 33 člana, onoliko koliko je Hristos poživio godina na zemlji.“²⁶ To nikako nije slučajno napisano. Slično *Stegi*, i *Zakonik* počinje prizivanjem imena Božijeg: „Vo Imja Gopoda Spasa Našega Isusa Hrista, Amin“.²⁷ Opet slično prvom članu *Stege*, i prvi član *Zakonika* počinje prizivanjem imena Božijeg: „Prizivajući velikoga Boga u pomoć i na odbranu nam.“ Već u drugom članu imamo propisanu smrtnu kaznu za onoga ko: „...ubije brata našega Crnogorca oli Brđanina, ili Brđanin Crnogorca, bez ijedne krivice i nužde, nego od sile i opačine...“. Propisane kazne za ovaj prestup su vješanje, kamenovanje ili strijeljanje. Četvrti član *Zakonika* propisuje iste kazne za one koji budu skrivali zločinca, jer skrivajući zločince i oni bivaju saučesnici u djelima krivca, dok peti član propisuje da ubicu slobodno svako može ubiti „...i tako de se prebije jedan za drugoga..“, ali da nikako ne može ubiti „...pravi mjesto krivca platiti.“, tj. ne može biti krvne osvete na način što će biti ubijen član ubicine porodice. S pravom će mnogi pomisliti da prethodno navedene tačke Zakonika ne samo da nemaju veze sa hrišćanskim vrijednostima, nego ni sa zdravorazumskom logikom svakog čovjeka, nevažno koje taj čovjek vjere bio. Čini se da se jevanđelskim vrijednostima kao što su ljubav, praštanje i sl. u potpunosti zagubio trag u ovim surovim

22 *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, str. 113.

23 V. Jovičević, *Primjena Zakonika obščeg crnogorskog i Brđskog*, u Zborniku: *Dvjesto godina Zakonika opščeg Crnogorskog i Brđskog*, CANU, Podgorica, 2013, str. 146.

24 Đ. Pejović, *Crna Gora u vrijeme Petra I i Petra II*, Narodna knjiga, Beograd, str. 60.

25 *Sveti Petar Cetinjski-čudotvorac i državotvorac*, str. 113.

26 Mitropolit Amfilohije Radović, *Sveti Petar – duhovnik i vladar*, u Zborniku: *Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac*, str. 47.

27 Cijeli tekst *Zakonika opščeg Crnogorskog i Brđskog* citiran je po: *Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac*, str. 113–118.

i strašnim odredbama. Najteže od svega je razumjeti kako je jedan svetitelj svojom rukom mogao da napiše ovakve tačke zakona?! Ipak, kao i uvijek, važno je pogledati pozadinu ovakvih zakonskih odredbi. Cilj ovako strogih kazni koje su propisane nije što brže uništavanje grešnika zajedno sa grijehom koji je on počinio, nego ove kazne imaju prije svega preventivnu funkciju. Isti svetitelj koji je napisao ove članove *Zakonika*, nije ostalo zabilježeno da je ikada u životu donio neku smrtnu presudu. Ovako stroge kazne i odredbe, u svojoj dubini kriju najveću ljubav koju je svetitelj gajio prema od Boga mu povjerenoj pastvi. Sigurno je Svetitelj znao da nijedan dobar pastir neće svoje ovce odvesti u propast i na zaklanje, i njemu nije bila namjera da, kao što već rekosmo, najstrožije kažnjava ljude. Najteži i najvažniji zadatak koji je Sveti Petar Cetinjski morao da ispuni bio je da suzbije krvnu osvetu koja je tada bila široko rasprostranjena. „Razlozi za međusobno ubijanje i krvoprolića bili su često bezazleni. Sitne uvrede, pohare stoke, oštra reč, bili su dovoljni da raspire zlu krv i da puste u dejstvo Lamehov zakon: „Ubiću čovjeka za ranu svoju i mladića za masnicu svoju“ (1 Mojs. 4, 23). To je bilo dovoljno da se pokrene krvavo kolo osvete, uzimanje glave za glavu među bratstvima, selima, porodicama, plemenima. Iza svakog grma čekala je puška osveticnica da naplati nenaplaćenu ranu i neosvećenu glavu. Majke su krile tek prohodalu decu, jer je meta osvete bila svaka muška glava dotične porodice ili bratstva, a orač je orao njivu s puškom na ramenu. Bilo ih je koji su od osvete bežali u Tursku zemlju, neki se čak i turčili, gubeći dušu svoju.“²⁸ Kako bi mogao da suzbije sve što se dešava, Vladika je odlučio da napiše ovako surove stroge zakonske odredbe, koje su, kao takve, jedine bile kadre da spriječe zle ljude i da pomisle da učine nešto što je u suprotnosti ovim odredbama.

U 12. članu propisuje se kazna oduzimanja sveštenečkog čina i protjerivanje iz zemlje za onoga sveštenika koji vjenča nekog čovjeka sa: „...ženom iza živa muža, ali s devojkom ugrabljenom na silu...“. Takav sveštenik nazvan je je u *Zakoniku* „...prokleti hulitelj zakona Božija.“ i „...gubitelj duš hristijanskih.“ Postoje mišljenja da se pod riječima „...ženom iza živa muža...“ ne podrazumijeva žena koja je već udata nego ona žena koja je „raspuštena“, tj. razvedena žena.²⁹ Može se pretpostaviti da je propisana ovako stroga kazna za sveštenika kako bi ga natjerali da pazi koga vjenčava.³⁰

28 Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac, str. 15.

29 J. Danilović, *O odredbama Zakonika obščeg crnogorskog i brdskog kojenu su bile preuzete u Zakoniku knjaza Danila*, u Zborniku: *Dvjesto godina Zakonika opščeg Crnogorskog i Brdskog*, CANU, Podgorica, 2013, str. 15.

30 „Propisivanjem vrlo oštih sankcija redaktor je želio da svešteniku isključi svaku pomisao na zloupotrebu svog uzvišenog poziva.“, M. Milović, *Istoriografija i pravno-istorijski radovi o Stegi i Zakoniku opščem crnogorskom i brdskom*, u Zborniku: *Dvjesto godina Zakonika opščeg Crnogorskog i Brdskog*, str. 200.

„On (sveštenik) bi trebalo da poznaje narodne običaje i crkveno pravo i ne bi smio da se o njihova pravila griješi. Pored toga, vjerovatno je bilo efikasnije spriječiti sveštenika da obavi vjenčanje, koje nije u skladu sa propisima, nego staviti mogućnost mladoženji da rizikuje kazne predviđene u zakonu i oženi se protivno svjetovnim i crkvenim pravilima.“³¹ Ipak, glavni razlog za propisivanje ovako stroge kazne bio je zato što su sveštenici pravili velike prestupe. Duhovno stanje tadašnjeg sveštenstva nije bilo u najboljem redu. Tako u svetiteljevom životu nalazimo primjer kako je on izobličio: „... nekog bogohulnog popa Gavrila, koji za mito vjenča za drugoga kćer Mata Markova pri živu mužu, a nekog Bijelića sa njegovom rođenom snahom; Gavrila svetitelj liši čina a hrišćanima zabrani pod prijetnjom prokletstva, da ga niko ne smije zvati ni za kakav crkveni obred. Jer, pišaše on o tom bezakonom svešteniku Ceklinjanima, vjenčati snahu sa djeverom, isto je kao da se vjenča s njegovom rodnom sestrom, budući da je snaha, za rodnijem bratom vjenčana, svakome kao rođena sestra...“³²

Dalje, u poslanici Rišljanima iz 1808. godine svetitelj se pita: „...kako narod može biti spasen, kad takvi okajani popovi lupeški u tuđe inorije (parohije) bezakono vjenčavaju i sastavljaju bratučeda sa bratučedom, đevera sa snahom i po dvije sestre za dva bratučeda i po dvije bratučede za dva rođena brata i tomu podobno, da u bezakonju do smrti žive, što je strašno i mrsko čovjeku i pomisliti, a kamo li učiniti...“³³ Sve ovo uticalo je na donošenje ovako strogog člana *Zakonika*. Ono što je najvažnije u ovom članu jeste činjenica da ovaj član *Zakonika* ima namjeru da sačuva porodicu kao osnovnu ćeliju svakog društva, kao „malu crkvu“, kao svetinju.

Na početku 17. člana se kaže da najviše zla u zemlji biva zbog lopova, a da su za postojanje lopova najviše krivi roditelji: „...koji ispočetka ne hoćeju svoju djecu s dobrim djelom vaspitati, i nu u strahu Božijem soderžavati, nego ih još njekoji uče i siluju da tuđa imanja grabe i krađu, i da svako zlo i bezakonije čine, kako što su i ovi činili...“ Budući da je svetitelj bio jedan od rijetkih ljudi koji je cijelim svojim životom svjedočio riječi Svetoga Pisma, njemu su jasne bile riječi Svetoga Pisma koje kažu da: „Govori bezakonik griješeći u sebi, nema straha Božijeg pred očima njegovim.“³⁴ Takvi ljudi, kojima nijedno bezakonje nije bilo strano, pravili su probleme i sebi i drugima. Međutim, znajući i da: „početak mudrosti je strah Gospodnji“,³⁵ svetitelj se uvijek trudio da nauči ljude da se klone bezakonja i da žive časno. Svetitelj kao da ovdje ponavlja druge riječi Svetoga

31 Isto

32 *Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac*, str. 17.

33 *Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac*, str. 69.

34 Ps 35, 2. *Psaltir se devet biblijskih pesama*, prev. A Jevtić, Trebinje-Vrnjci, 2012.

35 Ps 110, 10.

Pisma koje kažu: „Hodite čeda, poslušajte mene, strahu Gospodnjem naučiću vas.“³⁶ Zaista, on je uvijek učio ljude pobožnosti i strahu Božijem. Učio ih je svojom pastirskom riječju ali, prije svega, ličnim primjerom.

U 19. članu zabranjuju se svađe na trgovima i ispred crkava jer je to jako loše za narod. Svetitelj u članu kaže da tim svađama: „...ne samo pazari ostaju u smutnji i narod žalostno vraća se natrag bez svojega udovoljstva, nego crkva Božija nahodi se porugana i obesčašćena, zato sam Bog pošilje kastig (kaznu) na takovi narod, koji bazakono i u jednom zločinstvu i merzosti žive...“. Onaj ko čini ovakve presupe treba da bude uhvaćen i doveden pred sud. U 20. članu propisuje se obaveza davanja poreza. U članu se kaže da je: „...naš Preosvjašćeni Gospodin Mitropolit i Kavalier Petar Petrović najprvi dao cijeli dohod od svijeh zemaljah cetinjskoga Manastira...“ i time lično dao primjer svima ostalima da treba da plaćaju godišnji porez, koji po kući iznosi „...dinarah šestdeset...“. Član kaže da se novac koji je prikupljen od poreza koristi za održavanje suda i vojske „...koja će od neprijateljske napasti braniti i čuvati od svakoga zla i opakoga čoeka...“. O dužnosti davanja poreza govori se i u Jevandjelju.³⁷

Član 22. odnosi se na one koji sude narodu, tj. na sudije. Kaže se da, kao prvo, da sudije treba da znaju da: „...oni glasom naroda po volji Božijej za sudce i upravitelje postavljeni jesu...“. Ovdje vidimo jasnu ideju da se volja Božija pojavljuje u glasu zajednice ljudi, u ovom slučaju to vidimo u izboru narodnih sudija. Zbog toga, u nastavku, drugo pravilo nalaže da su sudije dužne: „moliti se Bogu da im dade prosvješćenije razuma, silu mudrosti za poznati šta je pravedno, sveto i bogougodno.“ Kao treće, sudije su dužne da: „...po pravici (tj. pravdi) malomu kako i velikomu (sude), jerbo sud Boži jest.“ Strah Božiji, koji je trebalo da ima sudija, bio je jedina i najbolja garancija za ispravnost sudskih presuda toga sudije.

32. član propisuje: „Kako svešćenici u sveščene dnevi u crkvama, također knezovi istarešine od plemena jesu dužni svakoga domaćina od kuće naučiti i svakomu govoriti da mirno u ljubavi sa svakim žive, da se Boga boje i da zlo govoriti i činiti prestanu...“. Posle bogosluženja, glavna dužnost sveštenika je da poučavaju narod. Ako uzmemo u obzir da su sveštenici u tadašnjem društvu, koje je uglavnom bilo nepismeno, bili koliko-toliko pismeni, onda je još više uvećavala potreba za poučavanjem i propovijedanjem. Tako svetitelj kaže u jednoj poslanici: „Sveštenici valja da su svjetilo i ogledalo narodu, pastiri i učitelji, voždi i nastavnici slovesnoga stada Hristova, koji vode i nastavljaju Hristijane na put spasenija, dajući im izgled (primjer) od svojega dobroga i bogougodnoga življenja.“³⁸

36 Ps 33, 11.

37 Lk 20, 20–25.

38 Sveti Petar Cetinjski – čudotvorac i državotvorac, str. 69.

Vladika je molio svoje sveštenstvo da radi na suzbijanju krvne osvete, a on sam najviše je radio na tome, na žaleći ni truda ni vremena kako bi izmirio zavađene ljude.³⁹ „Tražio je da se u ovoj revnosti, a i u svakom trudu, i svi ostali pastiri ugledaju na njega, kao on na Hrista, kako bi se i preko njih useljavala svetlost evanđelska i mir Božji u ljudska srca. „Ja“, pisao je prepodobni Otac popu Marku Lekoviću, a preko njega i svemu sveštenstvu, „radio sam i radim da se ne prosiplje krv hristijanska, a i vi sveštenici dužni ste isto činit i svaki čojek koji zna za Boga i za dušu“.⁴⁰ Vladika se uvijek trudio i da suzbije svađe i nesporazume između sveštenstva i monaštva. Govorio je: „...kaluđer protiv popa, pop protiv kaluđera, stidno je čut...“⁴¹. Zahtijevao je da monasi ne skitaju od manastira do manastira nego da žive u svojim manastirima. Trudio se da uspostavi dobar poredak u crkvi.

Vladika je uspješno iskorijenio mnoge loše običaje koji su uhvatili korijena u narodu. Tako je, u to vrijeme, postojao običaj da mnogi ljudi slave svoju krsnu slavu po nedelju dana. „Tako se dešavalo da gosti pojedu sve i onako siromašnoj sirotinji i ostave iza sebe gladnu djecu i prazne domove. Videći tu nedobru stvar, sveti Petar izađe jednom pred Crnogorce sa krstom u rukama, pa podigavši posle besjede obje ruke k nebu, glasno reče: Čujte me, Crnogorci, i neka me čuje Bog i ove planine: Ko od sada bude slavio svoje krsno ime kao do sada, dabogda ga s krvlju svojom slavio! Ova svečana i strašna molitva svetog Petra tako podejstvova na sve Crnogorce, da otada kao nekim čudom nestade ovaj rđavi običaj među njima.“⁴²

Crkva je imala glavnu ulogu u pomirenju ljudi, ona je jedina imala mogućnost da posreduje u pomirenju između zavađenih ljudi i da ih izmiri. Oni koji su željeli da svoje prijateljstvo učvrste za cijeli život išli su, u pratnji svojih bratstvenika, u Crkvu. Ispred crkve su ostavljali ukrštene puške, fišeklje, revolvere i handžare, a zatim ulazili u crkvu i molili se Bogu.⁴³ Cijeli život tadašnjeg naroda bio je, direktno ili indirektno, vezan za Crkvu.

39 Isto, 15–16. str. „Kad ne bi uspeo prvi put, ponovo se vraćao i ostajao među zavađenima sve dok se ne pomire. Osobito je za to koristio presveti i predragoceni dar milosti Božje: tajnu kumstva imenom Božjim i svetim Jovanom. Nekima je sam odlazio, nekima slao svoj krst po drugome, kao znak Božjeg i svoga prisustva, nekima opet pisao pisma i poslanice. Nije bio redak slučaj da stane među zakrvljena bratstva i plemena, sa krstom u ruci i raširenih ruku, da bi sprečio prolivanje krvi koje je svakog momenta moglo da počne ili je već bilo u toku. Zaklinjao bi tada zavađenu braću strašnim imenom Boga Svedržitelja i svetim Jovanom, suzama i preklinjanjima, a kad to ne bi pomagalo onda i prokletstvima.“

40 Isto, str. 18.

41 Isto.

42 Isto.

43 Vidi: Đ. Labović, *Sveti Petar I Cetinjski*, Eksportpres, Beograd, 1994, str. 37.

Na osnovu svega prethodno rečenog, jasno možemo da zaključimo da *Stega* i *Zakonik opšti Crnogorski i Brđski* odišu hrišćanskim etosom. Živimo u vremenu kada se gotovo svakodnevno donose, osmišljavaju ili izmišljaju novi zakoni. Oni stari zakoni se dopunjuju, ispravljaju, prepravljaju ili usaglašavaju sa nekim drugim zakonima, a sve to sa željom da ti stari zakoni budu upotrebljivi za čovjeka sadašnjice. Kada se sve prethodne radnje pokazu nesposobnima da ožive stari zakon, koji se usled svoje starosti konačno pokazuje kao mrtav, a samim tim i potpuno neupotrebljiv, onda se takav zakon potpuno ukida i donosi se neki novi zakon, koji je možda trenutno funkcionalan i dobar, ali koji će, prije ili kasnije, doživjeti sudbinu svog prethodnika (ukinutog zakona) i konačno biti prepušten zaboravu. Svjedoci smo svakodnevnog uvećavanja broja zakona, kao i svakodnevnog uvećavanja bezakonja. To nam pokazuje bespomoćnost svih postojećih zakona u borbi protiv umanjenja zla kojemu se čovjek usled svoje slabosti nekada priklanja.

Čini se da nikada nije bilo više zakona i više bezakonika nego što ih ima danas. Sigurni smo da bi nam u osmišljavanju što boljih zakona, ili u ponovnom preosmišljavanju onih starih zakona, od velike pomoći bilo ugledanje na stare Zakonike našega naroda, a samim tim i na Zakonike Svetog Petra Cetinjskog. Takvi Zakonici nam pomažu ne samo da razumijemo svoju prošlost nego i da sagledamo našu budućnost. Zakonici Svetoga Petra Cetinjskoga, budući da su prožeti vječnim biblijskim i hrišćanskim vrijednostima, imaju svoju ne savremenost nego svestremenost. Vidimo da je riječ ovih zakonika, kao po pravilu, stroga i nedvosmislena, stroga kako u čuvanju pravde, tako i u uništenju nepravde. Zakonici imaju podjednaku strogost i prema sveštenstvu i prema mirjanima, ne izdvajajući nikoga. Ono što je najvažnije jeste to da je svetitelj koji je pisao ove Zakonike svjedočio njihovu ispravnost time što je živio svetim životom. Vjerujemo da ćemo se i mi, baš kao i naš veliki i divni svetitelj, okrenuti vječnim i neprolaznim, svestremenim hrišćanskim vrijednostima, i da ćemo, kao takvi, uskladiti naše zakone, u mjeri u kojoj to bude bilo moguće, sa vječnim i neprolaznim istinama.

Andrija Sošić

REFLECTIONS OF CHRISTIAN ETHICS
IN THE LAWS OF SAINT PETER CETINJSKI

Summary

Saint Peter Cetinjski was a religious, spiritual and temporal ruler of Montenegro in the toughest historical period of the country. From the earliest years of his life he was committed to spirituality; At the age of 12, he joined a Seminary, and at the age of 36 he became a ruler of Montenegro, and stayed incumbent for 46 years, until his death in 1830. Large material poverty, which made the life of the people difficult, was even more complicated by the fight with the Turks, who continuously attacked and desolated the country. All of that influenced the spark of often contention in the people, which often resulted in blood revenge. Wanting to end the lawlessness, which constantly multiplied, Saint Peter Cetinjski decided to give the people a written law, to which all would abide to. That's how two legal codes came to be, „*Stega*“ and „*The general legal code of Montenegro and the hills*“, which are completely ensouled by Christian ethos. „*Stega*“ has only six articles (clauses), and it plays a role of a program declaration, in which the fight against the Turks is set as a duty of the entirety of the people. The text alone begins by calling upon the name of Holy Trinity, and in the articles it says, that the people will fight for righteous Christian faith, Fatherland, freedom, Monasteries and their families. „*The general legal code of Montenegro and the hills*“ has 33 articles (clauses) and it also starts with the name of Holy Trinity. This legal code transcribes the death sentence for lawlessness such as: murder, complicity in a crime, blood revenge (vendetta). Nevertheless, knowing that the Saint who wrote this code and who played the part of a judge in the hardest cases, never ever sentenced someone to death, so we can conclude that hard sentences like these transcribed in the code have a preventive role in the fight against the lawlessness. Code transcribes certain sentences for the Churches wrongdoing, having in mind that the tough situation the country had its fair share of bad influence on the spiritual state of the Church. The one thing both codes have in common, is the fact that they both resonate with the deepest Pastor-like concern for the people and the love that the Saint had for his „flock“. The only and the most certain guarantee of the correctness of the law, was Saints life of its author, Saint Peter Cetinjski. Not only that he introduced the law and order to the country with his legal codes and his life of a Saint, but he also spiritually revived his people. Having that the both codes of Saint Peter Cetinjski are ensouled with the Christian values that have timeless value, certainly can be of big importance for todays legislation, helping in the formation of the laws which would be useful for every society.

Key words: Saint Peter Cetinjski, *Stega*, *The general legal code of Montenegro and the hills*.

Aleksandar Mitrović
diplomirani teolog, Beograd

UPOREDNI PRIKAZ DRŽAVNOG I CRKVENOG BRAČNOG ZAKONODAVSTVA

Rezime: Cilj ove studije je da prikaže percepciju institucije braka u različito profilisanim zakonodavstvima. Uprkos različitim osnovama na kojima ova zakonodavstva počivaju, uviđa se njihovo međusobno prožimanje. Zakonodavstvo po sebi podrazumeva niz propisa i zabrana, te će se u ovim tačkama vršiti upoređivanje dvaju zakonodavstva. S obzirom pak, da zakonodavstvo Crkve jeste utemeljeno na blagoj vesti o Hristu, Spasitelju sveta, ova situacija će markirati i one segmente u kojima jevanđelski duh i crkveno zakonodavstvo dolaze u međusobnu oprečnost.

Ključne reči: brak, zakonodavstvo, srodstvo, crkva, država

Brak unutar bračnog prava

Ukoliko bismo na početku ovog rada pokušali da pozicioniramo crkveno bračno pravo, u naslovu odeljeno rastavnim veznikom od državnog bračnog zakonodavstva, odmah bismo naišli na problem. Naime, bračno pravo se ne percipira na istovetan način kako od strane crkveno profilisanih pravnika, tako i od pravnika profanog profila. Dok se bračno pravo u ambijentu sakralne institucije svrstava u javno pravo (*jus publicum*), u kontekstu državnog zakonodavstva ono biva smešteno u oblast privatnog prava (*jus privatum*).¹ Međutim, bračno pravo kao deo jednog celovitog pravnog sistema, biva u istom pozicionirano unutar porodičnog prava. Isto, porodično pravo, sadrži zakonske propise, koji se tiču odnosa unutar jedne porodice. Na taj način, porodično pravo pored bračnog prava propisuje i zakonske odredbe o roditeljskom i starateljskom pravu.²

Porodično pravo svojim trećim članom³ tematizuje instituciju braka, u kome kaže da brak predstavlja: a) zakonom uređenu zajednicu žene i muškarca; b) zajednicu utemeljenu na slobodi supružnika, kao i ravnopravnost

1 Up. Cisarž Branko, *Crkveno pravo knj. 2*, Beograd 1973, str. 9.

2 Up. Isto, str. 10.

3 Up. Porodični zakon, u *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Babić), Službeni glasnik, 2016, str. 37.

istih. Sa druge strane, za crkveno-bračno pravo, institucija braka (prvi član) biva crkvenim obredom institucionalizovana, ali istovremeno je tematizovana svrsishodnost ovakve institucionalizacije. Pod time se prevashodno misli na čin rađanja i vaspitanja dece.⁴ Upoređujući ova dva gledišta mogli bismo zaključiti da državno zakonodavstvo ne govori o svrsi braka, te se u toj tački razlikuje od crkvenog shvatanja institucije braka. Međutim, činjenica koja povezuje ove dve koncepcije braka jeste juridičnost u metodologiji artikulisanja braka u crkvenom zakonodavstvu. Naime, mišljenja smo da svaki vid i oblik svrsishodnosti po sebi određenu stvarnost ili fenomen lišava svoje samodovoljnosti. Te u konkretnom slučaju crkveno zakonodavstvo vidi smisao braka jedino u produktima istog. Samodovoljnost i svrhovitost braka po sebi je u bračnom pravu crkve (u konkretnom slučaju pravoslavne crkve u Srbiji) obesmišljena tj. brak dobija svoj konkretni smisao i potvrdu unutar konkretnih vremensko-prostornih artikulacija ako i samo ako isti (brak) ima konkretni cilj – rađanje i vaspitanje dece.

Ekskurs

Ukoliko bismo pokušali da prikažemo istorijsku genezu institucionalizacije braka u hrišćanskoj crkvi, ono što bi svakako bilo indikativno to je da postoje dve pozicije, koje ukoliko bi bile apsolutizovane, prikazivale bi isuviše simplifikovanu sliku shvatanja braka u hrišćanstvu. Sa jedne strane, hrišćansko učenje o braku se temelji na starozavetnom tekstu i prvoj Mojsijevoj knjizi, prema kojoj je brak Bogom ustanovljena institucija, ali koja u formalno-obrednom smislu nije institucionalizovana. Ovakvoj koncepciji je koherentan citat iz ranohrišćanskog spisa „Poslanica Diognetu“⁵ prema kome: „(Hrišćani) u brak stupaju kao i svi i decu rađaju, ali rođenu decu ne bacaju“.⁶ Prema ovom pisanom spomeniku možemo zaključiti da hrišćani korespondiraju sa stvarnošću koja ih okružuje i da se od iste ne razlikuju ni po čemu, do činjenice utiskivanja autentično hrišćanskog sadržaja u postojeće forme kulture čiji su činioci i oni sami. Na osnovu ovih postavki mora se postaviti pitanje: Koji su razlozi uzrokovali, crkvenim obredom, formalnu institucionalizaciju braka? Najstariji pomen, *potvrde* braka pred crkvenim klirom je „Poslanica Polikarpu“⁷ sv. Ignatija Bogonosca, u kojoj se kaže da: „Oni koji se žene i koji se udaju treba *sa saglasnošću* episkopa da stupaju u sjedinjenje braka, da im brak

4 Up. Sveti arhijerejski sinod, *Bračna prava srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1994, str. 3.

5 Spis je kako smatraju patrolozi nastao u drugoj polovini 2. veka.

6 Jevtić Atanasije, *Dela apostolskih učenika*, Vrnjačka banja-Trebinje 2002, str. 415.

7 Spis je kako smatraju patrolozi nastao u prvoj polovini 2. veka.

bude po Gospodu, a ne po pohoti“.⁸ U čemu se ogledala ova episkopova saglasnost u bogoslovskim istraživanjima nije uspešno rekonstruisano.⁹ S obzirom da se u liturgijskim rukopisima 3. i 4. veka ne nalazi obredom fiksirani čin braka, bogoslovski konsenzus o ovom pitanju je da je crkva isprva saglasnošću episkopa građanski brak priznavala i supružnike na evharistijskoj liturgiji, darovima tela i krvi Hristove, pričešćivala.¹⁰ Milanski edikt kao važan dokument u istoriji hrišćanstva je napravio pogodno tlo za kasnije, obredom fiksiranje čina braka. Naime, milanskim ediktom, između ostalog, omogućeno je raznim ljudskim profilima da prilaze crkvi iz najrazličitijih razloga, pa i utilitarističkih. Tako pripadnici najviših društvenih slojeva žele da prestiža radi obezbede sebi prisustvo episkopa na svojim bračnim proslavama i da jednom čisto građanskom činu priopšte i crkveno odobrenje.¹¹ Kako je hrišćanstvo u Vizantiji dobijalo sve značajniji status, koji je kulminirao ediktom cara Teodosija kada je hrišćanstvo proglašeno zvaničnom religijom imperije (380. god.), istovremeno su se javljale i sve intenzivnije ispoljavale teškoće da se ideal jednog braka kao obrasca Hrista i njegove neveste – Crkve, učini istorijsko realnim. Tada crkva biva primorana da sve dekadentne pojave u svom organizmu ispravi, predupredi i ukaže na ispravniji put. Način kojim crkva rešava problem drugobračnika i naročito onih hrišćana koji stupaju u brak po treći put, crkva venčava obredom strukturalno povezanim sa Evharistijom, ali ovi hrišćani bivaju lišeni darova tela i krvi Hristove. Na ovaj čin su naročito uticali vizantijski carevi, koji su i sami stupali u brak više puta, te su želeli da crkvom legitimišu svoje nemogućnosti u ispunjavanju bračnog ideala.¹²

Preduslovi za sklapanje braka

Ono što oba zakonodavstva kako crkveno tako i državno postuliraju kao esencijalni element svakog braka to je izjava slobodne volje da supružnici stupe u brak pred oficijelnim organima obeju institucija uz činjenicu da samo osobe različitog pola mogu svoju zajednicu zakonski institucionalizovati (15. član porodičnog zakona i 11. član crkvenog zakona).

Smetnje za stupanje u brak

Crkveno zakonodavstvo nesumnjivo je po ovom pitanju sofisticiranije i detaljnije od državnog zakonodavstva, ali takođe donosi sobom i dozu anahronizma. Utisak je da dok se u državnom zakonodavstvu određene

8 Jevtić Atanasije, *navedeno delo*, Vrnjačka banja-Trebinje 2002, str. 267.

9 Up. Vukašinović Vladimir, *Veliki Vhod*, Beograd 2015, str. 114.

10 Up. Isto, str. 114.

11 Up. Isto, str. 114.

12 Up. Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 32–33.

pojave samo konstatuju, o istima se u crkvenom zakonodavstvu podrobnije promišlja. Tu se prevashodno misli na uzrast osoba, koje stupaju u brak. Dok državno zakonodavstvo, svojim 23. članom, kao donju granicu za ulazak u brak uspostavlja osamnaestu godinu života budućih supružnika, crkveno zakonodavstvo, svojim 12. članom, ovu granicu čini fleksibilnijom i govori da osoba muškog pola ne može stupiti u brak, ukoliko nije navršila 16. godinu, a osoba ženskog pola ima smetnju za ulazak u brak, ukoliko nije navršila 14. godinu života.¹³

Međutim, u okviru svog 23. člana, porodično pravo tematizuje i moguća odstupanja od norme propisane u prvom delu ovog člana. Naime, druga tačka ovog člana govori da brak može biti legalizovan od strane države, iz opravdanih razloga,¹⁴ iako je u isti stupila maloletna osoba, koja je navršila 16. godinu života, a koja je pritom „dostigla telesnu i duševnu zrelost za vršenje bračnih dužnosti“.¹⁵ Svakako najvažnija pojava, koja se tematizuje u oba zakonika, kao smetnja za ozvaničavanjem braka jeste srodstvo. Krvno srodstvo se pominje u oba zakonika kao prepreka za brak na prvom mestu. Lica koja su u krvnom srodstvu u pravoj liniji i koja su u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom u srodstvu ne mogu u brak stupiti (19. član porodičnog prava i 3. tačka 12. člana crkvenog prava).

U drugi stepen pobočne linije ubraja se srodstvo između rođenih braće i sestara, brat i sestra po ocu ili po majci. U treći stepen pobočne linije ubraja se srodstvo između strica i sinovice, ujaka i sestričine, tetke i bratanca, tetke i sestrića. A u četvrti stepen pobočne linije ubraja se srodstvo između dece od rođenih braće i sestara kao i deca braće i sestara po ocu ili majci.¹⁶ Ipak najveći stepen razlikovanja dvaju zakonodavstava leži u refleksiji na dvorodno srodstvo. Dok se prvom tačkom 21. člana porodičnog zakona zabranjuje stupanje u brak licima, koja su u prvom i drugom stepenu dvorodnog srodstva, u crkvenom bračnom zakonodavstvu, stupanje u brak se zabranjuje licima, koja su u dvorodnom srodstvu zaključno sa trećim stepenom.¹⁷ Ono što ovu diskrepancu između dva zakona čini još većom jeste činjenica da druga tačka 21. člana porodičnog prava omogućava sudu da „iz opravdanih razloga“ dozvoli zaključivanje

13 Up. Sveti arhijerejski sinod, *Bračna prava srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1994, str. 6.

14 Ne eksplicira se, koji su to opravdani razlozi.

15 Porodični zakon, u *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Babić), Službeni glasnik, 2016, str. 42.

16 Up. Porodični zakon, u *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Babić), Službeni glasnik, 2016, str. 41; Up. Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 73.

17 Up. Sveti arhijerejski sinod, *Bračna prava srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1994, str. 7.

braka licima, koja su u *prvom i drugom stepenu* dvorodnog srodstva.¹⁸ Prvi stepen dvorodnog srodstva podrazumeva srodnost između svekra i snahe kao i zeta i tašte, dok drugi stepen podrazumeva srodnost između očuha i pastorke kao i maćehe i pastorka.¹⁹

U okviru bračnih smetnji za stupanje u brak, crkveno pravo ima neke osobenosti i specifičnosti koje tematizuje, a koje se ne mogu pronaći u državnom zakonodavstvu. Tu se prevashodno misli na duhovno srodstvo i srodstvo, koje potiče iz vanbračnog rođenja (5. i 6. tačka 12. člana bračnog prava srpske crkve). Duhovno srodstvo predstavlja pojavu kojom crkva označava novonastalo srodstvo između novokrštenog člana crkve i osobe, koja je istog privela krštenju, kuma.

S obzirom da crkva u tajni krštenja vidi čin novog rođenja, osobe koja je krštena, vezu ostvarenu krštenjem između kuma i novokrštenoga vidi kao duhovno srodstvo roditelja i deteta. Iz ove perspektive gledano brak se zabranjuje onim licima, koja su u ovakvom srodstvu zaključno sa drugim stepenom, što podrazumeva zabranu stupanja u brak onim osobama, koje su potomci (deca) kumova. Dakle, smetnja za stupanje u brak postoji između kumovog sina i kumove duhovne kćeri odnosno između kumove kćeri i kumovog duhovnog sina.²⁰

Drugi slučaj u bračnom pravu crkvenog zakonodavstva, kojim se isto razlikuje od državnog zakonodavstva je srodstvo koje potiče iz vanbračnog rođenja. Po ovom pitanju zabrane u pravoj liniji za stupanje u brak su istovetne onima koje su propisane u krvnom srodstvu. Međutim, u pobočnoj liniji se zabranjuje stupanje u brak osobama, koje su u srodstvu ovog tipa zaključno sa trećim stepenom.²¹

Kada se izvrši upoređivanje dvaju zakonodavstava po pitanju srodstva zasnovanog na usvojenju takođe se markiraju divergentne pozicije dva zakonodavstva. Naime, crkveno pravo zabranjuje brak između osoba, koje su u srodstvu zasnovanom na usvojenju zaključno sa drugim stepenom „počevši od počima (pomajke) i posinka (poćerke) i njihovih krvnih srodnika u pravim nishodnim linijama“.²² Što se tiče državnog zakonodavstva po ovom pitanju ono je istovetno sa odredbama o smetnjama za stupanje u brak osoba, koje su u krvnom srodstvu. To bi značilo da je po pitanju ovog srodstva državno zakonodavstvo strože od crkvenog, jer

18 Ponovo se ne eksplicira šta se pod ovim podrazumeva.

19 Up. Porodični zakon, u *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Babić), Službeni glasnik, 2016, str. 42; Up. Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 78.

20 Up. Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 82 .

21 Up. Sveti arhijerejski sinod, *Bračna prava srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1994, str. 7 .

22 Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 86.

ne zabranjuje stupanje u brak onim licima koja su u ovom tipu srodstva samo u pravoj liniji, već i onima koji su na ovaj način u srodstvu u pobočnoj liniji (član 20).²³

Neke osobenosti bračnog crkvenog zakonodavstva

Najintrigantniji fenomen koji karakteriše crkveno bračno pravo jeste brak između dve osobe od kojih jedna nije pravoslavne veroispovesti. Ono što je indikativno kada se ova pojava problematizuje u kontekstu bračnog zakonodavstva pravoslavne crkve u Srbiji, jeste činjenica da je ovakav brak okarakterisan kao „zlo“ i da je isti dozvoljen samo kako bi se izbeglo još „veće zlo“.²⁴ Međutim, ono što je u pravoslavno-crkvenom diskursu imenovano rečju predanje, a koje se unutar istog legitimise kao interpretacija sveštenih spisa u konkretnim vremensko-prostornim odrednicama, ne bi imalo utemeljenje u stvarnosti, u kojoj je bilo manifestovano. Naime u spisu „dela apostolska“, koji je recipiran kao kanonski spis unutar korpusa svetih spisa, govori u 16-oj glavi u prva dva stiha, o Timoteju koji će u potonjim vremenima crkve biti prvi pomoćnik apostola Pavla, a koji je pritom dete majke jevrejke i oca jelina. Ako ovoj činjenici pribrojimo i reči apostola Pavla iz prve poslanice Korinćanima (7,14–16) da iako jedan od supružnika nije hrišćanin to ni na koji način ne treba da predstavlja prepreku i smetnju u saživotu supružnika. Ranohrišćanska otačka misao počevši sa pravnikom afričkog područja Tertulijanom govori o mešovitom braku sa negativnom konotacijom. Na ovu Tertulijanovu misao se naslanja i niz pomesnih sabora (u Arlu i Galiji 314. godina), kao i kanonske odredbe vaseljenskih sabora (14. kanon halkidonskog sabora).²⁵ Sve navedeno navodi na postavljanje pitanja: Kako ličnost najzaslužnija za širenje hrišćanstva izvan granica Palestine smatra legitimnom institucionalizaciju braka između hrišćanina(-nke) i nehrišćanin(-nina) dok oni koji rukovođeni pismom, sveti učitelji crkve, zabranjuju ulazak u brak hrišćanina(-nke) sa osobom koja pripada jednoj od frakcija hrišćanstva? Na ovaj način biva izneverena autentična misao apostola Pavla da brakom i životom hrišćanina (hrišćanke) unutar istog treba nehrišćanskom supružniku da bude primer i način kojim će i on uobličavati i osmišljavati svoj život.

Zaključak

Studija je pokušala da kritički promisli konstitutivne elemente bračnog državnog i crkvenog zakonodavstva, ali i njihov saodnos. Kada se

23 Up. Porodični zakon, y *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Bačić), Službeni glasnik, 2016, str. 41.

24 Gardašević Blagota, *Izbor crkveno pravnih radova*, Beograd 2002, str. 265.

25 Up. Cisarž Branko, *navedeno delo*, Beograd 1973, str. 90.

govori o strukturi samih zakonodavstava uviđaju se zajednički elementi, ali i osobenosti istih, a to su: slobodna volja supružnika za stupanje u bračnu zajednicu, ali i socijalna dimenzija institucije braka.²⁶ Gotovo, potpuno inkonzistentno samim odlikama zakonodavstava, socijalnoj dimenziji institucije braka pažnju posvećuje bračno crkveno zakonodavstvo. Akri- vičnost samih zakonskih odredaba karakteriše oba zakonodavstva, uz postuliranje, određenom zakonodavstvu svojstvenih fenomena.²⁷

Na kraju, treba napomenuti činjenicu da smo na primeru „mešov- itog braka“ pokušali da damo osnovu za redefinisanje ovog fenomena unutar crkvenog bračnog zakonodavstva.

Bibliografija

Cisarž Branko, *Crkveno pravo knjiga 2*, Beograd 1973.

Porodični zakon, u *Zbirka propisa iz porodičnog i naslednog prava* (ur. Ilija Babić), Službeni glasnik, 2016.

Sveti arhijerejski sinod, *Bračna prava srpske pravoslavne crkve*, Beograd 1994.

Jevtić Atanasije, *Dela apostolskih učenika*, Vrnjačka banja-Trebinje 2002.

Vukašinović Vladimir, *Veliki Vhod*, Beograd 2015.

Gardašević Blagota, *Izbor crkveno pravnih radova*, Beograd 2002.

Aleksandar Mitrović

THE COMPARATIVE SHOWCASE OF THE STATES AND THE CHURCHES MARRIAGE LEGISLATION!

Summary

The goal of the study is to showcase the perception of the institution of marriage in the differently profiled legislation. In spite of the different basics on which these legislations lay, their interaction with one another can be seen. The legislation by itself implies many rules and regulations, so we will do the comparison of these two legislations. Having in mind that the Church legislation is rooted in the word of Christ, Our Savior, this situation will mark even the segments in which the evangelical spirit and Church legislation are antithetical.

Key words: Marriage, legislation, kinship, Church, State

26 Pod ovim podrazumevamo potomstvo supružnika.

27 Misli se npr. na „duhovno srodstvo“.

David Spaić

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

UPOREDNI PRIKAZ CRKVENOG PRESTUPA I KRIVIČNOG DELA, CRKVENE KAZNE I KRIVIČNE SANKCIJE

Rezime: Ovaj rad nastoji da dà jedan kratak uporedni prikaz crkvenog i državnog krivičnog prava. Kako su te dve oblasti same po sebi obimne, u ovom radu će biti reči samo o sličnostima i razlikama između pojmova crkvenog prestupa i krivičnog dela sa jedne strane, i pojmova crkvene kazne i krivične sankcije sa druge strane. Ove oblasti iako regulišu sličnu materiju, ne daju ista rešenja, upravo zato je uporedni prikaz od značaja kako bi uvideli kako dve grane prava gledaju na iste ili slične probleme. Pored ovoga, rad se bavi i problematikom vezanom za odnos prava i morala. Govori se o tome kakav stav prema moralnim shvatanjima zauzima crkveno, a kakav krivično pravo. Autor daje i kratak pregled crkvenih kazni i krivičnih sankcija, odnosno upoređuje ove pojmove i govori o tome koja je svrha crkvene kazne, odnosno krivične sankcije.

Ključne reči: crkveno pravo, krivično pravo, pravo i moral, crkveni prestup, krivično delo, crkvene kazne, krivične sankcije

1. Pojam krivičnog dela i crkvenog prestupa

Opšti pojam krivičnog dela dat je u krivičnom zakoniku u članu 14. stav 1. Ta odredba krivično delo određuje kao ono delo koje je zakonom predviđeno kao krivično delo, koje je protivpravno i koje je skrivljeno.¹ Definicija data u zakoniku² odgovara pojmu koji je nauka krivičnog prava prihvatila. Za razliku od nekadašnje zakonske definicije koja je pojmu krivičnog dela dodavala i element društvene opasnosti,³ ova definicija ima četiri elementa u opštem pojmu krivičnog dela.

1 Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009., 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

2 Situacija da zakonodavac daje definiciju krivičnog dela nije opšta pojava. Neka zakonodavstva su se odlučila da to ne urade. Ono što je bitno istaći, jeste da je naš zakonodavac dao definiciju koja je prihvaćena u teoriji i ide u korak sa modernim shvatanjima iz teorije krivičnog prava.

3 Nikola Srzentić, Aleksandar Stajić, *Krivično pravo FNRJ*, Beograd 1961, str. 104.

Ti elementi su: radnja, predviđenost u zakonu, protivpravnost i krivica. Svi gorepomenuti elementi su tesno povezani i moraju se posmatrati zajedno, ukoliko želimo da ocenimo da li se neko ponašanje može okarakterisati kao krivično delo. Međutim, iako su ovi elementi tesno povezani to ne znači da se oni ne mogu pojedinačno posmatrati. Radnja predstavlja noseći element, ona je supstantiv, dok su ostali elementi atributi,⁴ oni određuju kakva neka radnja mora da bude kako bi se neko ponašanje kvalifikovalo kao krivično delo.

U samom pojmu krivičnog dela od značaja je i to kojim redosledom su ovi elementi navedeni. Prilikom razmatranja nekih konkretnih slučajeva važna je postepenost prilikom odlučivanja da li je neko delo ujedno i krivično delo. Ta postepenost se ogleda u tome što se uvek kreće od prvog i osnovnog elementa, a to je radnja, i uvek završava na krivici. Ukoliko je bilo koji od ovih elemenata izostao, ne može se govoriti o postojanju krivičnog dela. Dakle, sam redosled ovih elemenata u pojmu krivičnog dela nije dat proizvoljno, već ima unutrašnju logiku koja je ključna prilikom ocene nekog ponašanja za koje postoji mogućnost da je krivično delo.

Pojam crkvenog prestupa znatno je širi od pojma krivičnog dela u krivičnom pravu. Za Crkvu prestup uvek predstavlja proizvod greha. U tom smislu, za Crkvu prestup se ne odnosi na kršenje samo normi krivičnog prava, već i kršenje bilo koje Božije zapovesti, odnosno nekih crkvenih kanona. Upravo iz tog razloga sam pojam crkvenog prestupa obuhvata znatno više radnji. Određene radnje kao što su promena veroispovesti ili drugačije shvatanje nekog učenja, nisu relevantne za materijalno krivično pravo, ali predstavljaju ozbiljne crkvene prestupe. Sama pravila Pravoslavne crkve predviđaju kao prestupe i dela koja su već obuhvaćena državnim, odnosno materijalnim krivičnim pravom. U zavisnosti od toga da li se na određenu radnju mogu primeniti propisi krivičnog ili crkvenog prava, zavisi i to pred kim će se voditi postupak. Međutim, postoji i mogućnost da se za neko ponašanje koje je predviđeno kao krivično delo odgovara i pred crkvenim sudom, ukoliko su ispunjeni svi uslovi.

Međutim, bitno je napomenuti da nije svaki greh ujedno i prestup. Pojam greha je širi od pojma crkvenog prestupa. Dakle, svaki crkveni prestup je ujedno i greh, ali nije svaki greh ujedno i prestup. Greh u očima Crkve označava promašaj cilja, odnosno čovekovo pogrešno usmerenje. Cilj koji ne uspeva da se postigne jeste oboženje - teozis. Ukoliko čovek ne ispunjava cilj svog života, oboženje, onda on čini greh.

Ono što razgraničava greh i crkveni prestup jeste načelo *nulla poena sine lege*, ne postoji kazna bez zakona. Odnosno, kazna se može primeniti ukoliko neko delo nije izričito predviđeno kao crkveni prestup. Greh koji

4 Zoran Stojanović, *Krivično pravo opšti deo*, Beograd 2017, str. 91.

nije predviđen kao prestup ostaje na višem nivou apstrakcije, ali i dalje ostaje relevantan za Crkvu. Time što neki greh nije predviđen kao prestup, nikako ne znači da on ujedno gubi težinu, i da je irelevantan, kako za život nekog određenog vernika, tako i za život cele Crkve. Greh i dalje ostaje neostvarenje čovekovog krajnjeg cilja, to jest oboženja. U tom smislu njegova težina nije umanjena, Crkva je i dalje zainteresovana da radi na planu suzbijanja greha u njenoj zajednici. Za grehove koji nisu predviđeni kao crkveni prestupi sudi se pred sudom savesti (in foro interno).

1.1. Elementi crkvenog prestupa

Pojam crkvenog prestupa (delictum ecclesiasticum) ima nekih sličnosti sa pojmom krivičnog dela, ali i neke različitosti. Prema tome, crkveni prestupa definišemo kao protivpravnu povredu crkvenih propisa za koju crkvena vlast izriče kaznu po svojim propisima.⁵ Za razliku od grehova koji nisu predviđeni kao crkveni prestupi, crkveni prestupi se sude pred naročitim sudom (in foro externo). Suđenje je javno, prema unapred utvrđenim pravilima koja su propisana od strane crkvenih vlasti, u određenoj zakonodavnoj formi, odnosno Pravila i postupak za crkvene sudove.

Kod pojma crkvenog prestupa možemo opaziti nekoliko elemenata koji su od značaja za ovaj prikaz. Prvi element je protivpravnost, ovaj element kao i u materijalnom krivičnom ukazuje na atribut koji neka radnja mora da ispuni kako bi bila crkveni prestup. Protivpravnost ovde treba razumeti u isto smislu kao i kod materijalnog krivičnog prava.

Pojam protivpravnosti u krivičnom pravu tesno je povezana sa pojmom predviđenosti u zakonu.⁶ Propisivanjem nekog ljudskog ponašanja kao krivičnog dela ujedno označava i to da se radi o protivpravnom delu. Dakle, ukoliko je ostvareno biće nekog krivičnog dela radi se o protivpravnom delu. Isto se odnosi i na crkveni prestup, ukoliko je neko ponašanje predviđeno kao crkveni prestup to delo je ujedno i protivpravno.

Ono što je naročito zanimljivo jeste da ova definicija crkvenog prestupa ne govori da je to radnja. Ovo otvara mnoga pitanja naročito u vezi toga da li se crkveni prestupi mogu učiniti i nečinjenjem, kao što je to slučaj sa određenim krivičnim delima u krivičnom pravu. Umesto radnje ovde se koristi termin povreda (crkvenih propisa). Međutim, postavlja se pitanje da li je taj izraz adekvatan? Prema svemu sudeći, ovaj izraz nije adekvatan. Pre svega zato što se povreda utvrđuje tek nakon izvršenog sudskog postupka. Na ovaj način kao da se negira načelo da je neko nevin dok se ne utvrdi suprotno. Povreda crkvenih prestupa se može utvrditi jedino nakon sprovedenog postupka. Dakle, sintagma navedena u definiciji

5 Branko Cisarž, *Crkveno pravo – opšti deo i organizacija crkve*, Beograd 1970, str. 67.

6 Zoran Stojanović, *op. cit.*, str. 135.

„protivpravna povreda“ je neadekvatna, upravo zato što termin radnja ili delo, predstavljaju supstantiv koji je obogaćen nekim atributima i zajedno daju određeni pojam. U ovom slučaju situacija je obrnuta. Kreće se od pojma protivpravnosti, koji bi trebalo da se odnosi na termin povrede, a ne dela.

Sledeći element jesu crkveni propisi. Crkveni prestupi se odnose samo na povredu crkvenih propisa. Ovaj element je u velikoj meri identičan predviđenosti u zakonu kod pojma krivičnog dela. Dakle, da bi neka radnja bila crkveni prestup ili krivično delo ona kao takva mora biti predviđena u odgovarajućim pozitivnim propisima. Ovo u stvari znači ostvarenje elemenata zakonskog opisa nekog krivičnog dela, odnosno crkvenog prestupa.

Sledeći element jeste izricanje sankcije. Samo izricanje kazne prema ovoj definiciji vrši crkvena vlast. Što se tiče konkretnih procesnih odredbi one su regulisane odgovarajućim pravnim normama Crkve i o njima neće biti reči u ovom radu. Ono što je bitno za ovaj rad da u samom pojmu crkvenog prestupa ulazi ko izriče kaznu i to da se kazna može izreći samo prema važećim propisima.

2. Odnos crkvenog i krivičnog prava prema moralu

Pitanje odnosa prava i morala je samo po sebi jako kompleksan problem. U pitanju su dva normativna sistema, koji imaju određene vrednosti koje štite. Dakle, pored toga što se radi o normativnim sistemima, pravo i moral imaju i svojevrсну zaštitnu funkciju. Objekt koji nastoji da se zaštititi može biti identičan za oba sistema, ali ne mora se uvek poklopiti. U slučaju morala taj objekt često može biti neodređen, iracionalan, ili manje vrednosti u odnosu na dobra koja štiti pravo, pogotovo krivično.⁷ Moral i pravo predstavljaju dva pojma koja nisu identična, ali nisu ni potpuno odvojena. Sa jedne strane posmatrano, pojedine društvene norme mogu biti zaštićene pozitivnim pravnim poretkom, ali to nikako ne znači da je uloga prava kao sistema normi da pruža zaštitu moralnim normama i da im daje legitimitet. Međutim, pravo nije u potpunosti izolovano i ima dosta dodirnih tačaka sa drugim oblicima socijalne kontrole.⁸ Upravo iz tog razloga je odnos morala i prava bitan. U ovom odeljku govoriće se o odnosu krivičnog i crkvenog prava prema moralu.

Pitanje odnosa krivičnog prava i morala najvažnije je prilikom proglašenja nekog ponašanja za krivično delo. U zavisnosti od toga kako posmatramo ulogu krivičnog prava u zaštiti moralnih normi, zavisi i to koja ponašanja će biti predviđena kao krivična dela. Odnos krivičnog prava

7 Zoran Stojanović, *op. cit.*, 13.

8 *Ibid.*, 12.

i morala može se posmatrati kroz tri shvatanja. Prvo shvatanje jeste da se pruža zaštita delima koja predstavljaju najteže povrede morala. Drugo shvatanje jeste da je ovaj odnos neutralan. Prema trećem shvatanju krivično pravo ne bi trebalo da se zaustavi na zaštiti samo najtežih povreda moralnih shvatanja, već da pruža zaštitu moralnim shvatanjima, i štaviše da stvara i razvija nove moralne vrednosti.

Danas je preovladalo shvatanje da je odnos krivičnog prava i morala, takav da postoje izvesna poklapanja, ali da se ne može staviti znak jednakosti, niti u potpunosti razdvojiti. Ono što takođe razdvaja pravo i moral jeste način na koji oni nastaju, i koji subjekti ih stvaraju. Sam sistem moralnih shvatanja je često nije uređen i nema unutrašnju logiku za razliku od pravnih sistema koji teže ka tome da budu racionalni.

Sa druge strane crkveno pravo je daleko bliže moralnim shvatanjima. Sam sistem pravnih normi crkvenog prava teži ka tome da pruži zaštitu moralnim normama. Međutim, ono što je bitno napomenuti odmah jeste da crkveno pravo ne štiti bilo kakav moral, već hrišćanski moral, odnosno ona ponašanja koja Crkva vidi kao ispravan način postupanja u životu. Ovde je ključan pojam akrievija. On predstavlja, pre svega, skup autentičnih crkvenih predanja.⁹ To je od vasiljenskih sabora zvanično potvrđeno crkveno predanje, koje predstavlja osnovu pravoslavlja i pravodelanja, ispravne i tačne norme vere i života, pobožnosti.¹⁰ Dakle, crkveno pravo štiti tačno određeni krug moralnih shvatanja koji ono drži kao legitimno, jer je potvrđeno kroz predanje sam Crkve. Međutim, ono što je od značaja za pitanje odnosa crkvenog prava i morala jeste to da kršenje ovih moralnih shvatanja, iako je možda kažnjivo od strane Crkve ne mora ujedno da bude i crkveni prestup. Crkveni prestupi su samo tačno određeni prestupi moralnih shvatanja, za koje Crkva smatra da postoji opravdani razlog da budu predviđena kao crkveni prestup. Time crkveno pravo ima daleko širi krug moralnih shvatanja koje stavlja pod sopstvenu zaštitu za razliku od krivičnog prava. Ono što ostaje isto za krivično i crkveno pravo jeste to da ni jedan ni drugi sistem ne štiti sve moralne norme, već se samo u manjoj, ili većoj meri pruža zaštita moralnim načelima.

3. Subjekt crkvenog prestupa i krivičnog dela

U pogledu subjekta postoji znatna razlika između crkvenog i državnog prava. Prema materijalno krivičnom pravu subjekt, odnosno izvršilac krivičnog dela jeste čovek koje preduzima radnju izvršenja ili radnju saučesništva.¹¹ Izvršilac nekog krivičnog dela postaje lice koje preduzme

9 Panajotis Bumis, *Kanonsko pravo*, Sarajevo – Beograd 2011, str. 35.

10 *Ibid.*

11 Zoran Stojanović, *op. cit.*, str. 126.

radnju izvršenja, koja ostvari sve elemente bića nekog krivičnog dela. Dok se sa za saučesništvo pored radnje izvršenja gleda da li su ostvareni i uslovi iz članova 33–37. opšteg dela Krivičnog zakonika.

U crkvenom pravu subjekt crkvenog prestupa, pre svega, mora da ispuni jedan bitan uslov. Taj uslov jeste da se radi o članu Crkve. Jedino lica koja pripadaju crkvi mogu izvršiti neki crkveni prestup. U slučaju da neko lice nije član Crkve, iz bilo kog razloga ne može se govoriti o postojanju prestupa.

Drugi bitan element kod subjekta crkvenog prestupa jeste to što pozitivni propisi razlikuju subjekte u zavisnosti od toga kom stepenu crkvene hijerarhije neko lice pripada. Ukoliko je neko lice član klira postoje prestupi koje samo ono može da izvrši, ali određen položaj u crkvenoj jerarhije i te kako utiče i na odmeravanje sankcije. U zavisnosti od toga koje mesto, odnosno koji status¹² ima unutar Crkve, možemo izvući sledeću podelu: prestupi sveštenoslužitelja, monaških lica i ostalih vernih.

Prestupi vernih mogu se podeliti na dve grupe:

- prvu grupu čine prestupi protiv vere i učenja Crkve i crkvenog poretka;
- drugu čine prestupi protiv hrišćanskog morala. Ovi prestupi predstavljaju najopštiju kategoriju jer obuhvataju celokupnu crkvenu zajednicu.¹³

Prestupi monaha obuhvataju sve one koje se odnose na verne uz dodatak nekoliko posebnih. Ti posebni prestupi su:

- gaženje monaških zaveta;
- osnivanje manastira bez odobrenja nadležnog arhijereja ili izdvajanje manastira ili monaha i monahinja ispod vlasti arhijereja;
- uvođenje dvogubih manastira to jest da u jednom manastiru žive monasi i monahinje;
- primanje u bratstvo ili sestrinstvo bez odobrenja nadležnog arhijereja, ili za mito, ili bez propisane starosti, ili slaboumnih lica, ili lica koja su vezana brakom, kao i ne vođenje nadzora nad bratstvom (odnosno sestrinstvom), nad njihovim životom, radom i vladanjem; nečovečno postupanje prema njima ili ne održavanje manastirskog tipika.

12 Monaštvo iako ne predstavlja određeni stupanj u lestvici crkvene hijerarhije, ono zbog svoje specifične prirode tj. zaveta koje monasi preuzimaju na sebe pored prestupa koji se odnose na vernike, ima i nekoliko posebnih prestupa koji se izričito tiču monaškog života.

13 Pod najopštija kategorija, ovde se razume da svi članovi Crkve mogu učiniti ove prestupe, kako vernici tako i članovi klira, ali kazne za ta dela se ipak razlikuju kao što će se videti u daljem tekstu.

Prestupi članova klira kao što samo ime nalaže predstavljaju posebnu grupu prestupa koje mogu načiniti samo članovi crkvene zajednice koji ispunjavaju određeni uslov. Taj uslov jeste da se nalaze na vrhu crkvene jerarhije. Crkveni kanoni, s obzirom na dužnosti koje članovi klira imaju, nalažu da dela koja bi inače kod vernih bila malog značaja u ovom slučaju predstavljaju prestup.* Ova grupa sadrži najviše prestupa, upravo iz tog razloga što(rečenica)

Ovi prestupi se mogu podeliti na šest grupa:

- prestupi protiv vere i učenja Crkve;¹⁴
- prestupi protiv vladanja koje ne dolikuje svešteničkom činu i položaju;
- prestupi nevršenja, odnosno nemarljivog vršenja službenih svešteničkih dužnosti i zakonitih naredaba pretpostavljenih crkvenih vlasti;
- prestupi uvreda i kleveta koje jedno svešteno lice nanese drugom sveštenom licu;
- prestupi iznuđivanja nepropisane nagrade za sveštenoradnje;
- prestupi pretresanja i kritikovanja zakona i naredaba nadležnih vlasti i njihovih postupaka.

4. Pregled pojedinih crkvenih prestupa

Prestupi protiv vere i učenja crkve i crkvenog poretka čine grupu prestupa čiji je primarni cilj da očuva i zaštiti jedinstvo vere. U svrhu očuvanja jedinstva vere Crkva je za shodno našla da inkriminiše određena ponašanja koja bi to potencijalno narušila. Kako Crkvu čine i verne i klirici u ovim prestupima nema razlike između klira i vernika. Svi prestupi iz ove grupe su isti u svojoj suštini, bez obzira da li su izvršeni od strane od strane vernika ili klira. Međutim, ono u čemu se razlikuje jesu posledice.

Apostazija, odnosno otpadništvo od vere predstavlja prestupa kada neko od članova Crkve napusti svoju veru i pređe u kakvu drugu. Ovaj prestup ima dva oblika u zavisnosti od toga da li je učinjen namerno ili iz straha. U zavisnosti od toga koji oblik je u pitanju zavisi i to kakva će sankcija bit izrečena.

Prvi oblik, ukoliko je do apostazije došlo namerno, sledi teža sankcija, pa se može reći da to predstavlja teži oblik ovog prestupa. Dok u slučaju da je došlo iz straha primenjuju se blaže sankcije, pa je stoga to lakši oblik. Za namernu apostaziju sankcija zavisi od toga da li se radi o svetovnjaku ili članu klira.

14 Ova grupa dela je u velikoj meri identična sa onom koja se odnosi na laike, ali kao što je već rečeno za klir važe strožija pravila, odnosno sankcije su teže, pa su zato ovi prestupi izdvojeni u posebnu grupu.

Jeres je crkveni prestup koji podrazumeva svesno odricanje nekog verskog dogmata ili javno ispovedanje neke dogmatske zablude koja je osuđena od strane Crkve.¹⁵ Dakle jeres nije samo potpuno odricanje pravoslavnog učenja, već bilo kakav dogmat koji je potvrđen od strane predanja Crkve. U odnosu na apostaziju jeres predstavlja teži prestup, zato što se ovim putem narušava jedinstvo vere. Kazna za jeres je daleko teža nego za apostaziju. Kao što je to često slučaj, kazna za članove klira je teža nego za verne. Pa tako, članovi klira se kažnjavaju lišenjem čina i anatemom, dok se verni isključuju iz zajednice sa anatemom. Ono što je posebno zanimljivo, i što se neće naći u današnjem materijalnom krivičnom pravu, jeste to da se za jeres mogu osuditi i lica koji su umrla. Posebno treba naglasiti da se prema crkvenim kanonima za ovaj prestup mogu kazniti i lica koja kriju i čitaju jeretičke knjige.¹⁶

Raskol ili šizma je crkveni prestup koji ima dva oblika, verski i crkveni. Prvi oblik, verski raskol, odnosi se na situaciju kada se jedan deo crkvene zajednice odvoji zbog razlika u učenju, ali o stvarima koji nisu od primarnog značaja. Sa druge strane, crkveni raskol, nastaje kada deo crkvene zajednice odrekne poslušnost zakonitoj jerarhiji. Dakle, raskol ne može načiniti jedno lice, već je nužno da to čini određena grupa, odnosno jedan deo crkvene zajednice. Ovaj prestup ne mora biti dovršen, ne mora doći do odvajanja jednog dela zajednice. Za postojanje ovog prestupa dovoljno je da se neko buni ili stvara zaveru protiv crkvene vlasti, ili joj uskraćuje dužno poštovanje, ili je vređa, kleveta i nipodaštava ili ne prizna ili neće da izvrši njene odluke i naredbe, ili ne prima svoga nadležnog paroha, ili zanemari svoje verske i crkvene dužnosti. Kao i u prethodna dva crkvena prestupa i ovde postoji razlika u kazni za klir i verni narod. S obzirom na to da se ovim prestupom narušava jedinstvo Crkve, klir se kažnjava svrgnućem, a verni odlučanjem od pričešća.

5. Crkvene kazne i krivične sankcije

Crkva predstavlja zajednicu ljudi. Bez obzira na to što ona ima Božansko poreklo i što je glava Crkve sam Hristos, neminovno je da će doći do određenih problema, odnosno sporova. Pozitivni pravni propisi Crkve vremenom zastarevaju, što opet dovodi do toga da će se određene situacije morati rešavati na nekom institucionalnom nivou. Postavlja se pitanje kako će se ovi sporovi rešavati? Ovo pitanje je ključno za crkveno sudstvo, deljenje pravde i izricanje sankcija.

15 Branko Cisarž, *op. cit.*, str. 68.

16 Iako se izričito ne navodi u kanonima, možemo sa sigurnošću tvrditi da se ovaj oblik prestupa odnosi samo na lica koja imaju zlu nameru. Ukoliko to ne bi bilo tako, to bi značilo da lica koja čitaju ili poseduju jeretičke knjige radi bavljenja naukom mogu biti osuđeni za ovaj prestup.

Dakle, Crkva je uzela na sebe zadatak da se stara, odnosno vrši nadzor nad pitanjima vere, života vernih i klirika i crkvenog poretka. Ovaj zadatak Crkva ostvaruje prevashodno preko svojih institucionalnih okvira. U slučaju Srpske pravoslavne crkve to su eparhijski arhijerej, eparhijski crkveni sud, veliki crkveni sud, Sveti arhijerejski sabor i Sveti arhijerejski sinod.¹⁷ Razlika između državne i crkvene sudske vlasti sastoji se i u tome što se crkvenosudska vlast deli na sudsku i izvan sudsku. Pod sudskom podrazumevamo, spoljašnji javni sud, i on je zadužen za primenu pozitivnih pravnih propisa. Izvan sudska vlast podrazumeva duhovni sud, on se ostvaruje putem svete tajne ispovesti, i time izražava duhovnu vlast episkopa.

Prema Cisaržu svaka zakonodavna vlast ujedno mora imati i vlast da kazni svakoga, ko prekrši neki pozitivni pravni propis. On smatra da su ove dve stvari nerazlučno povezane.¹⁸ Ukoliko neka norma nakon što se prekrši nema odgovarajuću sankciju onda ostaje samo „gola“ reč. Dok sa druge strane, sankcija se može izvršiti samo prema licu koje je prekršilo neki pozitivni pravni propis. Ukoliko neko ponašanje ne krši nikakve norme, onda potreba za sankcijom izostaje. Vlast kažnjavanja i suđenja za crkvene prestupe izvire iz božanskog prava (Mt. 18, 15–17).¹⁹ Božansko pravo izražava se kroz prirodu i pravna pravila data od Boga Isusa Hrista kao Osnivača Crkve, i ono kao i dogmati ne može da se menja.²⁰

Crkvene kazne imaju jednu svrhu, a to je da se članovi crkvene zajednice koji su skrenuli sa puta ka oboženju vrate na taj put. Bez obzira na to kakva sankcija je u pitanju i koliki je njen intenzitet, njena svrha ostaje ista, a to je vraćanje člana u zajednicu crkve.

Ovde se u crkvenom pravu dolazi do jednog važnog načela. To načelo jeste da sve crkvene kazne imaju isključivo pedagoški karakter, a ne kazneni. Sankcija ima za cilj da člana crkvene zajednice vrati na pravi put, a ne da mu nanese zlo. Zato Panajotis Bumis smatra da ovaj deo kanonskog prava treba nazivati pedagoškim, a ne kaznenim.²¹ Razlog za ovo on vidi u tome što se kazne zasnivaju na ljubavi, a ne želji za odmazdom. Opravdanje za ovakav stav može se naći i u Svetom Pismu u poslanici Svetog apostola Pavla Filipljanima „blagost vaša neka bude poznata svim ljudima.“ (Flp 4, 5)

17 Dimšo Perić, *Crkveno pravo*, Beograd 2006, str. 120.

18 Branko Cisarž, *op. cit.*, str. 75.

19 „Ako li ti zgreši brat tvoj, idi i pokaraj ga nasamo; ako te poslušaj, dobio si brata svojega. Ako li te ne poslušaj, uzmi sa sobom još jednoga ili dvojicu da na ustima dva ili tri svedoka ostane svaka reč. Ako li njih ne poslušaj, kaži Crkvi; a ako li ne poslušaj ni Crkvu neka ti bude kao neznabožac i carinik.“ Upravo u ovim rečima Crkva vidi osnov i opravdanje za organizovanje sudskog sistema.

20 Sergije Viktorovič Troicki, *Crkveno pravo*, Beograd 2011, str. 72–73.

21 Panajotis Bumis, *Kanonsko pravo*, Sarajevo – Beograd 2011, str. 133.

Na težinu sankcije u mnogome utiče položaj koji neki član Crkve zauzima. Drugačije se gleda na prestupe vernih u odnosu na prestupe kli-
ra. Za laike predviđene su dosta blaže kazne. Razlog za ovo jeste što Crkva
smatra da verni nose daleko manje odgovornosti.

Iako se isprva, na osnovu terminologije, može pomisliti da je po-
jam crkvene kazne bliži pojmu kazne u krivičnom pravu to nije tačno.
Crkvena kazna je zbog svog krajnje pedagoškog karaktera bliža pojmu
krivične sankcije.

Krivična sankcija označava zakonom predviđene represivne mere
koje se s ciljem suzbijanja kriminaliteta primenjuju prema učiniocu pro-
tivpravnog dela koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo na osnovu
odluke suda donete nakon sprovedenog krivičnog postupka.²²

Sankcije služe kao sredstvo kojima krivično pravo ispunjava svoju
zaštitnu funkciju. Njihova svrha, kao što je i navedeno u definiciji jeste
suzbijanje kriminaliteta. Sankcije tu svoju funkciju ostvaruju tako što se
za određeno ponašanje koje je predviđeno kao krivično delo, izriče sank-
cija nakon sprovedenog krivičnog postupka.

Svrha sankcija nije samo rehabilitacija određenog člana društva, već
može biti i određena odmazda, kazna. U tom smislu razvile su se dve grupe
teorija: utilitarističke i retributivističke. Utilitaristička teorija smatra
da su sankcije opravdane kroz vršenje njihovog cilja, suzbijanje krimina-
liteta, i da su tako potrebne društvu. Retributivistička teorija, pak smatra
da je kažnjavanje pojedinca za neko određeno delo opravdano zbog ideja
srazmernosti i pravednosti.

Sankcije kao i crkvene kazne predstavljaju pre svega sredstva po-
moću kojih se članovi Crkve, odnosno društva popravljaju i reintegrišu
u određenu zajednicu. Iako u oba slučaja, manje ili više, postoje elementi
retribucije, to nikako ne znači da je to sam cilj sankcije. Krajnji cilj svake
sankcije jeste suzbijanje nepoželjnog ponašanja. Zato možemo reći da iz-
ricanje sankcije nije cilj po sebi, već da njeno izricanje služi određenom
cilju, a ona predstavlja puko sredstvo u ostvarenju tog cilja.

Zaključak

Ovaj rad nastoji da da jedan kratak uporedni prikaz crkvenog i dr-
žavnog krivičnog prava. Međutim, kako se ovde govori o oblastima koje
su obimne, rad se zadržava na tome da obradi samo odnos između krivič-
nog dela i crkvenog prestupa sa jedne strane, i krivične sankcije i crkve-
ne kazne sa druge. Prvo se pristupa analizi samih pojmova krivičnog dela
i crkvenog prestupa. Nakon definisanja tih osnovnih pojmova prelazi se

22 Zoran Stojanović, *op. cit.*, str. 281.

na širu analizu tih pojmova, raščlanjujući ih na elemente od kojih se sa-
stoje. Pri tom se daje kratak opis sličnosti i razlika između tih pojmova,
na osnovu analiziranih elemenata. Sledeći deo rada bavi se problemati-
kom vezanom za odnos crkvenog i krivičnog prava prema moralu. Ono
što predstavlja glavno pitanje ovog dela rada, jeste da li i uolikoj meri
su ove dve grane prava zainteresovane da štite moralna shvatanja? Odgo-
vorom na ovo pitanje rešavamo i dilemu oko toga šta ove dve grane prava
zapravo štite. Kako ni krivično delo, ni crkveni prestup ne mogu da po-
stoje u materijalnom svetu bez da neko preduzme neku radnju, sasvim je
prirodno da se obradi i pitanje subjekta ovih pojmova. Definisanje kada
neko postaje subjekt nije identično u crkvenom i krivičnom pravu, upravo
je zato bitno da se vidi pod kojim uslovima neko postaje subjekt krivičnog
dela, odnosno crkvenog prestupa. Nakon toga, sledi jedan kratak prikaz,
odnosno pregled pojedinih crkvenih prestupa. U ovo odeljku autor navodi
primere iz crkvenog zakonodavstva kako bi se bolje ukazalo na prethodno
objašnjene pojmove iz crkvenog prava. Ovi primeri služe i da ukažu čitao-
cu na izvesne sličnosti sa materijalnim krivičnim pravom. Konačno, autor
daje uporedni prikaz crkvenih kazni i krivičnih sankcija, bez njih ove dve
grane prava ne bi mogle da ostvaruju svoju zaštitnu funkciju. Bez obzira
na njihov značaj, govori se i o tome da li su one svrha same po sebi, ili su
samo sredstva koja služe u ostvarenju nekog drugog cilja?

Literatura

- Stojanović Z., *Krivično pravo – opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Pravna knjiga, Beograd 2017.
- Cisarž B., *Crkveno pravo – opšti deo i organizacija Crkve*, Sveti arhijerejski sinod,
Beograd 1970.
- Bumis P., *Kanonsko pravo*, Visoka škola – Akademija Srpske pravoslavne crkve za
umetnost i konservaciju, Sarajevo – Beograd 2011.
- Perić D., *Crkveno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2006.
- Trojicki S., *Crkveno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2011.
- Szrentić N., Stajić A., *Krivično pravo FNRJ*, Beograd 1961.

David Spaić

THE COMPARATIVE SHOWCASE OF ECCLESIAL OFFENSE
AND CRIMINAL OFFENSE AND ECCLESIAL SANCTIONS
AND CRIMINAL SANCTIONS

Summary

This paper has set a goal to give a short comparative showcase of ecclesial and state criminal law. Having that the both of those fields are extensive, this paper works only on the similarities and the differences between ecclesial and criminal offense and ecclesial and criminal sanction. Even though these fields define the similar matter, they do not give the same solutions, and that exactly is why the comparative method is important, so we can understand how the two branches of law look upon the similar or same problems. Alongside this, this work deals with the relations between Law and morale. It highlights the stances of moral understanding by the Church and the State. Author also gives a short review of the ecclesial and criminal sanctions, compares these terms and talks about the point of the ecclesial sanctions, or criminal sanction.

Key words: ecclesial law, criminal law, law and morale, ecclesial offense, criminal offense, ecclesial sanctions, criminal sanctions

*Hram Vaznesenja u Čurugu, crtež i studija
olovkom na papiru, 1955.*

Evgenije (Bojan) Pilipović

Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu

CRKVENO I DRŽAVNO PRAVO U KARLOVAČKOJ MITROPOLIJI

Rezime: Karlovačka mitropolija je teritorijalno, ali slobodno možemo reći i vremenski, jedna do sada ne završena epoha u Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi, a samim tim i u srpskome narodu. Kao i svaki period istorije, tako i ovaj ima svoj početak. Pojedini istoričari smatraju da se period i administrativni deo Karlovačke mitropolije završio, ali skromno govoreći, mislim da greše, uz najdublje izvinjenje. Naime, o čemu se radi?

Tačno je da ova mitropolija Karlovačka ima svoj početak,¹ nažalost, u današnjoj praksi ima i kraj, ali kakav i koliko se to može nazvati kraj sa gledišta Crkvenog Prava, ali i sa gledišta ljudske savesti i hrišćanskog morala, pokušaćemo da objasnimo u kratkim, ali bitnim navodima u ovome radu. Takođe ćemo ovim radom pre svega predstaviti jedan odnos Crkvenog i Državnog Prava (koliko je taj odnos bio zdrav, to ostavljamo čitaocu da presudi). Ono što je bitno, jeste to da ova gore navedena mitropolija, još uvek duhovno živi, očekujući Pravedni Sud Gospodnji, imajući na umu reči apostola Pavla: „Nego svagda idite za dobrim, i među sobom, prema svima. Radujte se svagda. Molite se Bogu bez prestanka. Na svačemu zahvaljujte; jer je ovo volja Božija u Hristu Isusu od Vas“ (1. Sol 5, 15–18). Ove reči bile su moto odnosa Prava i Pravde Karlovačke mitropolije.

Cljučne reči: Mitropolija, mitropolit, sabor, sinod, pravo, pravda, Srbi, Bečki dvor, privilegije, seoba, monarhija, patrijarh, crkva

Seoba Srba

Veoma znatni događaji pred Veliku seobu Srba u Severne krajeve od reka Save i Dunava, a u Južne prostore Habzburške (potonje Austro-Ugarske) monarhije, prethodila je pre svega opsada Beča 1683. godine, od strane Turaka, te ih je odatle uspešno odbio poljski kralj Jan Sobjevski:

1 Pojedini istoričari smatraju da se već Velikom seobom Srba u Južne delove Habzburške monarhije, može smatrati početak Karlovačke mitropolije. U sentimentalnom sećanju, ova pretpostavka i mišljenje može biti tačno i prihvaćeno, međutim, istorijski izvori nam svedoče malo drugačije činjenice. Naime, pečki patrijarh Kalinik I priznao je autonomiju Krušedolskoj mitropoliji (jer je sedište pre Karlovaca bilo u manastiru Krušedolu), i sabor održan 1708. godine, u istom manastiru, dao je osnov kanonskog uređenja. Iz praktičnih razloga, ali i ratnih, sedište ove mitropolije se premešta 1713. godine u Sremske Karlovce, i od tada prevladava Karlovačka mitropolija.

„Leopoldov hrabri vojvoda,
Sobijevski, vojvoda Savojski
Salomiše demonu rogove.
U ćitapu ne piše jednako,
Za dva brata jednoimenjaka;
Pred Bečom je Burak posrnuo,
Obrnuše kola nizastranu.“²

Iste ove godine, treba napomenuti da Leopold I imenuje Đurđa Brankovića II za državnog barona koga je „srpski narod u Turskoj izabrao još 1663. za vojvodu a pečki patrijarh ga posvetio. 1688. imenuje ga Leopold I za ugarskog grofa.“³ Dve godine pre ovoga imenovanja, kapetan Novak Petrović naseli se u Srem sa 4892 duše, i sa njima je služio u Ugarskoj vojsci. Takođe je još jedan događaj prethodio Velikoj seobi, a to je manja, ali ne i po bitnosti, značajna seoba Srba Katolika (Bunjevaca) iz Dalmacije u severne delove Bačke, tačnije oko Segedina i Subotice, sa oko 5–6000 duša. Nakon svega ovoga kapetan austrijski Pikolomini stupi u pregovore sa patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem u vezi prelaska na teritoriju Austro-Ugarske monarhije, a radi bekstva od zverstva koje su činili Turci. Tako da već od ovoga momenta i ovih pregovora možemo posmatrati početak razvitka svetovnog prava Srba na teritoriji Južne Ugarske.⁴

Kako navodi istoričar Konstantin Jireček „Iz Srbije su emigracije na sever, u Ugarsku, počele već posle boja na Kosovu... Naročito je Matija kralj svima sretstvima pomogao seobu Srba u Južnu Ugarsku, jer je u novim došljacima dobio odbranu južne granice od Turaka. Isti kralj piše u jednom pismu papi, od 12-og januara 1483, da je za poslednje četiri godine preseljeno u Južnu Ugarsku na 200.000 duša... tako da je južna Ugarska već imala fizionomiju srpsku.“⁵ Ovo je veoma bitno navesti, jer iz gore navedenog citata možemo da vidimo da su Srbi već, tako reći došli na svoju teritoriju ove 1690. godine, godine Velike Seobe pod duhovnim, ali i svetovnim vođstvom patrijarha Arsenija III Čarnojevića. Takođe kada se govori o samoj godini ove Velike seobe Srba, Konstantin Jireček smatra da se ona desila u proleće 1691. godine, dok većina istoričara navodi ne punu godinu dana ranije.

Ono šta je podstaklo seobu jesu i već darovane „privilegije“ od strane bečkog dvora, na koje će se kroz naredna dva veka Srbi na teritoriji

2 Petar Petrović Njegoš, *Gorski Vijenac*, Cetinje, 1975, 55.

3 Mata Kosovac, *Srpska Pravoslavna mitropolija Karlovačka*, Sremski Karlovci, 1910, 65.

4 Ovde kada koristimo sintagmu „Svetovno pravo“, mislimo pre svega na odnos Austro-Ugarske monarhije, ili Bečkog dvora, prema Srbima (Racima, kako su ih oni nazivali, posebno Ugari), koje se ogledalo u darivanju „privilegija“, ali nažalost, uvek pre tog darivanja, prethodilo je oduzimanje prava i pravde Srbima, što ćemo dalje kroz rad pokušati da prikažemo.

5 Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, II knjiga, Beograd, 1990, 420–421.

Austro-Ugarske često pozivati, ali neće biti saslušani, još dalje od toga, uslišeni vapaji molbe srpskoga naroda. Kalendar Matice Srpske za 1902. godinu, navodi da je u Seobi bilo svega 100.000 duša, a neki drugi istoričari navode 150.000 duša. Mata Kosovac smatra da je bilo oko 40.000 porodica (zadruga), dok se za svaku zadrugu smatra da je u sebi zadržavala oko deset članova, te je ukupno doseljeno oko 400.000 duša.

„Naselili su se uz duž Tise i njenih pritoka do Jegre, Njiređhaza i Satarara, a zatim duž Dunava i na Savi i na Kupi zajedno s njihovim severnim pritokama u Hrvatskoj.“⁶ Ovu teritoriju su naselili oslanjajući se na obećane privilegije i prava koja su im zagantovana, nadajući se da su daleko od turskog jarma, te da nastupa sloboda života i rada. Međutim, na žalost, istorijski dokumenti nam svedoče drugačije.

Privilegije, patentii, diplome i pisma

Ovome delu rada pokušaćemo da navedemo hronološkim redom sve privilegije koje je Bečki dvor darovao Srpskom narodu, te ćemo uz njih pokušati da ukratko protumačimo pojedina prava Srpskog naroda i njegove Crkve u Austro-Ugarskoj monarhiji.

Prva privilegija koja je bila uzor, ali samo po stilu pisanja, ostalim privilegijama, a nikako po darovanim pravima,⁷ izdata je od strane cara Leopolda I, 21. Avgusta 1690. godine. Ova privilegija je bila uručena episkopu Isaiji Đakoviću,⁸ koji je uručio lično samom patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću. Između ostalog ona je obećavala: „Slobodno ispovedanje vere,

6 M. Kosovac, *navedeno delo*, 66.

7 Sam čitalac će sigurno primetiti da su privilegije bivale „opširne“ i obećavale su mnogo samo onda kada je dvojna monarhija bila u opasnosti, a kada je bivalo mirno političko i vojno stanje iste monarhije u odnosu na druge okolne narode, onda su privilegije skraćivane, drugačije tumačene, i posmatrane kao istorijska dokumenta.

8 Mitropolit krušedolski (1708). Rodom iz Grabovca blizu Slankamena, bio u rodnom mestu paroh, te nakon upokojenja supruge se zamonašio u manastiru Krušedolu, te pre Velike seobe Srba postao episkop aradski i jenapoljski. U samoj seobi imao je veoma važnu i bitnu ulogu, posebno kada su u pitanju privilegije koje su darovane od strane samog cara Leopolda I, one su bile garant i sigurnost Srbima, a ujedno i motivacija za prelazak preko reka Save i Dunava. Nakon upokojenja starog i iznemoglog patrijarha Arsenija u Beču 27. oktobra 1706, nije odmah izabran, nego je izbor usledio dve godine kasnije, kako vidimo u njegovom izveštaju caru Petru Velikom, 8. Januara 1708, kazuje da je taj svečani čin (misli na ustoličenje) izvršeno: „ po starovremenu svetovostočnomu hristianskom Pravoslavnomu našem običaju... obšte sabornoje jako duhovnoje i mirskoje sosloviye...“ (Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, 159.) Baveći se crkveno-narodnim poslovima u Beču, dana 20. Julia 1708. godine, iznenada je preminuo. Sahranjen je u manastiru svoga postriga, manastiru Krušedolu, a njegovom smrću, kako navodi episkop Sava Vuković: „ ... jednog od najznačajnijih poglavara Srpske Crkve u česarovini, opet u Beču, nestalo je vrlo

izbor arhiepiskopa koji vrše crkveni i svetski staleži, vršenje vlasti poglavara crkvenog po svoj Grčkoj, Raškoj, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenapolju i Hercegovini, kao i u Ugarskoj i Hrvatskoj, slobodno pravo raspolaganja manastirima i crkvama i oslobađanje crkvenih zgrada od desetka i drugih davanja, slobodno vršenje disciplinarne i kaznene vlasti nad sveštenstvom, ujemčenje crkvenog poseda i episkopskih dobara i slobodno vršenje vizitacije nad manastirima i crkvama.⁹ Takođe je bitno napomenuti da dok je episkop Isaija boravio u Beču, nad Srbima je vršen pritisak, te su oni u Beogradu doneli odluku, da pređu reke Savu i Dunav, te da stignu sve do Komorana, gde su se sastali sa episkopom Isaijom, koji im je u ovome mestu uručio dobijene privilegije od strane Bečkog dvora. Sama privilegija obećavala je osnovne stvari i potrebe jednoga naroda, naroda koji od ovog dolaska na ove prostore počinje da čini većinu, što će se kroz decenije i pokazati i dokazati. No bilo kako bilo, možemo slobodno reći da je ovo jedna od najopširnijih i najpodobnijih privilegija koje je car ili bečki dvor ikada darovao. Kako ova privilegija nije bila protokolisana od Ugarske vlasti, nego od strane samog cara, patrijarh je „radi inprotokolacije podneo Generalnoj skupštini Komoranske županije, koja je 13. januara 1691. prihvatila i obnarodovala, što je i zabeleženo na levoj strani presavijenog pergamenta.“¹⁰

Iste 1690-e godine, car Leopold I, 11-og decembra izdaje Patent kojim se privilegije i slobode od 21-og avgusta prihvataju i obnavljaju, te se Srbi sa svojim ukućanima i imovinom, kao i pravima stavljaju pod zaštitu i naročit brigu cara Leopolda I.

Druga privilegija darovana je 20-og avgusta 1691. godine. Ona je darovana srpskom narodu nakon bitke kod Slankamena u kojoj su Srbi bili presudni, te doneli pobeđu Hrišćanskoj vojsci nad Osmanlijama. Ovom privilegijom ponovljena su prava i povlastice iz prethodne Prve privilegije i patenta, ali je još pridodato to da se Srbima jemčivo zabranjuje povratak u svoju staru postojbinu,¹¹ te da u novoj postojbini mogu živeti pod zasebnom upravnom vlašću i dodaju: „Neka svi od arhiepiskopa kao od svog crkvenog poglavara, kako u duhovnim tako i svetskim stvarima zavise. Tim je prenesena svetska vlast na patrijarha, a zatim i na mitropolite.“¹²

rano energičnog prvojerarha koji je tako snažno branio veru i narodnost. (Sava Vuković, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka, Kragujevac*, 1996, 207.)

9 M. Kosovac, *Navedeno delo*, 66.

10 Vladan Gavrilović, *Diplomatički spisi kod Srba u Habzburškoj monarhiji i Karlovačkoj mitropoliji od kraja XVII do sredine XIX*, Veternik, 2001, 14.

11 Odavde već polako, ali veoma oštro možemo pratiti strogoću i promenu raspoloženja Bečkog dvora prema Srbima, te će u svakoj sledećoj privilegiji biti sve strožija i uskraćenija prava.

12 M. Kosovac, *Navedeno delo*, 67.

Ovim pravom srpski mitropoliti i patrijarsi u Monarhiji će se koristiti sve do 1763. godine, kada će im iz Beča, zvanično to pravo biti uskraćeno, oduzeto. Međutim, kroz određene Crkveno-narodne sabore, o kojima će biti reči kasnije u radu, sama crkvena jerarhija će svim svojim naporima i moćima, boriti se da ovo pravo donekle zadrži, ili pak drugačije definiše, samo da se „vlast“ nad svojim narodom ne preda sasvim u ruke strašnih „staratelja“, koji su pre svega i iznad svega u svakom pogledu crpili svoju korist. Pa tako i ovom privilegijom pridodaju: „Cela srpska verska i narodna zajednica se još jače uzimaju u zaštitu od strane vladara, a od nje se zahteva da se pod zapovedništvom carskih komandanata odlučno bori protiv „najžešćeg neprijatelja hrišćanskog imena i svog progonitelja – Turaka.“¹³ Jedna od razlika u odnosu na prvu privilegiju se odnosi na to što je ovu privilegiju verifikovao njitranski biskup Blaža Jaklina i sekretar Jovan Maholanja, u čijim potpisima se ogleda Ugarska dvorska kancelarija u Beču.¹⁴

Treća privilegija istoga cara darovana je 4-og marta 1695 godine, baš u doba kada se vodio rat na rekama Savi, Dunavu i Tisi, a srpska vojska nosila najveći teret na svojim leđima. Zato se u ovoj privilegiji Srbi oslobađaju ne samo desetka, nego i u mirskim stvarima se oslobađaju od svakog tereta i priloga, a kao krunu tog svedočanstva, sam car potvrdio je sve episkope predložene od strane patrijarha. Ovde bih naveli da su ovoj privilegiji prethodili sledeći događaji. Godinu dana ranije, tačnije 31. maja 1694. godine, Dvorski Ratni savet u Beču u ime samog cara i kralja Leopolda I, šalju saopštenje patrijarhu Arseniju III Čornojeviću i podvojvodi Jovanu Monastirliji u kome se naglašava da sama služba kralju i caru, nezostavno potrebuje (zahteva) da doseljeni Srbi iz Turske nasele, i to što pre, na teritoriju oko reka Dunava i Tise, i da ima biti podređeni samo caru i kralju. Ovo naređenje srpski narod je prihvatio i naselio se osnivajući opštine u Bačkoj, Bodroškoj, Čongradskoj, Aradskoj i Čanadskoj županiji.

Međutim, rimokatolički klir se ovim privilegijama i patentima nika-ko nije mogao pomiriti, niti ih pak prihvatiti, te je sve svoje sile usmeravao da ih, ako već ne može ukinuti, onda makar oslabiti i umanjiti. Tako su preko Ugarske dvorske deputacije upućivali žalbe i tužbe na srpski narod i njihova prava, kao i povlastice, Dvorskom Ratnom savetu u Beč. Da bi se donekle „sačuvala“ privilegija i prava darovana srpskom narodu, izdavani

13 V. Gavrilović, *Navedeno Delo*, 15.

14 Ovo je takođe još jedna od potvrda kako je tadašnja Ugarska vlast, Bečki dvor bio oportunistički nastrojen prema srpskome narodu i njegovoj crkvi. Kao što smo naveli, kada je bilo primirje, što ćemo uskoro u radu i videti, strogost dvora je isplivala na samu površinu, a ogledala se opet u privilegijama i pravima srpskog naroda, koje je im je bilo zagarantovano, ali kao što rekosmo, samo na papiru, dok je u realnosti bila sasvim suprotna slika.

su patenti. Ovakvi patentni su usledili: 16. juna 1698, 1. jula 1698, 20. marta 1699, 2. juna 1699. i 21. jula 1699.¹⁵ Zarad toga, sam srpski narod kao neku vrstu garanta daruje izvestan broj vojnika za odbranu carskih zemalja, dok sam car daruje oslobođene od poreza svetovnog i duhovnog.¹⁶ Ovim gestom, Srbi postaju jedina regularna narodna vojska.

Zatim slede privilegije od 1701. do 1869. godine, sa kojom će se donekle svršiti odnos „darivanja“ privilegija, ali nikako borba sa Bečkim dvorem i Austro-Ugarskom monarhijom. Privilegije su „darivane“ ovim redosledom:

„8. oktobar 1701. dobija patrijarh A. Čarnojević da svoje sedište iz manastira Krušedola premesti više grada Budima u mesto Sentandreju“.¹⁷ Ova „privilegija“ je bila naređenje, a ne molba, što je veoma bitno naglasiti. Kasnije ćemo videti da su kroz čitavo postojanje ove dostoslavne Karlovačke mitropolije, Bečki dvor, a kasnije i Ugarska dijeta, radili na tome da se Karlovački mitropolit-patrijarh sa svojim sedištem u Sremskim Karlovcima premesti u Budim, Peštu ili Sentandreju. „Oklevajući, nemoćan stav pravoslavnih episkopa najrečitije govorio političkoj klimi Monarhije, nakon hladnog zahlađenja odnosa između patrijarha Lukijana¹⁸ i peštanskog političkog vrha. Tokom proleća 1912. godine, dva puta je odbacio veoma važne intervencije iz Budimpešte ... Ugarski državnici Hedervari i Tisa smatrali su da je došlo vreme da im se karlovački projerarh, unapred pretpostavljanom popustljivošću, oduži za višegodišnju podršku koju je uživao, a kada je odbio da radi, kako je verovao, na štetu svoje Crkve, osetio je veoma opasne i nezgodne posledice. Oni su zaoštrili svoje zahteve prema nacionalnim manjinama, u obzorju nastupajućeg

15 M. Kosovac, *Navedeno delo*, 67.

16 Odnosi se na porez prema državi i crkvi.

17 M. Kosovac, *navedeno delo*, 67.

18 Lukijan Bogdanović (1908–1913). Rođen je 10. maja 1867. u Baji. Osnovnu školu je završio u rodnom mestu, dok je Bogosloviju završio u Sremskim Karlovcima 1889. godine. Potom je studirao prava na Mitropolitском Liceju u Jegri i položio oba osnovna ispita sa odličnim uspehom. Zamonašen je u manastiru Beočinu u svojoj 24-oj godini života, a iste godine je rukopoložen u manastiru Rakovac za jerodakona. Od monašenja od 1. decembra 1891. godine, bio je konzistorijski beležnik u Novom Sadu. Za patrijarha je izabran 22. septembra 1908. godine. „Za njegovo vreme donete su značajne crkvene uredbe, osnovani novi fondovi i rešena mnoga crkvenoškolska pitanja. Delokrug Svetog Arhijerejskog sinoda nije bio tačno određen, te se, naročito u 18. veku, vrlo često događalo da je sinod rešavao poslove koji spadaju u delokrug narodno-crkvenih sabora i obratno. Tek 1911. godine Sveti arhijerejski sinod doneo je 'Ustrojstvo Sv. arhijerejskog sinoda pravoslavne Srpske mitropolije Karlovačke'“ (Sava Vuković, *navedeno delo*, 292). 1. septembra 1913. godine, patrijarh je nestao u Bad Gastajnu, a pronađen je tek meseca oktobra u reci Ahi. Sahranjen je u Vavedenjskoj Karlovačkoj crkvi (Gornja Crkva), danas manastir Vavedenja Presvete Bogorodice.

krvoprolića... Sva je prilika da su pred Lukijanom bila zatvorena ne samo vrata peštanskih ministarstava, već je mesecima nakon svoje poštene odluke bio izložen ucenama i pritiscima.¹⁹ Jedan od pritisaka je bio i taj da se sedište mitropolije Karlovačke premesti iz Sremskih Karlovaca u Budimpeštu, pod izgovorom potreba crkvene administracije. Sam patrijarh Lukijan je bio svestan da ako ovo delo učini, sedište patrijarha Srpskog neće biti nikada više pre svega samostalno, u odnosu na ugarsku vlast, nego će biti pod budnim okom pojedinih ministara, ali i ugarske vlasti, koja bi u tim okolnostima lakše i sigurnije sprovodila svoju politiku nad srpskom crkvom i time nad srpskim pravoslavnim narodom, koji se od Velike seobe do 1913. godine, ogledao u ličnosti svoga crkvenog poglavara, svoga patrijarha.

„7. avgust 1706. Izdaje Josif I patent (potvrdu) i svečano potvrđuje sve dosadašnje privilegije, prava, slobode, vlasti, milosti, dozvole i pravice.“²⁰ Ovim pravom darovano je Srbima potvrda svih do sada datih „privilegija“, ali i po prvi put se navodi kazna i to novčana (poena temporalis) „u iznosu od 30 maraka čistog zlata, od čega će polovina pripasti carskom eraru, a polovina oštećenoj strani.“²¹ Pored potpisa samoga cara, kao potvrdu ove privilegije su potpisali kancelar Nikola Ilešhajiz i savetnik Ugarske dvorske kancelarije, grof Ladislav Hunjadi.²²

„2. avgusta 1713. Izdaje Karlo VI potvrdu (konfirmaciju) srpskih privilegija.“²³ Ova potvrda je bila namenjena mitropolitu Vićentiju Popoviću,²⁴ odnosno srpskom narodu. Da bi one važile i na području ugarskih

19 Srđan Ercegan, *Lukijan Pravoslavni Arhiepiskop karlovački mitropolit i patrijarh srpski 1908–1913*, Sremski Karlovci, 2013, 269.

20 M. Kosovac, navedeno delo, 67–68.

21 V. Gavrilović, navedeno delo, 23.

22 Jovan Radonjić i Mita Kostić, *Srpske privilegije od 1690. Do 1792*, Beograd, SANU, 1954, 58.

23 M. Kosovac, navedeno delo, 68

24 Vikentije Popović-Hadžilavić, mitropolit Karlovački, 1713–1725. Rođen je u Janjevu na Kosovu, zamonašen u Peći. Pre izbora za mitropolita Karlovačkog, stolovao je u Budimu kao episkop budimski. Naime na Karlovačkom izbornom saboru, bila su dvojica kandidata za mitropolita i to episkop temišvarski Nikola (Dimitrijević) i Vićentije (Popović). Sam patrijarh Arsenije IV je insistirao da bude izabran episkop Vikentije, kao i fruškogorski monasi, dok je bečka vlada kao svog kandidata predlagala episkopa Nikolu. Izbor je pao na episkopa Vikentija, ovaj sabor je bitan i zbog samog naziva arhiepiskopa jer: „svi su izgledi da je na crkvenonarodnom saboru u Karlovcima 1713, u vezi sa izborom budimskog episkopa Vićentija Popovića-Janjevca za mitropolita donesena odluka da se, u smislu carskih privilegija i njihovih potvrda, karlovački mitropoliti nazivaju i arhiepiskopima; jer već odmah posle tog sabora, u svima poznatim nam zvaničnim i privatnim dokumentima, mitropolita Vićentija tituliši mitropolitom i arhiepiskopom ne samo državne vlasti, nego i svi crkveni i narodni predstavnici.“ (Radimir Grujić, *Pečki patrijarsi i karlovački mitropoliti u 18. Veku*, Glasnik Istoroskog društva u Novom Sadu,

zemalja car Karlo ih je publikovao i preko Ugarske dvorske kancelarije u Beču. Čitav skup privilegija i privilegijalnih potvrda, Car je zaključio svojim kratki tekstom iz koga vidimo da ih je darivao na molbu mitropolita Popovića i srpskog naroda.²⁵

„10. avgusta 1715. Izdaje Karlo VI zaštitnu diplomu srpskih privilegija.“²⁶ Ovom zaštitnom diplomom, sam car Karlo, ostavlja privilegije, slobode i dozvole nepovređene. One će važiti ne samo u ratnom periodu, nego i u mirnom uživanju sve dotle, dokle i narod srpski ostane u verno-
sti, odanosti i poslušnosti samom caru. Ova privilegija objavljena je kao okružnica 22. juna 1715. Svim vojnim vlastima, „pa i onima u Hrvatskoj.“²⁷

U daljem radu navešćemo privilegije i datume njihovog darivanja uz pojedina kraća objašnjenja.

„31. mart 1727. izda Karlo VI na predlog Dvorskog Ratnog Saveta deklaratoriju, u kojoj tumači date privilegije.“²⁸ Sam car u svom tumačenju privilegija navodi i određuje koje će i gde praznike praznovati, za izbor mitropolita Srbima su potrebna tri kandidata izabrana na Narodnom Crkvenom Saboru. Sami sveštenici su dužni pokoravati pozivu svetovnim sudovima za zločine i u građanskim parnicama tj. sveštenik odgovara svetovnoj vlasti za sve ono što čini, osim duhovnog života, kome odgovara samom mitropolitu. Mitropolit i episkopi ne smeju, niti mogu, pohoditi svoje crkve i parohije bez znanja državne vlasti, a u materijalnom pogledu, ostavine iza pokojnika bez dece ne pripadaju mitropoliji nego državi. Bitno je naglasiti i to da Srbi zavise od mitropolita samo u crkvenim poslovima, a sve ostalo podređuje monarhiji. Sveštenicima se nameće plaćanje poreza, desetka i dacija, kao i svi ostali posednici. Srbi ne smeju zidati i popravljati crkve bez careve dozvole. Te je sasvim jasno, zašto je ova privilegija izazvala najveću uzrujanost u srpskom narodu.

Potom slede privilegije iz: „1729; 7. maja 1735; 20. oktobra 1741;²⁹ 24. aprila 1743; 1. jula 1745;³⁰ 1746;³¹ 23. oktobra 1751; 25. aprila 1756;³² 1759; 16. septembra 1760;³³ 14. februara 1763; 27. septembra 1770;³⁴

IV, Sremski Karlovci, 1938, 225). Ovaj slavni mitropolit je pokrenuo pitanje Srba u Ugarskom parlamentu, tačnije njihovog učešća, zatim je zahtevao da se priznaju do tada izdate privilegije srpskom narodu. Upokojio se 23. oktobra 1725. godine u Sremskim Karlovcima, sahranjen je u manastiru Krušedolu.

25 V. Gavrilović, *navedeno delo*, 28.

26 M. Kosovac, *navedeno delo*, 68

27 Isto, 68.

28 Isto, 68.

29 Ovom privilegijom arhiepiskop i mitropolit Arsenije Jovanović Šakabenda dobija dostojanstvo Patrijarha i postavlja se za narodnog poglavara.

30 Carica Marija Terezija je izdala zaštitni dekret po kome Srbi u Sremu, donjoj Slavoniji, s obe strane Dunava u županijama Bačkoj i Bodroškoj mogu uživati data prava.

12. novembra 1774; 29. novembra 1774;³⁵ 2. januara 1777; 29. novembra 1777;³⁶ 16. jula 1779;³⁷ 1781;³⁸ 1783;³⁹ 20. februara 1791;⁴⁰ 3. juna 1792;⁴¹ 15. decembra 1848;⁴² 18. novembra 1849; 27. decembra 1860;⁴³ 19. avgusta 1869.

Iz gore navedenih datuma i darovanih „privilegija“, možemo da vidimo da je ova Karlovačka mitropolija, bila izvoriste srpskih diplomatskih

-
- 31 Ova privilegija se direktno odnosila na Kostajničkog i Karlovačkog episkopa i dozvoli podizanja crkava u Gornjo Karlovačkoj eparhiji.
- 32 Ovom rezolucijom napomenuto je Ugarskoj Dvorskoj Kancelariji i Ilirskoj Dvorskoj Deputaciji, da se jednom za svagda drže rezolucija i prava iz 1734/5. i 1743, jer se u njima potvrđuju srpske privilegije.
- 33 Ova privilegija je veoma takođe bitna, jer se od ovog datuma može pratiti uloga i to zvanična, same monarhije u izboru „slobodnog“ mitropolita-patrijarha, tačnije, od ovog datuma za sazivanje episkopskog sabora mora se tražiti dozvola, carsko ovlašćenje, pa čak i kada zaseda sinod episkopski. Nakon tri godine od ove odluke, ona biva pooštrena i 14. februara 1763. Marija Terezija izdaje naredbu „privilegiju“, dekret u kome se srpskom narodu ne može dati pravo i mesto u Dijeti, niti pak u zemaljskom saboru, jer su Srbi svoje privilegije dobili po volji i milosti samih careva i kraljeva. Ovim dekretom određeno je i srpskim saborima jedan carski komesar koji će prisustvovati na Crkveno-narodnim saborima.
- 34 Marija Terezija izdala Regulament (Regulamentum privilegiorum), koji je sastavila Ilirska Dvorska Deputacija, u 75 tačaka sva prava i privilegije srpskog naroda u Monarhiji. Osnovne karakteristike ovog Regulamenta su: držanje i tumačenje narodnih privilegija, o vlasti mitropolita nad sveštenstvom i brigom nad narodom, o mitropolitovim pravima, o vođenju parohijskih protokola, o sveštenstvu i njihovim platama, o venčanju, o manastirima, o štampi, o saborima, o konzistoriji, o Pravoslavnim praznicima. Bitno je naglasiti da je ovim Regulamentom oduzeta sva prava mitropolita, građanska vlast nad narodom, dok su mu crkvena prava sužena. Samom mitropolitu nije dozvoljeno da postavlja episkope na upražnjene episkopske stolice, katedre, nije mu dozvoljeno da on administrira do izbora novog episkopa, ukinuto mu je pravo sazivanja sinoda bez prethodne dozvole Bečkog dvora, i ako bi sabor bio dozvoljen mora se sačekati carski komesar da bi otpočeo rad sabora. Niko nije smeo bez državne vlasti podizati crkve ni manastire, niti obilaziti svoje parohije, niti pak rukopolagati svoje sveštene kandidate u čin sveštenički. Sam mitropolit ni u čemu nije imao ni duhovne disciplinarne vlasti nad narodom.
- 35 Na osnovu ove privilegije u samom Banatu podignuto je 373 nove srpske pravoslavne škole, dok je 21 škola predustrojena, a 19 škola je prošireno. Na čelu upravnička školstva je postavljen Teodor Janković Mirijevski.
- 36 Ovom carskom rezolucijom ukinuta je Ilirska Dvorska Deputacija, koja je 30 godina radila u srpskim narodnim i crkvenim stvarima. Takođe je ukinuta i Ilirska Komisija u Osijeku, koja je radila kao egzekutivan organ, gore navedene Deputacije.
- 37 Rescriptum Declaratorium Iliricae Nationis, kojim je carica Marija Terezija odlučila da: postane samostalnost u rešavanju crkvenih poslova, o izboru mitropolita, o materijalnom stanju sveštenstva i imovini, o neprikosnovenom fondu, o izboru mitropolita i drugih episkopa, o oslobođenju sveštenstva od svakog danka i ostalih nameta, o kaluđerima i manastirima, o crkvenom sudu, o pravu praznovanja Praznika i o sastavljanju Kalendara, o sazivanju sabora, o podizanju crkava i manastira, o mešovitim brakovima, posebno između rimokatolika i pravoslavnih. Ovo je

spisa s kraja XVII-og, XVIII-og, XIX-og i početka XX-og veka. Pored ovih državnih spisa koje su dobijali direktno iz Beča, ili pak Budima, postojali su spisi i određena prava koja su donosili sami Srbi³⁸ na svojim Narodnim i Crkvenonarodnim saborima.

Toga radi, možemo da podelimo crkveno pravo u samoj Karlovačkoj mitropoliji na one posebne izvore,⁴⁵ i to pre 1868. godine, jer je ove godine od strane Ugarske vlade izdat IX. ugarski zakonski članak,⁴⁶ kojim se priznaje pravo i autonomija crkveno-školskim poslovima,⁴⁷ dok druge spise i crkvena prava čine dokumenta nakon ove godine, tj. 1868.

U prve spadaju:

- 1) Privilegije (carska pisma);⁴⁸
- 2) Rescriptum Declaratorium;⁴⁹
- 3) Systema Consistoriale;⁵⁰

ujedno i poslednji Regulament koji je izdala carica Marija Terezija. Uz njen potpis, na ovoj privilegiji stoji i potpis grofa Andrije Hadika, „pretsednika Dvorskog ratnog saveta u Karlovcima 1769. i 1779. godine. (V. Gavrilović, navedeno delo, 41).

- 38 Najčešće uz prisustvo carskog izaslanika.
- 39 Ovo je prvi patent Josifa II, mada je on već ukinut 1789. godine. U njemu stoji između ostalog da Pravoslavne Crkve ne smeju biti okrenute licem na ulicu. Dobro je poznato da su Pravoslavne crkve sa svojim oltarima, kao i Pravoslavna groblja, uvek okrenuta ka Istoku, jedan od razloga je i taj što se sunce rađa na Istoku, što crkveni pesnici napominju i naglašavaju da je Raj bio smešten na Istoku, a čovek bi proteran istočno od Raja kada zgreši. Za samog Hrista se kaže da je „Sunce Pravde“, „Sunce sa Istoka“.
- 40 Daje se rok od tri godine da svi službenici u monarhiji moraju da savladaju pravilno i tečno nemački jezik. Da Erdeljski i Bukovinski episkopi zavise samo u dogmatskom smislu od Karlovačkog mitropolita.
- 41 Po prvi put se u Ilirskoj Dvorskoj Kancelariji (koja je obnovljena) stavlja i jedan pravoslavni Srbin kao savetnik, u ovom slučaju je bio episkop temišvarski Petar Petrović.
- 42 Ukida se Ilirska Dvorska Kancelarija, sva prava se prenose na Ugarsku Dvorsku Kancelariju, kao referent prelaze i episkop Petar Petrović i kao sekretar Sava Tekelija.
- 43 Karlovački mitropolit dobija dostojanstvo patrijarha, a srpsko vojvodstvo dobija svoga vojvodu, prvo u ličnosti Josifa Rajačića, a drugo u ličnosti Stevana Šupljikca. Ovo pravo i privilegiju je darovao svojim patentom Franc Jozef I.
- 44 Franc Jozef I ukida Srpsku Vojvodinu.
- 45 Koje smo u prethodnom delu rada naveli.
- 46 Nikodim Milaš, *Pravoslavno crkveno pravo po opštim crkveno-pravnim izvorima i posebnim zakonskim naredbama koje važe u pojedinim autokefalnim crkvama*, Beograd, 1926, 149.
- 47 Ovim pravom se reguliše odnos crkve i škole sa monarhijom. Dozvoljava se vernima Karlovačke mitropolije da samostalno regulišu, u granicama držanog zakona i nadzora Njegovog veličanstva, školske i zakladne poslove, te im se priznaju sva ona prava koja su data i koja se tiču crkveno-opštinskih i školskih poslova. Takođe su dobili slobodu uživanja crkvenog bogoslužbenog jezika, kao i slobodnog upravljanja imovinom.
- 48 Ima ih pet od strane cara Leopolda, te su one priznate i od kasnijih vladara.

4) Monaška pravila;

U druge spise spadaju:

1) Previšnji kraljevski reskript;⁵²

2) Uređenje eparhija;⁵³

3) Uređenje mitropolitansko-crkvenog i narodno-školskog savjeta;⁵⁴

4) Saborsko ustrojstvo;⁵⁵

5) Upustvo za eparhijske epitrope.⁵⁶

Ovi drugi spisi, veću pažnju posvećuju na same Sabore, na kojima se, slobodno rečeno, formirao čitav život crkveno-pravne osnove Karlovačke mitropolije.

U Pravoslavnoj Crkvi poznato je više vrsta sabora. Pre svega postoje Vaseljenski,⁵⁷ imamo malo manje, ali ne i po bitnosti, takozvani Pomesni Sabori,⁵⁸ potom slede i arhijerejski sabori koji su bili značajni, i dan danas za svaku Pomesnu Pravoslavnu Crkvu. Primer svih ovih sabora jeste

49 Kao što nam je poznato, ova deklaratorija je izdata iz razloga što se su hteli utvrditi pravni odnošaji Karlovačke mitropolije i Monarhije.

50 Izdat u vezi deklaracije posebnog ustava za eparhijske konsistorije.

51 Ova pravila je sastavio beogradsko-karlovački mitropolit Vikentije Jovanović, 1. novembra 1733. godine, svim područnim manastirima.

52 Izdat je 10. avgusta 1868. godine. U sebi sadrži šest delova:

1) redukcija i dotacija parohijskog sveštenstva i manastirskog sveštenstva.

2) Ustrojstvo mesnih crkvenih opština;

3) O srpskim školama;

4) Ustrojstvo konsistorije i crkveno-školskog saveta;

5) Upravljanju manastirskih dobara i crkveno-narodnih fondova;

6) O stečajnom ispitu da se dobije parohijsko mesto.

53 Potvrđeno kraljevskom potvrdom od 29. maja 1871. godine.

54 Takođe potvrđeno istom kraljevskom potvrdom.

55 Darovano od kralja 14. maja 1785. godine, a obnarodovano 19. maja iste godine. Govori i sadrži uopšte o saboru, ko su mu članovi, koliko traje mandat, kada i gde sme da se sačinjava sabor.

56 Samom mitropolitu Karlovačkom davali su se epitropi, tj. pomoćnici, kasnije nazvani središnja uprava, a pre toga asistenti. Bilo ih je trojica i to jedan iz reda sveštenstva, drugi iz reda vojničkog i treći iz reda građanskog. Oni su vodili računa o pokretnom i nepokretnom dobru Mitropolije, o crkveno-narodnim zakladama, da se ne bi razvukla dobra na svakojaku stranu. Oni su imali svoja određena upustva po kojima su se vladali. Sastajali su se kod mitropolita i tada pregledali stanje stvari, u slučaju da se desilo, da je neka vrednost (predmet, nakit, nameštaj) oštećen, mitropolit je morao da plati iz ličnog budžeta štetu, u slučaju da ne želi da izmiri tu svoju obavezu, bio je prijavljen od strane komisije samoj vladi. Ova uprava je ukinuta kraljevskim reskriptom od 14. maja 1875. godine, dok je njene agente preuzeo saborski odbor. Tako da agente bira sabor i time je ova institucija dobila širi delokrug.

57 Ima ih sedam u Pravoslavnoj Crkvi. Njih se sazivao car, a učesnici su bili sveti Oci, tj. arhijereji crkve. Ovi sabori su sazivana pre svega radi odbrane i utvrđivanja Pravoslavne vere, od strane jeretika i njihovog pogrešnog učenja.

Apostolski Sabor, koji je održan u gradu Jerusalimu, po Petru Malickom oko 49. godine. Dok iščitavanjem Svetoga Pisma Novoga Zaveta, u Delima Apostolskim možemo da vidimo kako se ovaj sabor sazvaio i kako je tekao njegov rad.⁵⁹

Što se tiče Srpske Pravoslavne Crkve, mi možemo da pratimo rad sabora još od perioda Svetoga Save, „te je tu i ona Njegova poznata beseda na Spasovdanskome saboru u Žiči 1221. godine... o obnovljenju Svete Istinite vere preosvećenim kir Savom i o proklinjanju bezbožnih jeretika“.⁶⁰ Zatim su usledili sabori na kojima su donošene sve bitnije odluke za samu Crkvu, ali i srpsku državu. U prvom slučaju najčešće je predsedavao arhiepiskop ili pak patrijarh, uz prisustvo samoga vladara, dok je na drugim saborima predsedavao sam vladar uz prisustvo arhiepiskopa ili patrijarha. Nakon privremenog gašenja srpske države, kao i Crkve, ipak su održavani sabori, ali u manjem obimu, ponekad čak i pod velom skrivanja, imajući na umu reči Svetoga Simeona Mirotočivog: „Zato i vi, čeda moja ljubljena, ne zaboravljajte učenje svoje i pravoverni zakon koji sam ustanovio. Jer ovo držeci, imaćete Boga kao pomoćnika sebi i Presvetu Gospođu Bogorodicu, i moju, i ako grešnu molitvu.“⁶¹

Posebnu ulogu sabori kod Srba su dobili u periodu s kraja XVII-og veka i početka XX-og veka, i to na području Habzburške monarhije, potomje Austro-Ugarske.

„Narodno-crkveni sabori bili su jedna od najvažnijih institucija Srba u Habzburškoj monarhiji. Nastali su u teškim vremenima ratova, seoba i života u nenaklonjenoj sredini da bi se zajednički, saborno, donosile odluke od važnosti za opstanak Pravoslavne crkve i srpskog naroda“.⁶² Samo tokom 18-og veka ovakvih zvaničnih sabora bilo je 22, mada je bilo i onih nezvaničnih.⁶³ U zvanične sabore se ubrajaju sledeći sabori održani:

A) U manastiru Krušedolu 1708. i 1710. godine;

B) U Karlovcima 1713,⁶⁴ 1714, 1715, 1716, 1717, 1726, 1731, 1735, 1744, 1748, 1749, 1769, 1774. i 1781. godine;

58 Njih ima deset. Zovu se pomesni jer su se odnosili pre svega na jednu pomesnu oblast. Kasnije su njihove odluke priznate i od strane Vaseljenskih Sabora, te su postale opšte važeće za sav Pravoslavni živalj.

59 Pogledati (Dap 15.).

60 Atanasije Jeftić, *Bogoslovlje Svetoga Save*, Vrnjci-Trebinje, 2004, 37.

61 *Studenički tipik*, Sveti Sava, žitije Svetog Simeona, Beograd, 1994, 161.

62 Isidora Točanac Radović, *Tri veka Karlovačke mitropolije 1713–2013, Nastanak i razvoj institucije srpskog narodno-crkvenog sabora u Karlovačkoj mitropoliji u 18. veku*, zbornik radova sa naučnog skupa, Sremski Karlovci, 2013, 127.

63 Pod nezvaničnim saborima podrazumevamo one sabora koji su održani bez dozvole vladara, a jedan od takvih sabora, ujedno i najznačajniji jeste održan 1727. godine, kao protest „Privilegijama“ za Kraljevinu Srbiju i Temišvarski Banat.

- V) U Dalju 1718. godine;
- G) U manastiru Hopovo 1721. godine;
- D) U Petrovaradinskom šancu 1722. godine;
- Đ) U Beogradu: 1730. i 1732. godine,
- Ž) U Temišvaru: 1790. godine.

Sabori koji su održani u devetnaestom veku su:

– U Karlovcima: 1837, 1842, 1848, 1861, 1864–5, 1869–1871, 1872, 1874, 1875, 1879, 1881–2, 1885, 1890, 1892. i 1897. godine.⁶⁵

Sabori koji su se dogodili u dvadesetom veku su:

– U Karlovcima: 1902, 1906–7, 1908, 1910. i 1911. godine.

Od svih ovih sabora, mi ćemo se pozabaviti sa saborima:

- 1) Temišvarski 1790. godine;
- 2) Karlovačkim 1861. godine;
- 3) Karlovačkim 1908. godine.

Temišvarski sabor 1790. godine

„Novu arhiepiskopsko-patrijaršijsku rezidenciju otpočeo je da gradi mitropolit Vićentijeh Jovanović 1733. godine. Izgradnju nove rezidencije dovršio je patrijarh Arsenije IV Šakabenta 1742. godine i uz nju je podigao i kapelu Svetog Trifuna-zaštitnika vinogradara.⁶⁶ U ovoj rezidenciji, jedinom za to doba reprezentativnom baroknom zdanju, čija je raskošno ozidana barokna kapija bila okrenuta Dunavu, održan je prvi i zabeleženi „hauzbal“. Ovo zdanje je sa Kapelom Svetog Trifuna, nameštajem, bibliotekom i umetničkim delima stradalo u velikom požaru koji je zahvatio Karlovce 1788. godine. Zbog ovog požara, Izborni Narodno-crkveni sabor, održan je u Temišvaru 1790. godine.“⁶⁷

Mata Kosovac,⁶⁸ ovaj Temišvarski sabor, navodi kao 15. narodno-crkveni sabor, te zapisuje: „Na ovom saboru bilo je po 25 poslanika duhovnog,

64 Konstantin Jiričeg navodi da su prvi sabori bili održani: 1706, 1708, 1711, 1725. i 1730. I da je većina njih bila Izborni Sabor (jer je na njima biran poglavar crkve i naroda). Za prvi sabor se već po Mati Kosovcu navodi manastir Krušedol, a godina 1707. Kaže se da se ne zna broj poslanika na njemu, a prisustvovali su svi znamenitiji Srbi, te je jednoglasno za mitropolita izabran episkop jenapolski Isaija Đaković. Mada, episkop dr Sava Vuković navodi da je ovaj Sabor kao Izborni održan 1708. godine.

65 Većina ovih sabora je otvarana uz prisustvo carsko-kraljevskog izaslanika, i početak rada samog sabora započinjao je na Mađarskom jeziku.

66 U to vreme osnovnu delatnost karlovačkog stanovništva predstavljala je proizvodnja i prodaja vina, te je zato posvećena Kapela Svetom Trifunu, koji je zaštitnik vinogradara.

67 Žarko Dimić, *Toponomija Sremskih Karlovaca*, Sremski Karlovci, 2006, 18.

68 M. Kosovac, *navedeno delo*, 80.

spahijskog, vojničkog i građanskog reda, u svemu 100 poslanika.“ Ovome saboru dopušteno je bilo da dođu Erdeljskom i Bukovinskim vladikama, dok mitropolitu Beogradskom i poslanicima iz Srbije nije bilo dopušteno da dođu, niti trojici srpskim generalima iz Granice. Sama ideja da se sazo-ve ovaj sabor proistekla je u Beču, a sa ciljem, da se preko zahteva ovoga sabora utiče za bolje stanje Srba u Monarhiji. Iako nije bio za sazivanje sabora, tadašnji mitropolit Karlovački Mojsije Putnik⁶⁹ podneo je molbu i zahtev caru Leopoldu II. Rad Sabora je počeo 26. avgusta, a svega dva dana nakon početka Sabora, iznenada se u Beču upokojio mitropolit Mojsije, a Nemci i Mađari su krivicu za smrt mitropolitovu, prebacivali s jednih na druge. No bilo kako bilo, sabor je održan, i kao što ćemo videti izabran ja novi mitropolit, koji će svojim radom mnogo doprineti slavi Karlovačke mitropolije, on će sa njom učiniti na sebi svojstven način njenu apoteozu.

Ono što je sabor doneo može se podeliti u tri grupe:

1) Da se pravoslavno sveštenstvo smatra ravnim sa rimokatoličkim klirom; da se zavedu trivijalne škole; da se zemlja može prisvojiti, tj. da pošteno stečena zemlja može pripasti i spahijskim slugama; da se Tamiškom Banatu daruje samostalna vlast, tačnije, da se odredi pridvorna vlast koja će zastupati interese naroda sa gore navedenog područja. Da sa pou- nijaćenim parosima ne prelazi čitava crkva u unijatske ruke; da se ne pla-ća štola (porez) rimokatoličkom kliru; da polovina magistrata u Novom Sadu, Somboru i Temišvaru pripadne i pravoslavnicima; da crkvene i škol- ske zgrade ne plaćaju porez; da se zaboravi na nazive Rac, šizmatik, pop, i da se ukine naziv grčkosajedinjeni i grčkonesajedinjeni.

2) Da se Narodne privilegije potvrde; da se oblast i teritorija za Srbe odredi; da se osnuje Opšti narodni fond zarad srpske omladine, prosvete i obrazovanja u koji ima da svojim ličnim prilozima učestvuju: Mitropolit, svi episkopi, monasi, jer je posebno njima nužno obrazovanje, posebno za manastirski život. Te se određuje da manastiri prvog reda npr. Kruše- dol, Šišatovac, Bešenovo, daju od svog ukupnog godišnjeg prihoda 15%; dok manastiri drugog reda npr. Rakovac, Vrdnik, Privina glava 12%. Da se u Sremskim Karlovcima zavede učilište za bogoslove kapaciteta od 120 učenika, a da svaki episkop pri svojoj episkopiji osnuje apelatorijalnu kon- sistoriju, te da se urede prihodi episkopa i sveštenika.

3) U ovom trećem delu su se nalazile razne molbe sveštenika, na- roda i graničara. Takođe ovde su se nalazile zaključenja i rešenja Temi- švarskog sabora. Neke odluke nikada nisu zaživele, jer novi mitropolit nije dozvolio da ugledaju svetlost dana. Ovo je drugi sabor na kome su prvo

69 Najverovatnije da mitropolit Mojsije Putnik nije bio lično za sazivanje ovog Sa- bora iz dva bitna razloga, a to su prethodno Francuska revolucija 1789. godine, ali i rat Monarhije i Turske 1788–91.

rasprave dovršene, te je na samom kraju određeno da se pristupi izboru novog mitropolita. Ova dužnost, možemo slobodno reći i čast pripala je do tada episkopu budimskom Stefanu Stratimiroviću. Pored njega kandidati za Karlovački presto su bili: administrator Karlovačke mitropolije Petar Petrović episkop Temišvarski i episkop Vršački Josif Jovanović Šabenda. „Episkop Stefan je dobio 54 glasa, Petrović 29, a Šakabenda 12. O rezultatima prvog glasanja obavešten je carski komesar, koji je upozorio Sabor da izbor mora biti jednoglasan, inače će car imenovati mitropolita. Na ponovljenom glasanju za Stratimirovića su glasale i pristalice Šakabende, a onda i pristalice Petra (Petrovića) pošto su videli da njihov kandidat neće biti izabran. Tako je Stratimirović izabran jednoglasno.“⁷⁰ Sam Sabor je završio sa svojim radom 22. septembra 1790. godine.

Karlovački Sabor 1861. (Blagoveštenski sabor)

Pored Temišvarskog sabora 1790. godine i Majske skupštine 1848. godine, u treći politički sabor ubraja se Karlovački sabor iz 1861. godine, poznat kao Blagoveštenski Sabor.

Nakon ukidanja Srpskog Vojvodstva, carskom odlukom 27. decembra 1860. godine, i to na osnovu „državnopravnih pretenzija“, srpski narod je ostao donekle u nedoumici „Šta sad činiti?“ Ne samo što je srpska javnost, ostala najpre zatečena,⁷¹ nego je ona i neobično revoltirana. Zato se i govorilo: „Već 29. decembra proneli su se glasovi u Novom Sadu kao da Srbi spremaju, zbog ukidanja Vojvodine, oružjem da napadnu nesrpsko stanovništvo“.⁷² Zarad ovih glasina, Bečka vlada je zahtevala da patrijarh pošalje u Beč svoje predstavnike, što je patrijarh odbio, a zahtevao je sazivanje Crkveno-narodnog sabora. Jer je „ukidanje Vojvodine bolno odjeknulo u duši ostarelog patrijarha, koji je tim povodom uputio svoj protest caru. Car je svojeručnim pismom dozvolio sastanak Narodno-crkvenog sabor koji je otvoren 2. aprila⁷³ 1861. godine.“⁷⁴

Pismo koje je došlo iz Beča, nije donelo samo datum i dozvolu za održavanje Sabora, nego i uslov koji je glasio: „da se ne mogu na nj⁷⁵ pozvati drugi Srbi, nego samo oni, koji žive na zemljištu vojvodine i da ne sme u njemu biti govora o Bačkoj i Banatu i onom delu sremske županije,

70 Predrag Puzović, *Prilozi za Istoriju Srpske Pravoslavne Crkve 4*, Beograd, 2014, 45.

71 Iskreno rečeno, ove odluke su svi bili svesni samo nisu znali kad će se ostvariti, jer od prvog dana, Bečka i Ugarska vlast su radile na tome da donesu ovakvu odluku.

72 Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini, knjiga treća, od Temišvarskog sabora 1790. godine do Blagoveštenskog sabora 1861*, Novi Sad, 1963, 308.

73 Ili 21. mart – Praznik Blagovesti, po starom kalendaru, te otuda naziv saboru Blagoveštenski sabor.

74 *Arhijereji Karlovačke Mitropolije*, manastir Grgeteg – Novi Sad, 2016, 177.

75 Misli se na Sabor.

koji je bio do sada sastavni deo vojvodine, nego samo da se zastupnici posavetuju, kako će osigurati svoju narodnost.⁷⁶ Zato je stari patrijarh u svom prvom obraćanju saborcima uzviknuo: „Vi dobro znate, kako se raduje ostarjeli Otac koji je blizu groba, kad vidi decu svoju oko sebe, ali i to znate, da mu i našao mora pasti da mu nema na broju sviju njegovih sinova koje bi želeo viditi“.⁷⁷ Ovde je patrijarh mislio na braću iz Krajine, kojima nije bio dozvoljen pristup na Sabor. Pored patrijarha od vodećih ličnosti sabora bili su: Miletić, episkop Nikanor Grujić, Jovan Subotić, Đorđe Stojaković i arhimandrit German Anđelić.

Što se pak tiče samog rada ovog sabora, jeste to da se i u njemu može videti vrhunac jedinstva kada je u pitanju što veća autonomija srpskog stanovništva. Sam patrijarh i Miletić su se zajedno složili po ovome pitanju. Razilazili su se u tome da kako su smatrali arhimandrit Anđelić i predstavnik Miletić, pre svega treba razgovarati sa Mađarima, tj. mađarskom dijetom, i to sa Deakom i Andrašijem. Iako su na Ugarskom Saboru, koji je bio održan nakon Blagoveštanskog sabora, Mađari smatrali da srpski zahtevi jesu neprijateljski za Monarhiju. Dotle su patrijarh i episkop Nikanor smatrali da treba se osloniti na Privilegije i Dvor, ali kao krajnu mogućnost ostaviti dijalog sa Mađarima. Iako je iz Srbije, Ilija Garašanin podržavao sporazum sa Mađarima, nažalost do ovog sporazuma nije došlo. Radi gore navedene podele, došlo je do podele i na samom Saboru u pogledu crkvene jerarhije i Miletića i liberala. Crkvena jerarhija je smatrala da samo putem strpljenja i unutrašnjom diplomatijom može se ostvariti opstanak Mitropolije i njenih privilegija. Dok su Miletić i liberali smatrali da crkvena jerarhija mora pre svega da se pozabavi sa sobom i svojom duhovnošću, koja je po njima bila na veoma niskom nivou, te zarad toga nisu hteli da nacionalno bude potisnuto u odnosu na Crkveno.

Međutim, nakon upokojenja patrijarha Josifa Rajačić 1. decembra 1861. godine, došlo je do imenovanja administratora za Karlovačku mitropoliju. Ova dužnost poverena je 13. decembra 1861. godine, episkopu Samuilu Mašireviću, koji će 1864. godine, postati zvanični mitropolit Karlovački i patrijarh srpski. Između ostalog, Blagoveštanski sabor je doneo sledeće odluke i zaključke:

- 1) Da se ona oblast u kojoj Srbi žive, priznaju kao srpska oblast u Kraljevini;
- 2) Da u Vojvodini srpski jezik i ćirilica budu zvanični jezik i pismo;
- 3) Grb Vojvodine se sastoji iz belog orla na crvenom polju sa četiri plavetna ocila;

76 Dušan N. Petrović, *vladika pakrački Nikanor Grujić, arhijerej i borac za nacionalna prava Srba u Austro-ugarskoj*, Sremski Karlovci, 2010, 82.

77 Isto, 82.

- 4) Da se dostojanstvo patrijarha više ne može ukidati;
- 5) Patron Vojvodine je Sveti Sava;
- 6) Na čelu ove oblasti je srpski vojvoda koga bira srpski narod.

Karlovački Sabor 1908. (Izborni sabor)

„Srećom nekom izbjegao sam 1907. godine, da ne budem opet izložen neprijatnostima. U julu te godine umro je u Karlovcima patrijarh Georgije Branković. Neke ozbiljnije političke novine u Novom Sadu odmah iznesoše moje ime, kao kandidata za patrijaršesko mjesto, i odmah druge novine počеше dokazivati protivno, te se između novina zametnula o tome čak i neka polemika za i protivu mene. Da predupredim dalje piskaranje o tome, poslužim se avtoritetom nekih mojih prijatelja u Budimpešti i Novom Sadu, koji se zauzeše ozbiljno za stvar, i poslije toga umuknuše sve novine, niti je i jedna više spomenula moje ime.“⁷⁸ Ovako je u svojoj autobiografiji čuveni kanonista i pravnik Srpske Pravoslavne Crkve episkop dalmatinski dr. Nikodim Milaš,⁷⁹ opisao upokojenje patrijarha Georgija, ali ujedno i novonastalu situaciju, tj. o izboru novoga poglavara Srpske Pravoslavne Crkve.

78 Nikodim Milaš, *Autobiografija, studije, članci*, Beograd-Šibenik, 2005, 120.

79 Dr Nikodim Milaš, episkop dalmatinski (1845/1890–1911/1915). Rođen u Šibeniku, školovao se kod franciskanaca i dominikanca, dok je završni četvrti razred polagao kod jezuita u Dubrovniku. Nakon gimnazije u Zadru, upisuje se u Bogosloviju u Sremskim Karlovcima 1863/4. godine, a nakon uspješno završene Bogoslovije, odlazi u Beč i upisuje se na Filozofski fakultet. Mada ubrzo napušta studije i odlazi u Rusiju gde se upisuje na Kijevsku Duhovnu Akademiju, gde je svoje školovanje zaokružio magistarskim radom o Nomokanonu patrijarha Fotija. Vrativši se iz Rusije, postavljen je za profesora Bogoslovije u Zadru, a uskoro i za rektora semeništa.

Kada je 1873. godine, Austro-ugarska vlast izdvojila Dalmatinsku eparhiju iz sastava Karlovačke mitropolije i pripojila je veštačko stvorenoj Bukovinsko-dalmatinskoj mitropoliji, sa sedištem u Beču, a ne u Dalmaciji, niti pak u Bukovini, a sami episkopi su se sporazumevali sa prevodiocem, u samoj javnosti se javila velika uznemirenost. Tim povodom, mladi profesor sa ostrim perom piše svoju knjižicu „Istorijsko kanonični pogled na ustanovljenje nove srpsko-rumunske mitropolije.“ Ovu knjigu su svi Srbi rado prihvatili u svim krajevima, ali i zbog smelosti samog autora. Zamonašen je u svojoj 28-oj godini, u Zadru, dobivši ime Nikodim (svetovno ime mu je bilo Nikola).

Davši ostavku na mestu rektora semeništa 1885. godine, uputio se u Beograd, i na predlog ministra prosvete Milana Kujundžića, 1886. godine, postao je rektor Beogradske Bogoslovije. Međutim, vredni i u naučnom svetu veoma priznati i poznati „Milaš, skoro nikad, nije mogao izbeći neprilike koje su mu zagorčavale život“. Kako je bio orjentisan protiv vlasti i politike Austro-ugarske monarhije, nije mu bilo mirnog mesta u njoj. Ali ni u Beogradu, gde su liberali širili vest da je on (mislili na Nikodima), došao da pounijati mlade bogoslove, buduće sveštenike, a zatim preko njih i srpski narod, a za sve to, govorili su Liberali, poslala ga je Austrijska vlast. Veoma kondradiktorno!

Konačno, 28. juna 1908. godine, u Sremskim Karlovcima sastao se narodno crkveni sabor, na kome je predsedavao najstariji episkop Karlovačke mitropolije, episkop pakračko-slavonski Miron Nikolić.⁸⁰ Poslanici su dočekali kraljevskog poverenika, ugarskog ministra pravde, dr Antonija Gintera, te pristupili radu sabora.

Sabor je otvoren na mađarskom jeziku, a potom je prevedeno na srpski jezik. Od poznatijih učesnika, pored arhijereja bili su i Paja Joanović, dr Laza Sekulić, Svetozar Pribičević i drugi.

Pre samog glasanja ministar Ginter je podsetio sabor na ustaljenu proceduru, rekavši: „Štovani sabore! Pošto je zaključkom srpskog pravoslavnog narodnog crkvenog sabora izbor arhiepiskopa mitropolita patrijarha na današnji dan istaknut, to pre nego što bi ste vi svoje, na privilegijama, Crkvi vašoj danima, osnovano pravo izbora vršili, valja mi štovani sabor u povodu upustva, dobivenoga od Njegovog carskog i kraljevskog Veličanstva upozoriti, da je previšnja želja Njegovog Veličanstva našeg najmilostivijeg Gospodara i Kralja, koji vrši previšnje pravo odobrenja, da se za pravoslavnog karlovačkog arhiepiskopa srpskog mitropolita patrijarha, između posvećenih srpskih, zemljama ugarske svete krune pripadnih episkopa dijecezana izabere takova ličnost, koja se, uz zakonite zahteve, svojim sposobnostima, saslugama a osobito prema svome uzvišenom pozivu zasvedočenom, odličnom unutarnjom revnošću iznad ostalih uzvišuje, te je prema tome ne samo u Njegova Veličanstva omiljena, nego i otadžbini i celoj srpskoj Mitropoliji.“⁸¹ Nakon ovih izgovorenih reči, otišlo se do Crkve, da se prizove Duh Sveti, kako bi izmolivši Blagodat Božiju, ovaj sabor ispunjen bio mudrošću, te potom se pristupilo glasanju.

No, bilo kako bilo, jasno je jedno, da Nikodim nije imao nikada miran i tih život, što je svojstveno i poslednjem patrijarhu karlovačke mitropolije, svetom Lukijanu Bogdanoviću.

Iz tih razloga Nikodim je težio da putem Crkvenog prava dokaže i pokaže istinu i pravičnost svog delanja u srpskom narodu i njegovoj Pravoslavnoj Crkvi. Odbio je mesto Rektora Karlovačke Bogoslovije, koje mu je nudio tada episkop temišvarski Georgije Branković, potonji patrijarh srpski. Takođe je 1905. godine, odbio i mesto mitropolita beogradskog, nakon upokojenja mitropolita Inokentija. Poznat je našoj javnosti (danas na veliku žalost, ali i javnu sramotu, pojedinih bogoslova i teologa, čast izuzecima) nisu dovoljno poznata dela ovog slavnog, pre svega pastira Crkve, a potom i najučenijeg i plodonosnijeg pravnika u Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi. Svoje pravne radove, temeljio je na živim izvorima, takoreći iz „prve ruke“. Najpoznatiji radovi su mu Propaganda i Crkveno pravo, kao i Pravoslavna Dalmacija. Zbog napada i spletki, odlučio je da se povuče u mirovinu, što mu je i odobreno. Upokojio se na Veliki Petak, 2. aprila 1915. godine u Dubrovniku.

80 Nakon mučeničke smrti patrijarha svetog Lukijana, ovaj episkop će ponovo preuzeti administraciju Karlovačke Mitropolije, a posle njega, episkop temišvarski dr Georgije Letić.

81 Srđan Ercegan, *navedeno delo*, 118.

Naime, glasanje se odvijalo tako što se ispiše za svakog episkopa dijecezana po jedan tabak, i onda se prozvani poslanik potpisuje u tabak onog episkopa za koga želi da glasa. Izbor mora biti jednoglasan, ili pak ako se takav izbor ne može postići, onda apsolutnom većinom sviju glasova članova sabora. Prvi krug kada je završen, od 75 glasova, trojica članova nisu bili prisutni, a dvojica su bila uzdržana. Tako da je 40 glasova dobio episkop vršački Gavrilo Zmejanović, a 30 episkop pakračko-slavonski Miron Nikolić. Međutim, kako je episkop Gavrilo Zmejanović bio plahovite i razdražljive prirode, te često upadao u konflikte, nije bio povoljan Bečkoj vladi za mitropolita, te su izgovor našli u tome što nije znao mađarski jezik, pa tako naredili da se sazove nova sednica i ponovo pristupi izboru patrijarha.

Ova druga po redu Izborna sednica održala se 2. (15.) septembra 1908. godine, te je tada najviše glasova dobio episkop bački Mitrofan Šević, od ukupno 70 poslanika, 40 je glasalo za vladiku Mitrofana, 27 za administratora mitropolije Mirona, a trojica za episkopa budimskog Lukijana. Međutim, episkop Mitrofan je pismeno dostavio svoju odbijenicu i zahvalio se saboru na izboru i poverenju, ali se on nije prihvatio patrijaršijskog mesta. „Kao iskusan čovek, bački episkop shvatao je svu uzaludnost opiranja titanskoj birokratskoj mašini Monarhije“.⁸² Tako da je na trećoj sednici Izbornog sabora 9. (22.) septembra 1908. godine, izabran za mitropolita Karlovačkog, episkop budimski Lukijan Bogdanović sa 39 glasova, a administrator mitropolije, episkop pakračko-slavonski Miron Nikolić dobio je 25 glasova. Te je episkop Lukijan postao Karlovački mitropolit i patrijarh srpski, sa čijom tragičnom smrću 1913. godine, ova slavna mitropolija ostaje obezglavljena, a kakva je bila mitropolija, takav je bio i narod.

Možemo slobodno reći da je patrijarh Lukijan bio prva žrtva Prvog svetskog rata, i samo njegovo stradanje bilo je proroštvo stradanja i Golgotе srpskog naroda u dvadesetom veku.

Zaključak

Privilegije i prava darivana su srpskom narodu, skoro uvek, ali nisu nikad do kraja ispoštovane. Bivale su blaže i popustljivije, pa nekad i pohvalne, samo onda kada se trebala vojno braniti Monarhija. Kada je bilo mirno pristanište za samu Monarhiju, tada je počinjalo skraćivanje i strožije tumačenje darovanih privilegija. Međutim, bez obzira na nemilosrdnu naklonjenost Bečkog i Ugarskog dvora na Srbe u dvojnoj Monarhiji, Srbi su za svoja dva veka postojanja ove slavne Karlovačke mitropolije učinili toliko na svim poljima, počevši od duhovne delatnosti pa sve

82 Srđan Ercegan, navedeno delo, 123.

do arhitekture i umetnosti. Iako su ponekad bila trvenja i među Srbima samo radi toga, da se odvoji žito od kukolja, brat od bratoubice, zlo domaće od zla drugoga, oni su opstajali i neumorno delali na zaoranoj brazdi bratske ljubavi i sloge, odani svojoj majci Crkvi.

Najčešće Bečka vlada se odnosila prema Srbima kao na pozornici, tj. ona je sa uživanjem gledala kako se glumci nadaju dobru, dok sama publika sprema za njih zlo. U ovakvim okolnosti održana je većina sabora, ali posebno ova tri koja smo naveli i ukratko objasnili.

Pored temelja vere i rada, narod Karlovačke mitropolije se temeljio na pravu i pravdi. Nije tražio ništa drugo osim obećanog, a sačuvanog i posvedočenog u privilegijama, a ono što je do njih bilo, to su i izvršavali, po Hristovim rečima: „ćesarevo ćesaru i Božije Bogu!“ (Mt 22,21).

Bibliografija

- Arhijereji Karlovačke Mitropolije, manastir Grgeteg – Novi Sad, 2016.
- Atanasije Jeftić, Bogoslovlje Svetoga Save, Vrnjci-Trebinje, 2004.
- Vladan Gavrilović, Diplomatički spisi kod Srba u Habzburškoj monarhiji i Karlovačkoj mitropoliji od kraja XVII do sredine XIX, Veternik, 2001.
- Dušan N. Petrović, vladika pakrački Nikanor Grujić, arhijerej i borac za nacionalna prava Srba u Austro-ugarskoj, Sremski Karlovci, 2010.
- Dušan J. Popović, Srbi u Vojvodini, knjiga treća, od Temišvarskog sabora 1790. godine do Blagoveštenskog sabora 1861, Novi Sad, 1963.
- Žarko Dimić, Toponomija Sremskih Karlovaca, Sremski Karlovci, 2006.
- Isidora Točanac Radović, Tri veka Karlovačke mitropolije 1713–2013, Nastanak i razvoj institucije srpskog narodno-crkvenog sabora u Karlovačkoj mitropoliji u 18. veku, zbornik radova sa naučnog skupa, Sremski Karlovci, 2013.
- Jovan Radonjić i Mita Kostić, Srpske privilegije od 1690. do 1792, Beograd, SANU, 1954.
- Jovan Radonić, Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka.
- Konstantin Jireček, Istorija Srba, II knjiga, Beograd, 1990.
- Mata Kosovac, Srpska Pravoslavna mitropolija Karlovačka, Sremski Karlovci, 1910.
- Nikodim Milaš, Pravoslavno crkveno pravo po opštim crkveno-pravnim izvorima i posebnim zakonskim naredbama koje važe u pojedinim autokefalnim crkvama, Beograd, 1926.
- Nikodim Milaš, Autobiografija, studije, članci, Beograd-Šibenik, 2005.
- Petar Petrović Njegoš, Gorski Vijenac, Cetinje, 1975.
- Predrag Puzović, Prilozi za Istoriju Srpske Pravoslavne Crkve 4, Beograd, 2014.
- Radomir Grujić, Pečki patrijarsi i karlovački mitropoliti u 18. veku, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, IV, Sremski Karlovci, 1938.
- Sava Vuković, Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka, Kragujevac, 1996.
- Sveto Pismo, Staroga i Novoga Zaveta, Beograd, 1956.
- Studenički tipik, Sveti Sava, žitije Svetog Simeona, Beograd, 1994.

Evgenije (Bojan) Pilipović

ECCLESIAL AND STATE LAW
IN KARLOVAC METROPOLITAN

Summary

Karlovac Metropolitan is territorially, but we can as well say timely, one until now incomplete Epoch in the Serbian Orthodox Church, thus in the Serbian people as well. As well as every other time in history, this one has its beginning. Some historians think that the period and administrative period of Karlovac Metropolitan has ended, but saying it modestly, I think they are wrong, with my deepest apologies. What are we dealing with? It is true that this Metropolitan has its beginning, sadly, in the todays practice it has its ending, but which one, and can it be called an ending from the stance of the ecclesial law, but also from the stance of Human conscience and Christian morale, we will try to explain in short, but important statements in this paper. Also with this paper we will showcase a relationship of the State and Church Law (How much was that relationship healthy, we leave it up to the reader to decide). The important thing is that the Karlovac Metropolitan, still lives spiritually, waiting the lawful sentence by God, having in mind the words of Saint Apostle Paul: „Always go for good, between yourselves, and to everyone. Rejoice ever. Pray to God endlessly. Thank for everything; Cause this is Gods will in Christ Jesus of You.“ (1. Sol. 5, 15–18). These words were the motto of the relationship of Law and Justice in the Karlovac Metropolitan.

Key words: Metropolitan, convocation, Synod, Law, Justice, Serbs, Vienna Palace, privillage, immigrations, monarchy, patriarch, church

Crtež Sime Žikića, detalj iz rukopisa
Konspektivni pregled istorije umetnosti iz 1935.

ISTRAŽIVANJA

UDK 792:141.319.8
14 Финк Е.

Rade Ćosić

Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu

GLUMAC I IGRA Paradigma pozorišta u delu Eugena Finka

Rezime: U „fenomenologiji igre“ Eugena Finka (E. Fink) pozorišna predstava je primer da igra, gradeći vlastiti prostor i vreme, i dalje ostaje u koordinatama stvarnog sveta. Glumac, kao igrač, istovremeno sledi pravila igre i *tehlike* komunikacije sa publikom koja, iako i sama biva pozvana u igru, ipak ostaje sa one strane pozornice. Glumac sledi pravila imaginarnog sveta pozorišne radnje, ali, isto tako, on osluškuje publiku, reflektujući njenu recepciju igre. Ono što gledaoca uvlači u igru upravo je delo glumca, koji ovaj *poziv* ne ostvaruje izvan odnosa imaginarnog sveta u kome se igra odvija, nego iz *toposa* i *temporaliteta* same predstave.

U ovom tekstu, obrazlažući Finkovu „fenomenologiju igre“, nastojaćemo da posebno ukažemo na ulogu glumca, koja *otkriva* mogućnost iskoraka iz stvarnog sveta, namrštenog prema svakom obliku nepatvorene igre, bezrazložnosti i neobaveznosti, baš kao što je netrpeljiv prema problematizovanju i dovođenju u pitanje načela na kojima je zasnovana mreža relacija savremenog sveta.

Cljučne reči: igra, bivstvovanje, kult, metafizika, svet, glumac, pozorište

Tematizovanje igre u delu Eugena Finka (Eugen Fink) rezultira nazgled lakim i pitkim tekstom koji, međutim, predstavlja složen i težak sadržaj. Iako je Fink u analizi osnovnih fenomena ljudskog postojanja na osoben način obradio bitne egzistencijalne momente, koji određuju čoveka kao *tubivstvovanje*, eksplikacija *igre* je sigurno najznačajniji i najoriginalniji segment Finkovog rada, a teškoće sa kojima se suočavamo prilikom razumevanja ovog segmenta Finkovog dela potiču, u stvari, iz same stvari i nastojanja da se svet igre predstavi u *sistemu* logičke „slike sveta“.

Pozorišna igra je paradigmatična za igru samu. Predstava se događa u prostoru i u vremenu koji pripadaju realnom svetu, a ipak se „ne daju smestiti u koordinatni sistem stvarnosti“¹. Glumac, koji se u igru upušta

1 Fink, E, *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1984, str 314, nadalje – OF.

„u besvesnoj produktivnosti“, ili pak u „lebdećoj gracioznoj eleganciji“, na izvestan način gledaoce, koji borave izvan ovog poprišta igre, uvlači u njen svet.

U tom smislu, glumac je veza između dva sveta; on je u igri utoliko što ima određenu ulogu, podređen prostoru i vremenu koji određuju njena pravila, ali istovremeno on je u kontaktu i sa svetom koji se nalodi s one strane pozorišne rampe. Glumac sledi pravila imaginarnog sveta pozorišne radnje, on osluškuje publiku, reflektujući njenu recepciju igre. Gledaoca uvlači u igru delo glumca, koji ovaj poziv ne ostvaruje izvan odnosa imaginarnog sveta u kome se igra odvija.

U ovom radu, reflektujući bitne elemente Finkove „fenomenologije igre“, pokušaćemo da ukažemo na paradigmatičnost pozorišne igre i *ulogu* glumca u svetu igre i u kontekstu njegove uloge na *ulogu* u realnom svetu.

1. Finkovo razumevanje igre

1.1. Struktura igre

Ukoliko je sama igra već ontološka struktura,² njeno razumevanje može ostati na nivou ontičkog stava; isto tako, igra se može razumevati i metafizički, na način na koji je to po prvi put učinjeno kod Platona (Platon).

Svakidašnje razumevanje igru proteruje iz središta postojanja. Igra je tako nepromišljena aktivnost, ona ne vodi onom cilju koji se, unutar nekog sistema odnošenja, smatra poželjnim ili primerenim. Iz tog razloga, treba iznova prići njenom fenomenu.

Igra se uobičajeno interpretira iz suprotnosti prema radu, kao nešto neozbiljno i nezrelo, kao „međuigra“, između ozbiljnih životnih delatnosti. Svođenje igre na šalu, zabavu i razbibrigu, međutim, nije ontičko iskustvo igre, nego upravo jedna interpretacija, koja zamagljuje njen izvorni fenomen.³

Pri ovoj redukciji, uputno je napraviti razliku između igre čoveka i igre životinja, jer se igra razume kao nešto infantilno, nezrelo, utoliko suprotstavljeno radu, odnosno „ozbiljnosti života“.⁴ Prema tome, čovek bi u igri bio blizak prirodnom svetu, kome nastoji da izmakne, podređujući u društvu i kulturi, koliko je to moguće, prirodni svet sopstvenim, imanentnim ciljevima. Ovakvo razumevanje igre, koje je primiče svetu fiziološke uslovljenosti i podređenosti prirodi, utemeljeno je u nastojanju antropologije da ljudski svet zasnuje na temelju imanentnih zakonitosti i svrha:

2 Fink, E, Fink, *Igra kao simbol svijeta*, Demetra, Zagreb, 2000, str. 49. U daljem tekstu – ISS.

3 Fink, E, *OF*, str 294.

4 Uzelac, M, *Filozofija igre*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987, str 93.

Subjekt nauka traži u antropologiji istiniti pojam o samom sebi, naime pojam o sebi kao biću koje poima. Poseban položaj antropologije – ne samo u sistemu nauka koje čovek praktikuje, nego u celini svih ljudskih interesa i težnji, osniva se naposljetku u iskonskoj samobrizi i samostvaranju humane egzistencije. Rad je jasan izraz takve samobrije; samo zato što čovek u onom sada predviđa ono kasnije, u danas ono sutra, može on da brine, da planira, da radi, da na sebe preuzme sadašnju muku radi budućeg užitka.⁵

Polazeći od Hajdegera (M. Heidegger), Fink *brigu* razume kao *bivstvovanje tubivstvovanja*, odnosno, kako to kaže Hajdeger – „biti-već-ispred sebe-u svetu kao bivstvovanje-pri (unutarstvskom bivstvovanju)“. Tubivstvovanje ne ostaje pri onom što jeste; ono što važi za egzistencijale, a ne važi za kategorijale, jeste upravo ovo iskoračenje ispred sebe samog. Međutim, čovek je u tom iskoraku suočen sa unutarstvskim bivstvujućim, sa stvarima. Najpre, i sam čovek je (prema *fakticitetu*) istovremeno i bivstvovanje u svetu i unutarstvsko bivstvujće, utoliko što je podložan fiziološkim funkcijama, što je u određenim situacijama „stvaran“. I inače, unutarstvsko bivstvujće, predručnost i priručnost, sudbinski su povezane sa njegovim postojanjem. Ovakvom razumevanju brige Fink, u duhu Hajdegerovog određivanja *brigovanja* (koje se zapliće u neautentičnost, prihvatajući već uspostavljene moduse bivstvovanja, a koji su određeni „stanjem stvari“), dodaje i borbu za moć čoveka nad čovekom, još jedan izvorni oblik ljudske egzistencije, koji je u *Osnovnim fenomenima ljudskog postojanja* određen kao „vladanje“.

Bezbriznost igre, na prvi pogled, strana je ovom eminentno ljudskom nastojanju. U tom smislu je igra nešto „prirodno“ i nehumano, odnosno po svojoj strukturi animalno. Međutim, Fink pokazuje da je upravo određivanje igre kao bezbriznosti priznavanje njene različitosti u odnosu na igranje životinja:

Životinja se niti „brine“, niti je u našem smislu reči „bezbrizna“. Samo jedno bivstvujće, bitno određeno kroz brigu, ima takođe mogućnost „bezbriznosti“. Strogo uzevši, životinja takođe nije niti „slobodna“, niti „neslobodna“, niti „umna“, niti „neumna“.⁶

Igra je „bezbrizna“ utoliko što je „čista sadašnjost“, što nije usmerena na ono buduće. Ali ova osobenost igre, u stvari, pokazuje njenu isprepletanost sa drugim fenomenima ljudskog postojanja. Humana igra ne može se razumeti nezavisno od specifičnog postojanja čoveka, od njegovog bivstvenog „udesa“ da razume svet i vlastito postojanje.

Fink ovde nagoveštava da se „briga“ i „bezbriznost“, okrenutost ka budućem i smeštanje uživanja, zadovoljstva u „sadašnjost“ ne moraju dovesti u suprotnost, kada se izade iz vulgarnog razumevanja aktivizma, koje briznost uvek podređuje nekom unapred postavljenom cilju, iskovanom u kontekstu nekog socijalno-kulturnog sklopa:

5 Fink, E, *OF*, str 306.

6 *Ibid*, str 307.

Igra nije zarad nekog budućeg blaženstva, ona je u sebi već „sreća“, ona je otrgnuta iz inače opšteg „fudurizma“, ona je usrećujuća sadašnjost, *nenamerno ispunjenje*.⁷

Sintagma „nenamerno ispunjenje“ sugerije da se u igru ne ulazi sa ciljem da bi se igralo, jer to bi podrazumevalo igru kao cilj, koji se postavlja izvan same igre. Kako igra ne služi ničemu, ispunjenje, a to će reći sreća i uživanje u igri, uvek su nenamerni. U igru se utoliko ne ulazi, već igra naprosto obuhvata. Fink zato kaže da „mi svagda stojimo u igri, prisni smo s tom osnovnom mogućnošću i kad se aktuelno ne igramo, ili mislimo da smo davno iza sebe ostavili životnu fazu igre“, odnosno da „nijednom čoveku igra nije tuđa i da je svak pozna iz središta svog života“⁸. Nema igrača izvan igre, a to znači da se u igru ne može ulaziti i izlaziti. „Autarkičnost igre“, kaže Fink, ne upućuje preko sklopa igre. U tom smislu, svet igre, da opet uspostavimo dijalog sa antičkom filozofijom, podseća na *život* Aristotelovog boga koji, doduše, ostaje unutar vlastitog sveta, kao mišljenje mišljenja.

Igra, međutim, nije refleksija, jer u njoj nema udvajanja, misaonog postavljanja igre sa jedne i njenog smisla koji je misaono artikulisan sa druge strane, zbog čega je, kako to kaže Fink, igru teško pojmovno odrediti.⁹ Igra tako ostaje sam fenomen, odnosno igra se pokazuje kao sebi dovoljna, samostojna struktura, koja ne dopušta nikako „o“, jer govor o igri promašuje njenu „bit“, ali ni govor „iz“, jer se na taj način izlazi iz njenog područja. Igra je, prema tome, toliko futuristička, da je „nenamerna“.

Samosvrhovitost igre, po čemu je ona drugačija od svrhovitog sveta, suočena je sa jednim razumevanjem sveta, koji svojom suštinom sve nadrasta, koji se uspostavlja kao mesto i za ciljno delovanje i za igru. Međutim, Fink naglašava da se fenomen igre, kao fenomen ljudskog postojanja, ne može apstrahovati, odnosno da igra nije samo antropološki fenomen. Samo tako može se razumeti njena isprepletanost sa ostalim fenomenima ljudskog postojanja i svest igrača o stvarnom svetu, s one strane igre.

Po svojoj ontološkoj strukturi igra se, dakle, razlikuje od njenih odraza u svakodnevnom razumevanju, koje igru smatra primerenom samo deci, dok se igra odraslih smešta u „slobodno vreme“.

2. Elementi igre

Na osnovu navedenih pretpostavki, možemo da ukažemo na osnovne elemente igre u Finkovoj filozofiji. Najpre, Fink smatra da je *uživanje*, kao element igre, različito od ushićenja nad onim što je neposredno dato.

7 Fink, E, *OF* str 296.

8 *Ibid*, str. 292.

9 Uzelac, M, str 101.

U igri je uvek reč o imaginarnoj datosti, pa utoliko zadovoljstvo ovde nije *zadovoljenje*, ono nije bazirano na nekom stanju stvari, već je reč o „zadovoljstvu zbog igre“¹⁰ – zadovoljstvu u samoj prizvanosti u imaginarno, pri čemu je sama igra, kao pozivanje, izvor zadovoljstva.

Nadalje, Fink pokazuje da svaka igra ima *smisao*, pri čemu treba razlikovati interni i eksterni smisao igre. U internom smislu, igra je određeni sklop delova, odnosno radnji koje neka igra podrazumeva. Ovaj sklop je stvar igre, odnosno sve radnje do kojih se u igri dolazi, određene su samom igrom, pa prema tome, dakle, igra nema nikakav spoljašnji smisao. U eksternom smislu, igra podrazumeva način na koji je doživljavaju njeni učesnici ili posmatrači¹¹.

Razume se, i gledaoci su uvučeni u igru, postajući tako suigrači, odnosno pripadnici unutrašnjeg smisla igre. To se, na primer, događalo u antičkoj tragediji, kada su gledaoci zapravo bili prošireni hor. Ipak, smisao igre, u onom eksternom značenju, već ne pripada samom svetu igre; svaki eksterni smisao utoliko podrazumeva instrumentalizaciju igre, s tim što ova instrumentalizacija ne dotiče njenu unutrašnju strukturu, već uzima igru spolja, kao društveni događaj. U strogom smislu reči, eksterni smisao je tuđ samoj igri, pa Fink zato kaže:

Radnja igre, da bismo igrom postigli bilo šta drugo, gde se igramo u svrhu vežbanja tela, zdravlja, ratne obuke, ili da bismo utekli dosadi i protračili besmisleno vreme, previđa i preskače pravo značenje igre.¹²

Posmatrano iz ugla fenomena ljudskog postojanja, igra je uvek u dva sveta, u imaginarnom i stvarnom području, a imanentni smisao igre je upravo u pomenutoj samosvrhovitosti.¹³

Igra, takođe, pretpostavlja *zajednicu*. Igra nije tek pojedinačni čin; ona, doduše, podrazumeva individualnu slobodu naspram obavezujućih normi *stvarnog* sveta, ali, isto tako, zahteva i – *zajednicu igre*. Oni koji se igraju, pripadaju svetu igre, oni su prizvani kao igrači. Ne može se biti igrač izvan igre, pa tako ni izvan *zajednice igre*. No, zajednica ovde ne pretpostavlja kauzalitet društvenih odnosa; igra predstavlja nešto mnogo izvornije,

10 Fink, E, *OF*, str 296.

11 Fink, E, „Oase des Glücks“, *Spiel als Weltsymbol*, Gesamtausgabe, B 7, Verlag Karl Alber Freiburg /München, 2010, pp 29.

12 Fink, E, *OF* str 297.

13 Razlika između unutrašnjeg i spoljašnjeg smisla igre može se razumeti kao diferencija praxis i poiesis, u smislu u kome Grci diferenciraju ove pojmove, kao delovanje koje ima cilj u samom delovanju, i proizvođenje, koje stremlji nekakvom delu. Treba, međutim, imati u vidu da u grčkoj filozofiji praksa pretpostavlja spoljašnju meru, odnosno da je sloboda kao samoproizvođenje moguće samo u kontekstu modernog pojma prakse (vidi Kangrga, M, *Praksa, vrijeme, svijet*, Nolit, Beograd, 1885, str 22. i dalje). Igra, prema Finku, u tom smislu, ima i praktički i poetički smisao – „Oase des Glücks“, pp. 20/21).

ona svedoči o povezanosti ljudi u jednu zajednicu, koja ne propisuje nikakva pravila kojima bi oni bili podložni. U zajednici igre, svako je prizvan kao igrač, i samo to. Dakle, zajednica igre ne podrazumeva naprosto ni podređenost igrača, ni podložnost igre; igra nije proizvod igrača, kao što ni igrači njoj nisu podložni, nego su u nju *pozvani* kao igrači. Fink zato kaže:

U produktivnom, maštovitom nacrtu sveta igre skrivaju se oni koji se igraju kao „tvorci“, oni se u izvesnoj meri gube u svojoj tvorevini, utapaju se u svoj karakter uloge i susreću sa onima koji se igraju sa njima isto tako u ulogama.¹⁴

„Tvorci“ igre, zbog toga što su u igri, utapaju se u nju, ali tako da zadržavaju svoj karakter, odnosno svoju ulogu koja nije podložna nekom od nje nezavisnom „principu“. Zajednica igre je, utoliko, *autentična koegzistencija*.

Pravila igre, koje Fink takođe razmatra kao segmente njene strukture, prema tome, nisu unapred data i obavezujuća. Pravila nastaju u slobodnoj interakciji igrača, ona su, dakle, koegzistentna:

„Pravila“ se mogu ukinuti, mogu se nova doneti; ali sve dok je igra i igranje smisleno, ostaje se vezana za pravila. Pre svega drugog, igrači se slože oko pravila igre – makar to bilo samo odobreno davanje slobode improvizacije.¹⁵

Pravila su smisljena u kontekstu onog unutrašnjeg smisla igre, ali ona nisu nametljiva, ona nemaju bičevni, objektivni smisao. Igra ne postavlja pravila, ona daje prostor u kome se igrači saglašavaju o pravilima igre.

Posebnu pažnju obratićemo na Finkovo određenje *igračke*.

Igra se susreće sa unutarstvskim bivstvjućim kada se služi igračkom. Igračka je stvar, uvek kao priručnost. Ona je, kao i predručnost, dovedena do bivstvovanja priručnosti i bez ikakve obrade i doterivanja, samim tim što se radi o igrački.

Proizvodnja igračaka, sa druge strane, prisutna je u svetu ciljne racionalnosti¹⁶. Međutim, igračka ne postoji izvan igre. Tako je lutka – beba, samo kada je tu „ulogu“ primila u igri neke devojčice:

Igračka ima magički karakter, ona ne nastaje, strogo uzevši, u industrijskoj izradi, ne nastaje u procesu rada, ona nastaje u igranju i iz igranja.¹⁷

Drugim rečima, kao što igra čini igrača, tako ona istinski proizvodi neki proizvod za igranje u igračku, pušta ga u njegovu istinsku predručnost.

I u procesu rada događa se prelazak predručnosti u priručnost, ali rad ne svedoči o onome što je suština ove promene. Igračka je predručnost samo zato što je igračka u svetu igre.

Igrači u igri imaju *ulogu*. Uloga pretpostavlja razliku bivstvovanja unutar igre i u spoljašnjem svetu. Uloga je u tom smislu neko „kao“ igrača,

14 Fink, E, *OF*, str 300.

15 *Ibid*, str 298.

16 *Ibid*, str 299.

17 *Ibid*, str 300.

po kome se on razlikuje od svoga „mesta“ koje zauzima u stvarnom svetu. *Uloga* tako ukazuje na mesto igrača u igri, na osnovu čega se u zajednici igre gradi njegov odnos sa drugim ulogama, a istovremeno određuje i odnos prema stvarima¹⁸, odnosno onom priručnom. Razumevanje *uloge* kod Finka zato pretpostavlja smisao onog Heraklitovog fragmenta o *πόλεμος*:

Πόλεμος je otac svega i svega kralj; jedne je pokazao kao bogove, druge kao ljude, jedne je učinio robovima, druge slobodnima.¹⁹

Ovaj fragment, koji je bio posebno interpretiran tokom zajedničkog seminara o Heraklitu, koji su u zimskom semestru 1966/1967 držali Fink i Hajdeger, značajan je za razumevanje Finkovog pojma *uloge* u igri²⁰, jer se Heraklitovo *πόλεμος* ovde prevodi ne kao „rat“ ili „rasprava“, nego kao „raspravljenje“ (*Auseinandersetzung*); igra u tom smislu „rapravljuje“, ali tako da je svaka uloga istovremeno nešto što nije nametnuto, već izgrađeno u samoj igri.

Igrač i igračka „proizvedeni“ su u igri, odnosno oni u igri bivstvuju, „raspravljani“ kao igrači i igračke. Kao što je igrač „određen“ svojom ulogom (mada njoj nije podređen, jer i dalje postoji u stvarnom svetu), tako je igračka dobila magijska svojstva, odnosno ona je kao igračka proizvedena upravo u svetu igre.²¹

U interpretaciji elemenata složene strukture igre kod Finka, tako dolazimo do pojma *svet igre*, za koji sam Fink upozorava da se teško može razumeti. Jer, svet igre nije odvojen od stvarnog sveta, već su njegov prostor i vreme, praktično, istovremeno prostor i vreme „stvarnog“ sveta.

Uzimajući u obzir diferenciju u odnosu na stvarni svet, možemo da kažemo kako svet igre nije nigde, u smislu da on zauzima neko posebno područje stvarnog sveta. Jer, u tom području koje „zauzima“ igra, zapravo se ne prostire stvarni svet. Sa druge strane, međutim, ipak postoji „prostor za igranje“, kao što u zbiljskom vremenu postoji prostor za igru²².

Da bi objasnio ovaj „paradoks“, Fink se poslužio analogijom sa svetom umetnosti. Slika na zidu nesumnjivo predstavlja deo stvarnog prostora, odnosno ona se, posmatrano iz stvarnog sveta, sastoji od platna, rama, boje – dakle od stvari koje zauzimaju realni prostor. Međutim, slika je, isto tako, zaseban svet, koji je različit od „spoljašnjeg“ realnog sveta, u koji taj zbiljski svet ne može da prodre:

18 *Ibid*, str 96.

19 Diels, H, *Predsokratovci*, Naprijed, Zagreb, 1983, str 154, D/K B 54. Prema Dols-Krajncovoj nomenklaturi, ovaj fragment neposredno dolazi iz onog u kome se igra proglašava za kraljevstvo deteta.

20 Heidegger, M, Fink, E, *Heraklit. Seminar Wintersemester 1966/1967*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M., 1970, pp. 114.

21 Uzelac, M, *Ibid*, str 96.

22 Fink, E. *OF*, str 311.

„Prikaz nestvarnog prostora upotrebljava stvarni prostor, a da se sa njim ne *podudara*.“²³

Slika je u tom smislu izdvojena iz stvarnog sveta, iako na neki način „koristi“ njegov prostor i njegovo vreme. Posmatrač slike je istovremeno u dva sveta, realnom, postojećem svetu i u onom prostoru i vremenu koje određuje slika. A pomenuta *nepodudarnost* svedoči da je slika, zapravo, *privid*, jer prostor i vreme na slici nisu delovi stvarnog prostora, iako na njemu počivaju. Pejzaž slike počiva na *prividu* koji je „medij za pogled u pejzaž slike“²⁴. Pritom, „slika je samo mali prozor u svet slike“²⁵, odnosno taj mali prostor, koji je odeljen od stvarnog sveta, a istovremeno predstavlja deo njegovog prostora, kada je posmatrač na njega orijentisan, u stvari je čitav jedan svet; njegova „malenost“ posmatrana iz stvarnog sveta više ne važi.

Ovaj *privid*, koji Fink imenuje složenicom „kao-da-zbilja“, može se ponoviti i u samoj slici, kada na primer gledamo sliku u slici ili sliku koja prikazuje ogledala. Ali time se, zapravo, ovaj pogled u svet slike bitno ne usložnjava (za razliku, na primer, od Platonovog viđenja), jer je ontološka struktura slike odvojena u imaginaciju, pa „slika u slici još nije imaginarnija od prve slike“.²⁶

Ono što važi za ovaj pogled na sliku prisutno je i u igri. Doduše, kada je o igri reč, u njoj mi nismo samo posmatrači koji ostaju pred slikom, nego ulazimo u svet igre i u njemu imamo određenu ulogu. Drugim rečima, posmatrač je direktnije uveden u svet igre, nego kada je reč o posmatraču slike. Pritom je igra, kao i slika, „kao-da“, čega su svesni i igrači i posmatrači, o čemu svedočanstvo pruža pozorišna igra.

Ukoliko je igra „kao-da“, ako je ona *privid*, govori li nam to nešto o ontološkoj strukturi igre? Posmatrano platonistički, to *prividno* je samo oponašanje stvarnog sveta. Zaista, igra je dosta dugo interpretirana na osnovu ove mimetičke strukture, kakvu pronalazimo kod Platona – o čemu će više reći biti u narednom poglavlju ovoga rada.

Prividnost igre, zapravo, za Finka kazuje nešto drugo. Igra pruža „ontološku strukturu čoveka i put ljudske ontologije“,²⁷ ali ona nije pojmovna refleksija. Kada bi igra mogla da bude opojmljena, to bi bitno narušilo njenu strukturu „sadašnjosti“, jer bi donelo podvajanje, udvostručenje, na pojam i događaj, odnosno posmatranje i vladanje (postojanje) – a takvo udvajanje, samim tim što postavlja pitanje šta je prvobitno, a šta

23 *Ibid*, str 312.

24 *Ibid*, str 313.

25 Uzelac, M, *Ibid*, str 99.

26 *Ibid*, str. 313.

27 *Ibid*, str. 310.

naknadno, nužno vodi slojevitoj vremenitosti, premeštajući događaj u prošlost, u odnosu na njegovu interpretaciju. Za Finka, igra koja ne obuhvata samo učesnike, nego i posmatrača, uvek se odnosi na *zajednicu igre*. Pritom, magija igre je u tome što je ona, kao *zajednica igre*, i za posmatrača i za najneposrednije aktere (Fink uzima kao primer pozorišnu igru), uvek – *igra*, odnosno usvaja se to da je ona *privid*:

Imaginativni, načelno „varljivi“ karakter sveta igre ne treba nipošto da se izgubi za zajednicu igre gledalaca, oni ne treba da budu zatečeni masivnim i sugestivnim dejstvom opsene i da izgube svest da prisustvuju igri.²⁸

Svest da je igra – igra, međutim, ne potiče od neke distance, koja bi opravdala Platonovu diferenciju stvarnog i imaginarnog, kao ontološki supsumiranog²⁹. Prividnost svedoči o tome da je igra pojmovno neuhvatljiva; pojam igre, njeno racionalno interpretiranje, zapravo je tuđe njenoj strukturi, baš kao što se i mišljenje, još od Platonovog doba, predstavlja kao „isuviše ozbiljna stvar, da bi se mogla uporediti sa igrom“³⁰. Igra, dakle, sama upućuje na svoju ne-stvarnovitost, na ne-racionalnost, u smislu dovođenja do pojma; smisao igre je u samoj igri, pa svaka pojmovna refleksija, udvajanjem, zapravo relativizuje ovu samosvrhovitost.

Za Finka je, zapravo, jedini način „refleksije“ igre, koji izmiče njenom opojmljenju, onaj koji važi za gledaoce antičke tragedije. Njega Fink imenuje ka „stajati-pored“ igre. U ovom „stanju-pored“, međutim, gledaoci su uvučeni u zajednicu igre, iako su i dalje u stvarnom svetu. Ovo dvojstvo prisutno je i kod samih glumaca, koji imaju svest o tome da imaju određenu ulogu. Šta nam pokazuje ovo dvojstvo?

Nepojmljivost i prividnost igre, ta stalna razlika koja se postavlja u odnosu na stvarni svet, pokazuju najpre da je igra elementarni, prerrefleksivni fenomen.³¹ Privid se pokazuje kao neko samostalno područje, koje nikada nije stvarno. No, upravo je ta „nestvarnost“, zapravo, objava nekog „smisla“, koji transcendirira svet činjenica, u-put u onu dimenziju koja, iz rakursa posmatranja stvarnog, ostaje nevidljiva: „Nestvarnost igre pojavljuje se kao nadstvarnost sveta“, odnosno „prikazivačka igra smera na obelodanjivanje biti“³².

Igra nam tako nepojmovno saopštava nešto što pojmom ne može biti saopšteno, što izmiče pojmovnom posredovanju. To ne znači da se igra prima neposredno, budući da ona sama ima strukturu posredovanja, odnosno nama je ta „bit“, koja izmiče činjeničnoj racionalnosti“, sada dohvatljiva.³³

28 Fink, E, *OF*, str. 322.

29 Fink, E, *ISS*, str. 96.

30 Fink, E, *OF*, str 319.

31 Uzelac, M, *Ibid*, str. 101.

32 *Ibid*, str. 323.

33 Uzelac, M, *nav.* str. 101.

To posredovanje Fink razume kao „simboličnost igre“. Igra ukazuje na neku ontološku strukturu, odnosno sama predstavlja način ispoljavanja te strukture, ali putem simbola, drugačije od pojmovnog izraza, kakav je svojstven filozofskoj tradiciji.

Ovaj simbolički smisao igre najbolje se može predstaviti putem primera antičke tragedije. Šta je, naime, ono što nas toliko uzbuđuje kada gledamo tragediju? Iz kog razloga se mi „poistovećujemo“ sa tragičkim junakom, iako on ne pripada neposrednom koegzistirajućem svetu? Prema Finku, upravo simboličnost igre čini da ono pojedinačno, *odigrano*, istovremeno bude i opšte, da kazuje nešto što nije samo pojedinačno, ali što ostaje mogućnost svakog pojedinačnog:

Igra je u svom obaveštavanju simbolična. Ona nije prožeta strukturom pojmovnog iskaza koji operiše razlikom pojedinačnog i opšteg – ona obaveštava o simbolu, to znači o podudaranju opšteg i pojedinačnog, obaveštava o paradigmatičkoj figuri koja je „nestvarna“, jer ona ne podrazumeva ni jednog određenog stvarnog pojedinca, i „nadstvarna“, jer u svakome podrazumeva bivstveno i moguće.³⁴

Edipova sudbina u tom je smislu naša sudbina, jer simbolički ukazuje na jednu egzistencijalnu situaciju koja je, utoliko, mogućnost naše egzistencije. Privid tragedije koju posmatramo u tom smislu, iako kazuje nešto što se stvarno ne događa i što se na opisani način svakako nikada nije stvarno ni dogodilo – pokazuje nam nešto *bivstveno*. Sudbina Edipa je jedna bivstvena stvar, nešto što pripada ljudskoj egzistenciji.

Tragedija, najpre, ukazuje na bivstvenu situaciju čoveka; Edip je obezvičajen, izbačen iz zavičajnosti. Sa druge strane, vidljiva je Edipova borba protiv te bezavičajnosti, njegovo nastojanje da dospe do neskrivenosti, što pocrtava njegov tragički položaj. Dakle, pozorišna igra nam osveđuje kako situaciju u kojoj se čovek nalazi, tako i način čovekovog odnošenja prema „sudbini“, prema ovom odnosu čoveka spram bivstvovanja:

Onaj ko gleda spoznaje. Gleda bivstveni udes čoveka – on biva potresen uvidom da je on sam u dubini bića identičan sa stranim figurama, da u njemu prebiva bolom slomljeni sin Laja...³⁵

Na drugom mestu, Fink je još određeniji. Edipova tragedija je simbol ljudske situacije, jer predočava odvajanje od onoga odakle je porođena, dakle boravak u *nezavičajnosti* i iskušava stalno prisustvo tog *zavičajnog*. Edip se osmelio da krene za tim glasom zaboravljene zavičajnosti i u tome je njegov *δαινός*:

Ako je Edipova tragedija simbolička prispodoba čovekove radikalne volje za istinom, a time i filozofije, onda je time filozofija prisutnjena u igri. Što filozofija jest i kako jest, to u bitnome smislu može protumačiti i pokazati igra.³⁶

34 *Ibid*, str. 324.

35 Fink E, *OF*, str. 124.

36 Fink, E, *ISS*, str. 18.

Edipovo traganje za istinom, koje pokazuje njegov tragički položaj, na kraju završava pitanjem šta je samo bivstvovanje. Od čoveka, koji je nametljivo prisutan prilikom rešavanja Sfingine zagonetke, Edip se okreće samom bivstvovanju, pitajući za „strašnu istinu“ (1160). To je trenutak *ekstasisa*, kada pitanje o čoveku postaje pitanje o svem bivstvujućem. Tragedija, kao igra, ukazuje na tu otvorenost kosmosa, simbolički ga predstavljaajući kao igru; tragedija, kao igra, utoliko dovodi u prisustvo ono što je zaboravljeno, u njoj iskrsava zavičajnost, a istovremeno i čovek kao jedini svedok te zavičajnosti.

U igri se iz tog razloga pojavljuju veliki sadržaji naše egzistencije, umiranje, borba, ljubav i rad. Bivstvovanje čoveka u igri je prikazano na način koji već svojom „prividnom“ formom ukazuje na onaj smisao, koji u stvarnom svetu ostaje nedohvatljiv.³⁷

U igri, prema Finku, do izražaja dolazi simbol, ali šta simbolizuje ovaj symbol? Igra je prerefleksivna, ona, kao izvorni fenomen našeg postojanja, utoliko prethodi mišljenju, kao ontološkom „razumevanju“ ontičkog. Da li to znači da je igra nešto ontičko, pred-ontološko?

Prema Finku, igra ima ontološku strukturu, ali je ona *drugačija* od ontološke strukture mišljenja. Struktura igre sama za sebe govori, simbolizujući svet. Igra se utoliko postavlja kao *metafora sveta*.³⁸ Ono što igra simbolizuje, to „objektivno“, koje počiva u njenoj strukturi, jeste upravo ono što svim stvarima i čoveku, koji „meri“ sve stvari i sebe samoga, omogućuje da se nalaze u svojim ulogama.

U igri kao imaginaciji, u „nestvarnoj igri“, mi naziremo ono što je stvarnije od sveta stvari, odnosno njenu *stvarnost* (*Wirklichkeit*). Takođe, sadržaj igre simbolički ukazuje na poseban položaj igrača, suočenog sa stvarima kao igračkama, u njihovoj priručnosti. Odstupajući od pojma, ostajući pri prividu, pri izgledanju, igra dakle simbolički ukazuje na ono što stvarima i čoveku dopušta da se pojave, da bivstvuju kao stvari i kao čovek. Pomenuti smisao igre, međutim, ostaje nevidljiv za tradicionalnu antropologiju, možda upravo iz razloga što ona, posmatrajući čoveka kao najviše biće, koje je obdareno posebnim sposobnostima, ne tematizuje da se u ljudskom postojanju uvek radi o bivstvovanju, odnosno da to bavljenje svetom nije ljudsko svojstvo, nego način njegovog bivstvovanja. Nevolja sa antropologijom naprosto je u tome što ona nije – fundamentalna, što u razlici čoveka i sveg ostalog bivstvujućeg ne vidi upućenost ljudske egzistencije na razumevanje sebe samog i sveg ostalog bića.

Kada Fink konstatuje da „ljudski čin samopoimanja ima pretpostavku protivstavljenosti prema svem drugim bivstvujućim“,³⁹ onda se time

37 Fink, E, „Oase des Glücks“, pp. 46.

38 Uzelac, M, *Ibid*, str. 103.

39 Fink, E, *OF*, str. 305.

ukazuje na bitno drugačiji smisao ljudskog postojanja u odnosu na unutarstvetsko bivstvujuće. Umesto antropologije, koja se zadržava samo pri razlikovanju ljudskog bića od svih ostalih bića, dakle antropologije koja predstavlja samo jednu regionalnu analitiku bivstvjućeg, Fink smatra da je čoveku potrebna jedna „antropologija“, koja će pokazati ne samo položaj čoveka u kosmosu, nego i njegovo odnošenje prema celokupnoj vasioni,⁴⁰ jer:

Čovekova samospoznaja uvijek je i pitanje o cjelini bića. Najkonačnija stvar nastanjena je mišlju univerzuma.⁴¹

Prema tome, nedostanost antropologije je u njenoj metafizičkoj suštini. Metafizika ne vidi igru kao bitno egzistencijalno delovanje, niti egzistencijalno delovanje odvaja iz načina postojanja drugih, netubivstvenih bivstvjućih:

Igra je egzistencijalno delovanje koje polazi iz čisto imanentnog posmatranja ljudskih stvari; uopće je ne možemo pojmiti ako shvaćamo čovjeka kao živo biće zatvoreno u sebe, ako ga vidimo kao biće koje ima čvrsta svojstva koja prijanjaju uz njega, ako ga mislimo prema općem modelu supstancije sa akcidentalnim odredbama (...) U čovjekovoj se igri zbiva ekstaza tubitka prema svijetu.⁴²

3. Glumac u svetu igre

Govoreći o načinima glumačke ekspresije, profesor Vladimir Jeftović, između ostalog, konstatuje da glumac nema koreografiju, da on, za razliku od gimnastičara ili baletskog igrača, svoj pokret bazira na receptiji lika koga interpretira.

To znači da je mizanscen glumaca, koji reditelj samo okvirno postavlja, zapravo rezultat ne samo građenja lika, nego i odnosa glumaca na sceni, njihove scenske koegzistencije, kao relacije unutar prostora igre.

Pa ipak, iako su pokreti glumca, njegovo ispoljavanje emocija, načini na koje će se ophoditi prema drugima na sceni, u službi jednog nestvarnog sveta, glumac je, kao igrač, svestan realnosti, on doživljava i realni svet, tamo u mraku sale, on oseća poglede koji su njemu upućeni.

Čak i u najsuptilnijim trenucima glume, kada glumci grade najtanjanije odnose na sceni, oni osećaju težinu pogleda publike, svesni su njenog prisustva. U tom smislu, za glumca teče dvojakom vreme, ono na sceni i ono izvan nje, u realnom svetu.

Gledalac je, takođe, istovremeno tokom predstave prisutan u oba ova sveta. Najpre, on je na neki način saučesnik u igri. Bez ovog pristanka na pravila igre, na pozorišno „kao da“, nije moguća recepcija predstave.

40 Fink, E, *OF*, str. 306.

41 Fink, E, *ISS*, str. 63.

42 *Ibid.*, str. 263.

Sa druge strane, gledalac je, takođe, upravo u kontekstu te recepcije, utemeljen u svom logičkom svetonazoru. On je u svakom trenutku svestan da je, iako u igri, istovremeno u pozorišnoj sali, on meri i interpretira pojedine replike, načine glumačke ekspresivnosti, uviđa rediteljske postupke, ima vrednosne sudove.

Ovo dvojestvo određuje, pre svega, moderno pozorište. U antičko doba, prema svedočanstvima kojima danas raspolažemo, i glumci u gledaoci bili su za vreme trajanja dionizijskih svečanosti, potpuno i bez ostatka u tom unutarnjem svetu. Pozorište je tada bilo predato kultu. Međutim, postavlja se pitanje – da li je kult isto što i igra?

Sa druge strane, savremeni gledalac određen je merom logičkog sveta, njegov je svet utemeljen temeljnim bićem, koje u postmetafizičko doba poprima oblik – veštine upravljanja, odnosno vođenja.⁴³ Uprkos insistiranju na tim logičkim „pravilima igre“ i svođenju privrednih, tržišnih i političkih odnosa na *fair play*, naše je vreme negostoljubivo i namršteno prema svakom obliku nepatvorene igre, bezraložnosti i neobaveznosti, baš kao što je netrpeljivo prema svakom problematizovanju i dovodenju u pitanje načela na kojima je zasnovana mreža odnosa savremenog sveta. Ovaj „zaborav bivstvovanja“, odnosno „pomračenje uma“, to podređivanje *slobode* institucijama globalizovanog sveta, može da bude sagledano iz Finkovog ugla, suočeno sa izvornim fenomenima ljudske egzistencije, u onom smislu koji najavljuje sam Fink, kada filozofiju određuje kao revolucionarnu i u isto vreme užasavajuću.

Drugim rečima, pozorišna igra u Moderni ukazuje na suprotstavljenost *kulta*, kao ontičkog iskustvovanja igre i *metafizike*, koju možemo razumeti i kao *kibernetiku* – u smislu racionalizivane igre logosa. Fink analizira oba aspekta.

3.1. Kult i igra

Fink se u delu *Igra kao simbol sveta* posvećuje kultu i ritualu, pod pretpostavkom da oni možda kriju to izvorno iskustvo svetovnosti sveta. Međutim, Fink kult odvajava od takvog iskustva:

No pitanje je može li čovek svjetsko značenje konačnih stvari zamjetnuti jedino u kultu – je li kult skupno sjećanje na duboke svetske stvari. Ako je ikad postojalo neko zlatno doba u svitanje jutra ljudskog roda, onda ono *nije* imalo kult, jer su sve stvari još bile duboko svjetske, jer je na svakoj travci ležalo svjetlucaje najudaljenijih zvijezda, i sve je bilo puno bogova.⁴⁴

Slično drugim interpretatorima mitske prošlosti, Fink ovde usvaja razliku između izvornog *μῦθος*-a, i potonjih mitologija. Izvorni mit ne

43 Hajdeger, M, „Kraj filozofije i zadatak mišljenja“, u Martin Hajdeger, *O stvari mišljenja*, Plato, Beograd, 1998, str. 63–79.

44 Fink, E, *ISS*, str. 145.

pretpostavlja odvojenost svesti i stvari, odnosno svet je, kao prostor i vreme koje obuhvata sve stvari, ovde neposredno i izvorno iskustvovan. Ritual, utoliko, treba da prizove ono što je izgubljeno. Kult utoliko nastaje iz oskudice, iz potrebe da se svakidašnjem životu i stvarima iznova vrati zaboravljeni sjaj: „Kult je pokušaj obnavljanja svjetkosti svijeta na svim upojedinjenim, konačnim stvarima“⁴⁵.

Kult, međutim, u pomenutom nastojanju, ipak promašuje. Odnosno, ovo prizivanje izvornog jedinstva svih stvari u svetu, u kultu je obezbeđeno na takav način da se upravo skriva ono što kultom treba da bude prizvano. Naime, kult prevladava svakidašnju „bedu“ stvari, kako to Fink kaže – *izdvajanjem*.

Kult izdvaja poseban prostor iz prostora koji ophrvava svakodnevica. Posvećeni je prostor tako postao ono što posvećuje sve druge prostore:

Kult najprije mora uzeti i otići jednu sferu iz životne običnosti koja općenito vlada, odvojiti je i ograničiti od svakodnevice, da bi sa tako uzvišenog mesta posvješćenja moglo prožeti samu svakodnevicu.⁴⁶

Ovo je *zastupanje*, smatra Fink, uspostavljanje odnosa među bivstvujucim. Jedno bivstvujuce tako zastupa drugo bivstvujuce. U zastupanju se, dakle, probija samo bivstvujuce, koje zastupa ono beskonačno. Ostaje dakle pitanje, koliko se u tome vidi *svet*, kao neka dalekost?

Slično Hajdegeru, Fink bivstvovanje bivstvujuceg ne razume kao nešto što je daleko, iako se do njegovog smisla teško može doći. Svet je u susedstvu, odnosno fenomen ljudskog postojanja neprestano ukazuje na njega. Ovo prisustvo sveta se, međutim, stalno prikriva stvarima. Iako je u svome postojanju upućen na svet, čovek najčešće ostaje „slep za svet“⁴⁷. Fink i ovu slepoću smatra jednim od načina bivstvovanja čoveka, budući da je bivstvovanje, *svet, prisutan u svom odsustvu, odnosno prisutan kao odsutan* – ili, kako bi Hajdeger rekao, čovek bivstvuje na način zaborava bivstvovanja.

Fink to formuliše na sledeći način: „Čovjek svakodnevno živi *unutar svijeta*, ali ne *prema svijetu*“⁴⁸. To „življenje unutar svijeta“ nikada ne podrazumeva postojanje na način unutarsvetskog bivstvujuceg, već specifičan način boravljenja u svetu, koji bi odgovarao Hajdegerovom shvatanju egzistencije. U tom boravku u svetu čovek, nastojeći da izgradi odnos prema svetu, često ostaje pri unutarsvetskim stvarima, a povlašćeni položaj nekih od njih, u kultu ili u metafizici, pretpostavljaju upravo ostajanje pri onoj slepoći za svet.

45 *Ibid*, str. 146.

46 *Ibid*, str. 147.

47 *Ibid*, str. 155.

48 *Ibid*, str. 156.

Dakle, iako kult nastoji da obnovi taj odnos prema svetu, on to čini posredno, uzvišujući malobrojne stvari, koje sada, kao *svete*, imaju beskonačno značenje. U tom smislu kult, koji čuva sećanje čoveka na odnos prema svetu, „iskrivljuje ga tako što ga čuva“⁴⁹. Odnos prema svetu za kult se ostvaruje uz pomoć unutarstvetskih stvari, koje takođe skrivaju ono što treba da dovedu do prisustva. U ritualu se, dakle, ono odsutno doziva u prisustvo *reprezentovanjem*, a ovo je reprezentovanje uvek već svođenje na privilegovana bivstvujuća.

Ono po čemu je kult za Finka interesantan, tiče se određene magijske prakse. Naime, magija podrazumeva suočavanje sa strašnim silama i demonima. Demoni su u svome delovanju uvek prikriveni. Oni barataju prividom, kriju se, pokazuju u drugačijim obličjima, čak i u najobičnijim stvarima. Suprotstavljanje demonima nije moguće uz pomoć onih oblika delovanja koji se uobičajeno koriste u čovekovom odnosu prema spoljašnjim silama. Ovde ne pomažu ni hrabrost, ni veštine. Ono čime se arhajski ljudi jedino mogu suprotstaviti demonima jeste sama igra. Igram se demoni „pripitomljavaju“. Stavljajući masku, arhajski čovek zakoračuje u igru, on tada takođe boravi u području privida. Igrač tada učestvuje u demonskoj moći i „postaje čarobnjakom“.⁵⁰

Fink smatra da magijska igra nije prouzročitelj igre, nego jedan od oblika u kome se ona javlja. Ipak, ovo suprotstavljanje demonskim silama u području privida, a ne u stvarnom svetu, ukazuje na samo poprište, na skrivenu moć onoga što nije svakidašnje nad stvarima. Magijska radnja utoliko je uput u ono nestvarno, iskorak iz poverenja u stvari, iz običnog, svakidašnjeg i očekivanog. Tako nam arhajski svet pokazuje da je nestvarna igra bitnija od stvari, od stvarnog sveta.

U Finkovoj interpretaciji posebno je tematizovano stavljanje maske.⁵¹ Maska nije igračka, ona ne predstavlja predručnost, prizvanu u igru na način predručnosti. Maska je, smatra Fink, ulaznica u svet kulturne radnje. Pritom, maska ima isti smisao kao i druge posvećene stvari, ona predstavlja neko bivstvujuće koje reprezentuje ono nestvarno i neprisutno.

Reprezentovanje, do koga dolazi u kultu, odvrća arhajskog čoveka od stvarnog iskoraka u sam svet, koji zahvaljući igri treba da bude prepoznat kao igra sveta (*Weltspiel*). Jer ono što se reprezentuje u kultu nije sam simbol sveta, nego različite povlašćene stvari, magijski predmeti ili životinje, koje treba da otvore ono što se samo u području igre može naslutiti.

Scenska umetnost se, u tom smislu, ne može svesti na dionizijski kult, budući da je scenska predstava, ni manje ni više, nego *slika* sveta:

49 *Ibid*, str. 152.

50 *Ibid*, str. 166.

51 Fink, E, *OFF*, str. 333.

Scena je zastupstvo, pozorišne daske znače svet. Najpre naravno ljudski svet, totalitet postojanja, pored toga možda i totalitet bivstva prema kome se čovek trajno odnosi. Pozorišna igra je primer, paradigma, egzemplarni prikaz toga šta i kako jesmo.⁵²

Nešto kasnije, u istom tekstu, Fink je još određeniji, pa za pozorišnu igru kaže da „sjediniuje kultnu zajednicu u veliku kulturnu igru“, koja ima „svetski značaj“ i „reprezentativnu funkciju“.⁵³ Za razliku od kulta, pozorišna igra je *naглаšena igra*, u kojoj publika i protagonisti jasno znaju da je reč o nečemu nestvarnom i ta je nestvarnost, zapravo, prava slika sveta, koji obuhvata ono stvarno.

Može li se Finkova kritika metafizike i kulta obuhvatiti jednim pogledom? Igra je za Finka izvornija od sakralnosti i prognanosti. Ipak, dok je u ritualnoj igri, gde je „sve puno bogova“, kako bi rekao Tales iz Mileta – ipak zadržan nekakav odnos prema svetu, makar u magijskom delovanju, taj odnos bleđi u profanosti metafizičkog zaborava:

Bezbrojni su načini na koje čovjekova igra, otvorena božanstvu, postaje profana u nagrizaćućem hodu vremena. Ali ako profanost pripada svetome kao sjena svetlosti, profana igra ne može biti važnija za pitanje od svetosti čovjekove igre – to može jedino igra koja nije ni sakralna ni profana.⁵⁴

U toj nepatvorenoj igri, ništa ne stoji umesto sveta, već igra predstavlja simboličku reprezentativnost celine sveta (*Weltganze*)⁵⁵. Kult i metafizika, svaka na svoj način, prikrivaju ono što nastoje da otkriju i pokažu.

3.2. Igra i metafizika

Metafizičko razumevanje igre ukorenjuje se, baš kao i metafizika sama, u Platonovom podređivanju pojavnog i prividnog temeljnom bivstvujućem. Za Platona je privid ontološki nesamostalan. To nije samo senka onoga što jeste, već „senka senke“. Utoliko je ono „nestvarno“ za Platona bliže nebiću nego biću.

Fink se protivi metafizičkom razlikovanju stvarnog i nestvarnog, posmatrajući dijalektički odnos među ovim pojmovima. Recimo, postoji stvarno, koje u sebi sadrži nestvarno⁵⁶. Slika na zidu je stvarna, iako može sadržavati fantastični sadržaj, odnosno na njoj može biti naslikano ono što ne postoji. Sa druge strane, taj fantastični sadržaj biće sačinjen od elemenata koji su, takođe, preuzeti iz stvarnosti. Platonova razlika stvarnog i nestvarnog, međutim, od početka pretpostavlja ontološki status materije;

52 Fink, E, *OFF*, str. 334–35.

53 *Ibid*, str. 142.

54 Fink, E, *ISS*, str. 233.

55 M. Uzelac, *Ibid*, str. 149.

56 Uzelac, *Ibid*, str. 106.

ono što je množtvno je nestvarno, iako već svojim postojanjem, oblikom i osobinama, upućuje na ono što je stvarno. Stvarnovitost stvari, štaviše, upravo je u tom upućivanju.

Sa druge strane, kada se radi o predstavljanju mitoloških bića, reč je poetskim proizvodima fantazije, pri čemu je svest, koja proizvodi fantaziju, *stvarna*, što onda daje stvarnovitost njenim fantazijama, kao njenom proizvodu.⁵⁷ I upravo na ovom mestu započinje Platonova kritika umetnosti: umetnost ono fantastično predstavlja kao stvarno, zanemarujući ideje, kao istinsku stvarnost.

Fink smatra da Platonova intencija nije odbacivanje pesništva. To se jasno pokazuje u činjenici da Platon nipošto ne odustaje od pesništva i procesa oblikovanja (*παιδεία*). Stvar je u tome da pesništvo ne može dosegnuti istinu (*ἀληθεία*),⁵⁸ shvaćenu u smislu adekvatnog uviđanja ideja, zauzimanja adekvatnog položaja koji omogućuje teoriju, misaono posmatranje onoga što jeste. Sa druge strane, u pesništvu se može pronaći čulni lik lepog, u njemu prebiva nekakav odsjaj ideje. Međutim, mimetički karakter pesništva iscrpljuje se u podražavanju onih stvari koje same nemaju ontološku težinu. U stepenastom uređenju sveta i znanja, samo ispravan *μεθoς* omogućuje prispeće u *topos noetes*. Svaki stepen znanja je u izvesnom smislu mimetički, utoliko što je upućeno na slaganje sa „objektivnim“ uzorom, međutim, igra je usmerena na varljivi svet čulnog pojavljivanja.⁵⁹

Zahvaljujući pomenutoj ontološkoj razlici, igra kod Platona nije samo nestvarna, ona može biti i društveno opasna, što pokazuje ponajviše Platonovo podozrenje prema pesnicima. Tragedija i komedija opasno se udaljuju od onoga što je bitno, u njima nisu prepoznatljivi bičevni uzori svega postojećeg i zato budući žitelji idealne države treba da budu suočeni samo sa primerenom pozorišnom igrom, očišćenom od svega što nije u skladu sa idejama-uzorima. Iz igre, prema tome, treba proterati sve ono „igračko“. Tako se kod Platona u inverziji obistinjuje da mišljena igra nije igra, odnosno da je mišljenju strana nesputanost i neodređenost igre.

Koren Platonovog vrednovanja igre je u njegovoj kritici pesništva. Fink, doduše, ističe da je temeljno upravo Platonovo razumevanje slike kao *odraza*, jer se u „ogledanju“ jasno izražava ontološka kategorija umetnosti, iz čega ishodi i Platonovo svrstavanje igre na poslednje mesto u ontološkoj piramidi:

Već je Platonovo tumačenje igre kao mimesis bilo vođeno modelom zrcala. Zrcalo je prisprodoaba slikara, a slikar prisprodoaba pesnika.⁶⁰

57 *Ibid*, str. 107.

58 *Ibid*, str. 111.

59 *Ibid*, str. 112.

60 Fink, *JSS*, str. 108.

Platon smatra da je i u umetnosti nesumnjivo prisutna tendencija da se dospe na put znanja, ali da „jasnoća“, koja je u slikovitom predstavljanju, u stvari, najmanje jasna, uzrok bitne promašenosti ovakvog načina izražavanja bića. Umetnici, drugim rečima, ostaju pri onome što vide, iako su nagonjeni da tragaju za lepim, koje je, prema Platonu, određeno istinom.

Umetnik, dakle, samo odražava ono što vidi, njemu je strano umno posmatranje, odnosno teoretsko sagledavanje, koje napreduje od vidljivog ka sve višim stadijumima bićevnosti i istinitosti. Ono što umetnik stvara, po uzoru na nepostojani materijalni svet, to, u ontološkom smislu, nisu čak ni materijalni predmeti, nego nešto manje od njih. Drugim rečima, umetnost tvori samo *privid*.

Fink primećuje da se na osnovu Platonove kritike umetnosti ipak može zaključiti kako umetnici ništa drugo ne rade, nego predstavljaju ono za šta drže da je stvarnost, da oslikavaju „život uhvaćen u slikama“. Iako su, ontološki, slike samo odraz stvari, a ne same materijalne stvari, umetnici ipak upućuju na ono što ima višu ontološku težinu u odnosu na njihove predstave:

Zrcalna je slika doduše zbiljska kao zrcaljenje, ali u sebi, u svome prostoru slike, sadrži nešto neozbiljno. No, to „neozbiljno“ u sebi stalno upućuje natrag, na zbiljske stvari izvan slike. Zrcalna slika ipak samo oslikava, ne može odraziti nešto što nije.⁶¹

Stvar, međutim, stoji sasvim drugačije kada je reč o pesništvu. Tu je moguć „varljivi spoj reči“, koji upućuje ka čistom ništa, koje se ne može (za)misliti. Upravo je to što u pesništvu nadilazi puko održavanje za Platona izgleda najsablažnjivije. Prilikom obrazovanja budućih žitelja idealne države, treba posebnu pažnju posvetiti poetsko mitskim delima, u kojima govor nije utemeljen onim što istinski jeste. Drugim rečima, mitske priče mogu da budu od koristi samo ukoliko su interpretirane u svetlu bića, ukoliko su filozofski obrađene i odobrene. Platon takođe koristi mitove, ali oni su u stvari popularizovani filozofski sadržaji, prilagođeni obrazovanju na određenom uzrastu, koji treba da oblikuju karaktere onih koji nikada neće dospeti do istinskog znanja, odnosno do filozofske naobrazbe.

Fink u svojoj interpretaciji Platonove *Države*, govoreći o Alegoriji pećine, podseća da pećinske zatočenike u zabludi ne ostavlja samo položaj u kome se nalaze, nego i neartikulisani *odjeci*.⁶² Ovi odjeci nisu, dakle, neposredni odrazi stvari, koje su i same ontološke određene istinskim bićima, nego svojevrsan *privid* bića koji ne ukazuje ni na šta bićevno. Ovaj govor ostaje potpuno isprazan.⁶³

61 Fink, *ISS*, str. 109.

62 Fink, E, „Metaphysik der Erziehung“ im *Witverständnis von Plato und Aristoteles*, Frankfurt a. M, 1970, pp 23

63 Đurđević, K, „Političke koncepcije u Platonovim dijalozima *Država* i *Zakoni*“, *Srpska politička misao*, 22. Vol 50, 4/2015, str. 13–31.

Na poznatom mestu u *Državi*⁶⁴ Platon jedan Homerov poetski izveštaj oslobađa pesničke forme i stavlja u prozni tekst (*Ilijada*, A 33). U ovoj „translaciji“ to o čemu govori Homer izgubilo je snagu zavodljivosti, kakvu pruža Homerov tekst.⁶⁵ Dakle, u poetskim delima postoji privid sadržaja, koji zapravo ne upućuje na onu stvarnost koja nam se otkriva putem čula. Ono što je meta kritike, ovde je *igra* umetnika, koju sažimaju one poznate Hesiodove reči, da pesnici mnoge laži znaju kazivati istini slične. Iako u antičkom epohalnom sklopu teško da može biti govora o nekom autonomnom sadržaju svesti, koji nije određen bićem, maštarije pesnika su, u stvari, igra u kojoj se delovi čulnog znanja mešaju na takav način da se stvara prikaz koji ništa ne prikazuje, koji nema ontološki uzor. U tom je smislu pesnička igra, puka praznina, nasuprot umskom usmerenju prema biću:

Pjesnik, *poietes*, uopšte se ne ponaša prema zakonodavcima, vojskovođama i državicima, poput zrcala koje reprodukuje ropski verno (...) Kad pjesnik odslikava takve oblike života, ipak to čini na slobodan način – ili barem neovisan o istodobnoj prisutnosti njegova predloška.⁶⁶

Na osnovu Platonove kritike nepesničkih umetnosti, može se zaključiti, kao što smo napred već konstatovali, da je ono što je u poetsko-mitskim delima problematično upravo njihov mimetički karakter, odnosno podražavanje ontološki nesamostalnih stvari, a ne ideja. Ako se, međutim, udubimo u samu kritiku pesnika, vidimo da je na delu sasvim suprotan moment: dok u prvom slučaju Platon pesnicima, koji „podražavaju“, odriče svaki napor, poredeći njihova dela sa ogledalima ili odrazima na površini vode – u drugom je na meti upravo njihova produktivnost, stvaranje iskaza, govora, u kome ne prebiva logos, govora koji ništa ne kazuje.⁶⁷ Razume se, i sam mimesis može biti interpretiran kao igra, ukoliko svet slike uzmemo kao zatvoren svet, koji izlazi iz realnoga sklopa stvari. Poput slike, igra podražava ono što istinski jeste, ali ona je, takođe nedovoljno određena onim što podražava, pa utoliko i nepostojana, odnosno ona se postupno udaljava čak i od onih uzora čija je uzornost za Platona ontološki upitna.

Poređenje sa slikom dobija još jednu dimenziju, ako imamo u vidu da slika ne mora neposredno da oslikava spoljašnji svet, već je moguće da slika *simbolizuje*⁶⁸. To ne znači da slika „asocira“ na ono što treba da bude predstavljeno. Imajući u vidu etimologiju reči „simbolično“, Fink ukazuje na simboličnost kao spajanje, dopunjavanje, ukazivanje na izgubljeni deo.⁶⁹

64 Platon, *Država*, 394a.

65 Гадамер, Х.Г., „Плагон и пјесници“, *Луца IV* ½ 1987, Удружење за филозофију и социологију Црне Горе, Никшић 1987, стр. 5–24.

66 Fink, *ISS*, str. 116.

67 *Ibid*, 118.

68 *Ibid*, 131.

69 *Ibid*, 132.

Istinski svet je za Platona lišen igre, on je određen umom koji nastoji da adekvatno izrazi biće. Ovo nastojanje da se uspostavi *ὁρθότης* docnije će, u zapadnoj filozofiji, utemeljiti stav o *adequatio intellectus et rei*, koji se prema Hajdegeru održava čak i u onoj filozofiji koja je, pojmom spekulativnog, nadišla podvojenost bića i mišljenja. Na taj način ova podređenost mišljenja bivstvujućem postaje centralno mesto celokupne metafizike, koja zaboravlja *igru*, o čijoj nadbičevnosti govori Heraklit u 52. fragmentu. U uređenom svetu metafizike, nema mesta sa *simboličnost*, za ono što sve spaja u jedinstvo, što sve bivstvujuće priziva u bivstvovanje, za celinu koja dopušta bivstvujućem da bude bivstvujuće:

Celina je prva i poslednja celina, koje je prije svih pojedinačnih stvari, a seže i iza svih njih. Ipak, nikada je nalazimo neposredno ili pri stvarima.⁷⁰

Ova „Celina“ ostala je nepoznata metafizičkoj filozofiji, a na svojevrstan način, pod uticajem Platona i Aristotela, ona nije bila prisutna ni u vladajućem toku evropske filozofije umetnosti.⁷¹

Igra, spajajući ono što podražava na nov način, igrajući se, upućuje na tu celinu, izražava ono što se u metafizičkom mišljenju ne može izraziti, što ostaje s one strane filozofije kao metafizike.

Ono što u igri ostaje nestvarno, za Finka je upravo upućivanje u tu „celinu“. Pritom, u igri nema opojmljenja, ona se razlikuje od ozbiljnosti mišljenja. U tragediji ili komediji mi u onom stvarnom, vidimo nestvarno, u onom pojedinačnom, opšte, a u tom opštem, opet, prepoznamo našu vlastitu situaciju; prizori prikazivačke igre, utoliko, „zahtevaju“ od gledalaca da budu u „zajednici igre“.⁷² Simboličnost igre je drugo ime za ovu zajednicu, za prizvanost onoga što se prikazuje i onih kojima se prikazuje, u igru, kao *simbol* tog *simbličnog*, nagoveštaj onoga što stvarnost prikazuje u njenoj stvarnovitosti.

* * *

Kao što pozorišna igra, sadržavajući elemente kulta, sa jedne, i određene metafizičke sadržaje, sa druge strane, prevladava ovo razdvajanje i ograničenja, predstavljajući obuhvata *predeo*, u kome su tek i kult i metafizika mogući, tako je i glumac, istovremeno, i stanovnik toga sveta, onaj koji autentično bivstvuje, ali i raskorenjeni čovek koji, živeći u ovome svetu, takođe ostaje određen svim nametljivim bivstvujućim, principima i svetozazorima *stvarnosti*.

Upravo ovo dvojstvo predstavljeno je gledaocu, koji je u predstavi takođe istovremeno prisutan u dva sveta, koja se ukrštaju na istom mestu u istom vremenu, u drugačijim koordinatnim sistemima.

70 *Ibid*, 133.

71 Fink, *OF*, str. 325.

72 *Ibid*, 236.

Ovo dvojstvo, kao usud savremenog čoveka, u glumi biva iskazano kao napetost relacija ontološkog i ontičkog, mogućnosti i fakticiteta, slobode i podređenosti. Glumačko *umeće* u tom je smislu u tom nahođenju *između*.

Svaki iskorak iz nametljive *stvarnosti* zato pretpostavlja ovaj dar glume, svejedno da li ga koriste umetnici, profesori, propovednici ili političari. Njegovu auru, međutim, ne određuje nikakva *tehnika*, nego sposobnost da se, sred strogih pravila i formi, prizove onaj izvorni *Predeo*, koji tek omogućuje bivstvo svakog oblika postojanja.

Fenomenologija glume je, utoliko, umeće onog adventnog čekanja, o kome govori Hajdeger, odnosno sposobnost za *utopiju*, iskustvo nepatvorenog erosa, koji tematizuje Markuze – paradigma *igre*, kao izvornog fenomena ljudskog postojanja.

Literatura

- Axelos Kostas, *Uvod u buduće mišljenje. Na puta ka planetarnom mišljenju*, Stvarnost, Zagreb, 1972.
- Čehok, Ivan, *Filozofija odgoja Eugena Finka*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2004.
- Damnjanović, Milan, „Eugen Fink i transcendentna fenomenologija“, u zborniku *Fenomenologija*, Nolit, Beograd, 1975.
- Diels, Herman, *Pred Sokratovci*, Naprijed, Zagreb, 1983.
- Đurđević, Katarina, „Političke koncepcije u Platonovim dijalozima *Država* i *Zakoni*“, *Srpska politička misao*, 22. Vol 50, 4/2015, str. 13–31.
- Đurić, Mihailo, „Život i delo Ojgena Finka“, u *Izazov nihilizma*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Beograd, 1986, str. 84–96.
- Đurić, Mihailo, *Niče i metafizika*, Beograd, 1984.
- Fink, Eugen, *Uvod u filozofiju*, Nolit, Beograd, 1989.
- Fink, Eugen, *Igra kao simbol svijeta*, Demetra, Zagreb, 2000.
- Fink, Eugen, *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1984.
- Fink, Eugen, „Oase des Glücks“, *Spiel als Weltsymbol*, Gesamtausgabe, B 7, Verlag Karl Alber Freiburg /München, 2010.
- Fink, Eugen, *Neitzscheova filozofija*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1986.
- Fink, Eugen, „Metaphysik der Erziehung“ im *Witverstandes von Plato und Aristoteles*, Frankfurt a. M., 1970.
- Fink, Eugen, Heidegger, Martin, *Heraklit. Seminar Wintersemester 1966/1967*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M., 1970.
- Fink, Eugen, *Epilozi poeziji*, BIGZ, Beograd, 1979.
- Гадамер, Х. Г. „Платон и pjesници“, *Луца IV ½ 1987*, Удружење за филозофију и социологију Црне Горе, Никшић 1987, стр. 5–24.
- Heidegger, Martin *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Хајдегер, Мартин, „Крај филозофије и задатак мишљења“ у: *О сивари мишљења*, Плато, Београд, 1998.
- Jevtović, Vladimir, „Glumačka igra – etika i tehnika“, u *Siromašno pozorište*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju“, Beograd 1992.

Kangrga, Milan, „Sjećanje na Eugena Finka“, *Filozofska istraživanja*, 1/2006, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2006, str 133–136.

Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1983.

Uzelac, Milan, *Filozofija igre*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987

Rade Ćosić

ACTOR AND GAME

Paradigm of the theater in the work of Eugen Fink

Summary

In Eugen Fink's the „Phenomenology of the Game“ theatrical play is an example that the game, building its own space and time, follows the real world coordinates. The actor, as a player, also follows the rules of the game, and the techniques of communicating with the audience, that, although itself called into play, still stays on the same side of the theater. The actor follows the rules of the imaginary world of the theater, but also he listens to the audience, reflecting its reception of the game. What drives the viewer into the game is precisely the work of the actor, who does not materialize this call beyond the relation of the imaginary world in which the game takes place in, but from the *topos* and the *temporality* of performance.

In this text, explaining Fink's „Phenomenology of the Game,“ our aim is to point out to this role of the actor in particular, that which encovers us the the possibility of stride from the real world, tough towards any form of genuine game, causlesnes, unreasonableness and non-obligation and intolerant to problematization and bringing into question the principles on which a network of contemporary relations of the modern world is conceived.

Key words: play, being, cult, metaphysics, world, actor, theater.

Milan Blagojević

Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka

NEOPHODNOST DEKONSTITUCIONALIZACIJE VIJEĆA NARODA REPUBLIKE SRPSKE

Rezime: U zemljama koje imaju ustav u formalnom smislu može se do određene granice razumjeti i tolerisati potreba političkih aktera da u svakodnevnoj međusobnoj političkoj borbi slovo važećeg ustava tumače onako kako to odgovara njihovim trenutnim političkim interesima, makar za to tumačenje i ne bilo ustavnog uporišta. Takvo razumijevanje i tolerisanje je prihvatljivo, jer u krajnjem mišljenje ma kog od tih aktera pravno ne obavezuje. Međutim, kada to učini sud koji u sudskoj hijerarhiji zauzima najviše mjesto, takva pojava predstavlja istinsku opasnost za društvo i državu. Upravo to pitanje predstavlja predmet ovog rada, s obzirom na to da je način odlučivanja Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u jednom predmetu iz 2000. godine (o tzv. konstitutivnosti naroda u BiH) razotkrio spremnost nekolicine sudija tog suda da svoju funkciju stave u službu ostvarenja određenih političkih interesa. Na taj način je, suprotno Ustavu Bosne i Hercegovine, stvorena institucija Vijeća naroda Republike Srpske. S obzirom na ove činjenice, postoji neophodnost dekonstitucionalizacije takve institucije, zbog čega je u radu dat i prijedlog kako da se to učini.

Ključne reči: konstitucionalizam, dekonstitucionalizacija, konstitutivnost naroda, tumačenje ustava, primjena ustava, promjena ustava

I. Uvodni dio

Od njenog stvaranja pa sve do danas Republika Srpska je (pre)trpila i trpi brojne udare. Da apsurd bude veći, jedan od najtežih udara je njena (ne)ustavna institucija nastala na protivpravan način, koja se zove Vijeće naroda Republike Srpske. O tome sam pisao u više navrata do sada, ali to nije niti smije biti razlog da o ovom problemu ne pišem ponovo. Naprotiv, uvijek se i iznova treba(mo) podsjećati i ukazivati na protivpravnost koja leži u temeljima ove institucije, zbog čega postoji neophodnost njene dekonstitucionalizacije.

Prije nego što izložim način na koji je došlo do njenog nametanja, potrebno je da u uvodnom dijelu rada objasnim u kom smislu koristim pojam dekonstitucionalizacija Vijeća naroda Republike Srpske. Taj pojam je u neposrednoj vezi sa pojmovima konstitucionalizma i konstitucionalizacije,

a oba ta pojma su od i te kakve važnosti za predmet ovog rada. Naime, nakon što u ovom uvodnom dijelu objasnim suštinu i jednog i drugog pojma, u nastavku rada biće pokazano kako se jedan ustavni sud, kao institucija pozvana da štiti vrijednosti konstitucionalizma i konstitucionalizacije, zloupotrebljava i pretvara u oruđe kojim se te vrijednosti razaraju radi ostvarenja određenih protivpravnih interesa.

U teoriji ustavnog prava konstitucionalizam se određuje višeslojno. Tako se u inostranoj literaturi kaže da se pod konstitucionalizmom podrazumijeva:

„...nešto daleko više od ideje zakonitosti koja zahtijeva da ponašanje nosilaca vlasti bude u skladu sa unaprijed utvrđenim pravnim pravilima“, te da „doktrina konstitucionalizma pretpostavlja najmanje sljedeće:

(a) da vršenje vlasti bude unutar zakonskih granica koje su onima koji vrše vlast određene od strane parlamenta - koncept *intra vires* - i da su oni koji vrše vlast odgovorni pred zakonom;

(b) vršenje vlasti mora da odgovara pojmu poštovanja ljudskih i građanskih prava;

(c) da ovlašćenja institucija unutar države - zakonodavnih, izvršnih i pravosudnih - budu uspješno raspodijeljena između različitih institucija, kako bi se izbjegla zloupotreba vlasti;

(d) da su vlada u formulisanju politike i zakonodavac u legitimisanju te politike odgovorni pred biračima od kojih dobijaju svoju vlast.⁴¹

Izlažući funkcije ustava prof. dr Ratko Marković daje i objašnjenje suštine konstitucionalizma, koje je sažetije u odnosu na prethodno citirani tekst. Tako prof. Marković kaže:

„Ipak, osnovna funkcija ustava je da isključi samovolju državne vlasti i zavede vladavinu objektivnog prava. Kad postoji ustav, nosioci vlasti više nisu svemoćni, nego je sva njihova moć u ustavu određena, a oni je mogu vršiti samo u granicama ustava.“⁴²

Iz literature sa prostora bivše SFRJ izdvajam i sljedeće objašnjenje pojma konstitucionalizma, koje taj pojam objašnjava kao (*kurziv u citatu je moj*):

„1. skup političkih teorija kojima je zajedničko što, polazeći od načela narodnog suvereniteta, utemeljenog na idejama prirodnog prava, zahtijevaju da javna vlast u obnašanju svojih funkcija mora poštovati ograničenja i pravne postupke što ih uređuje ustav i zakon te djelovati u interesu pojedinaca članova političke zajednice;

1 Hilaire Barnett: *Constitutional & Administrative Law*, Fourth edition, Cavendish Publishing Limited, London – Sydney, 2002, p. 5–6.

2 Ratko Marković: *Ustavno pravo i političke institucije*, jedanaesto popravljeno i osavremenjeno izdanje, Beograd, 2006, str. 98.

2. *sustav ustavnih institucija usmjerenih na ozbiljenje ustavne vladavine, putem ograničavanja i uzajamnog nadzora svih nositelja vlasti u državi, utemeljenih na primjeni načela diobe vlasti, neovisnosti sudbene vlasti, decentralizacije i lokalne samouprave, te ustavnim jamstvima zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda;*

3. *zbiljski demokratski politički sustav (realni ili živi ustav) koji pretežito djeluje sukladno navedenim načelima i u okviru iz njih izvedenih institucionalnih rješenja.*³

Pojam konstitucionalizacije se u nauci ustavnog prava objašnjava dvojako. Naime, on je najprije u vezi sa normativnim funkcijama svakog ustava. Najvažnije normativne funkcije ustava su da *konstituiše (ustanovi)* državnu vlast, da je *organizuje i uredi* (što podrazumijeva i uređivanje međusobnih odnosa institucija i organa javne vlasti) te da *konstitucionalizuje (ograniči)* državnu vlast. Kako vidimo, *konstituisanje* državne vlasti treba razlikovati od njene *konstitucionalizacije*, jer konstituisanje označava sam čin ustanovljavanja, dok konstitucionalizacija predstavlja, kazano riječima Karla Fridriha, „delotvorno ograničavanje državne vlasti u interesu slobode“.⁴

Međutim, pored toga što se pojam konstitucionalizacije upotrebljava u ovom smislu, on se takođe koristi i da bi označio ustavno uređivanje određenih pitanja, to jest unošenje tih pitanja u ustav u vidu odgovarajućih ustavnih normi, odnosno njihovo stavljanje pod ustavni kišobran. Zaista, kada se nešto unese u ustav, a šta će u njega biti uneseno zavisi od volje ustavotvorca, onda je ono konstitucionalizovano ili, kazano srpskim jezikom, poustavljeno. *U tom smislu se pojam konstitucionalizacije i njegov antipod dekonstitucionalizacija upotrebljavaju i u ovom radu.*

Nastavak rada podijeljen je u dvije cjeline. U prvoj opisujem i istovremeno objašnjavam protivpravni put kojim se kretalo u (kvazi)poustavljenju Vijeća naroda Republike Srpske, u čemu su ključne uloge imali nekolicina pravnika u Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine i Kancelarija visokog predstavnika u BiH. S tim u vezi i ovaj put moram istaći kako mi je sredinom oktobra 2017. godine jedno lice, čije ime iz razumljivih razloga ne želim navesti, a koje je nekoliko godina radilo kao službenik Kancelarije Visokog predstavnika u BiH, reklo u jednom od naših razgovora da je odluka Ustavnog suda BiH o kojoj je ovdje riječ napisana u Kancelariji visokog predstavnika.

Druga cjelina je završni dio rada, u kom su izloženi razlozi zbog kojih se predmetna institucija treba dekonstitucionalizovati, kao i prijedlog načina na koji bi se to u ustavnopravnom pogledu moglo učiniti.

3 Branko Smerdel, Smiljko Sokol: *Ustavno pravo*, četvrto neizmijenjeno izdanje, Zagreb, 2009, str. 49.

4 Citirano prema Darko Simović, Vladan Petrov: *Ustavno pravo*, Beograd, 2014, str. 18.

II. Treća djelimična odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine broj U-5/98 od 1. jula 2000. godine

Ubrzo po završetku rata i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, jedan od njegovih potpisnika (Alija Izetbegović) će 1998. godine (kao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine), iako su entitetski ustavi prije toga bili usaglašeni sa Ustavom Bosne i Hercegovine (saglasno članu 12. stav 2. tog ustava), podnijeti zahtjev Ustavnom sudu BiH za ocjenu ustavnosti nekoliko odredaba entitetskih ustava. Za predmet ovog rada od posebne važnosti je onaj dio Izetbegovićevog zahtjeva kojim je tražio da se proglašeni neustavnom odredba člana 1. Ustava Republike Srpske, kojom je Republika Srpska bila određena kao država srpskog naroda i svih njenih građana. Vrijeme i događaji koji su uslijedili nakon toga pokazali su da je Izetbegović ovaj zahtjev podnio znajući da nekolicina pravnikâ u Ustavnom sudu BiH može odraditi ono što ni sva njegova armija prije toga nije mogla da učini u ratu.

Vjerovatno najbolje svjedočanstvo o svemu tome ostavio je tadašnji sudija Ustavnog suda BiH Mirko Zovko, u svom izdvojenom neslažućem mišljenju napisanom uz Treću djelimičnu odluku Ustavnog suda BiH, broj U-5/98 od 1. jula 2000. godine. U nastavku slijede poduži izvodi iz tog izdvojenog mišljenja, koji govore više nego dovoljno o nepravu koje je u pozadini ove odluke. Dakle, sudija Zovko kaže (*kurziv u citatu je moj*):

„Ali, i u okviru samokontrole neću moći izbjeći da ne govorim o raznoraznim pritiscima, najtežim vrijeđanjima koja su prerastala u najteže prijetnje, ne samo meni već i nekim kolegama, ali prije svega koje su očigledno zadirale i zadiru, jer se nastavljaju, u neovisnost Ustavnog suda BiH. U toj kampanji, prije svega, se ističu organizacije na čelu sa SGV-om (*Srpsko građansko vijeće – moja opaska*). Te organizacije lobiraju na sve strane, počev od ambasadora najznačajnijih država pa do ranijeg i sadašnjeg Visokog predstavnika. ... Tome se priključuje i niz novinara iz različitih sredstava informiranja. Pred svaku sjednicu i javnu raspravu ova kampanja se intenzivira. ... *Takva kampanja je bila apsolutno jednostrana i stvarala je kod običnog građanina na teritoriji ovog podneblja predodžbu o ovom predmetu na jedan političko-programirani način. ...* Desetak dana pred donošenje odluke nevladine organizacije su organizirale skup kojem su prisustvovali i predstavnici i eksperti u ovom predmetu koji su za. U novinama, na TV i radiju ovom skupu je dat veliki značaj. Na tom skupu jedan predsjednik nevladine organizacije, iz vremena rata kooptirani član Predsjedništva BiH iz reda hrvatskog naroda, *javno izriče da će se suditi sudijama Ustavnog suda koji ne donesu pozitivnu odluku (da se usvoji zahtjev Alije Izetbegovića – moja opaska)*. ... Ova ofanzivna kampanja je gore navedenim dostizala kulminaciju prije odluke. No, 1. jula 2000. godine došlo je do odluke za, ... Došlo je do odluke koju je krajem 1998. godine 'krajnje neoprezno', ali tačno, prognozirao podnosilac zahtjeva (*Alija Izetbegović – moja opaska*) kada je rekao u jednom intervjuu dnevnom listu 'Avaz': *Za odluku nam je potrebno pet*

glasova, tri stranca će najvjerojatnije glasati za nas, što znači da ćemo imati u najgorem slučaju pet glasova.“

Dvije činjenice pouzdano proizlaze iz prethodnog citata. Jedna je da je sudija Zovko prije donošenja ove odluke bio podvrgnut pritiscima i prijetnjama. Ubrzo je uslijedila i osuda (ne samo njega nego i sudija Zvonka Miljka, Snežane Savić i Vitomira Popovića), o čemu svjedoči sljedeći dio izdvojenog mišljenja sudije Zovka (*kurziv u citatu je moj*):

Sedmične novine 'BH dani' od 7. jula 2000. godine na čitavoj uvodnoj strani navode urednikov komentar pod naslovom 'Sedmi dan' pa, glorificirajući druge učesnike u ovom postupku, bezobzirno posebno vrijeđa mene i gosp. dr. Zvonka Zvonka Miljka. Sudije iz Republike Srpske 'otpisuju' pa kaže da nije iznenađen njihovim glasanjem, ali kaže za nas dvojicu 'no iz glave mi ne izlaze imena sudija predstavnika hrvatskog naroda (valjda u BiH) koja vrijedi dobro zapamtiti: dakle, Mirko Zovko, Zvonko Miljko! Historija zločina i bezčašća nad ovom zemljom zna za primjere i većih zločinaca, i većih besramnika, ali imena Zovke i Miljke zaslužuju posebno mjesto'. ... Sve ovo govori o nevjerovatnom ataku na neovisnost Suda.“

Da se radilo o sistematskoj kampanji pritiska svjedoči i prof. dr Vitomir Popović, koji je u to vrijeme takođe bio sudija Ustavnog suda BiH. Naime, i sudija Popović u svom izdvojenom neslažućem mišljenju ukazuje na „...veliki pritisak sredstava informisanja Federacije BiH pred i u vrijeme svakog održavanja sjednica Suda posvećenih ovoj odluci“, ističući da „to više nego sasvim jasno govori o isključivo političkom, a ne pravnom karakteru ove odluke“.

Ova kampanja pritiska i prijetnji sudijama mora se imati u vidu i zato što je ona nesumnjivo bila signal i tadašnjim sudijama strancima u Ustavnom sudu BiH (Jozefu Marku, Hansu Daneliusu i Luju Favoreu) šta se očekuje od njih ukoliko žele mirno nastaviti i dovršiti svoj sudijski mandat u Sarajevu i zaraditi visoke plate. Drugim riječima, oni su, htjeli to priznati ili ne, znali veoma dobro da će se navedena kampanja usmjeriti i protiv njih ukoliko svoja mišljenja i glasove u ovom predmetu ne prilagode odluci kakvu je očekivao Alija Izetbegović. On im je poruku u tom smislu poslao svojim intervjuom dnevnom listu „Avaz“ s kraja 1998. godine, rekavši između ostalog kako će „...tri stranca (će) najvjerojatnije glasati za nas...“. Kada se ovo ima u vidu onda ne čudi što je sudija Jozef Marko sa sigurne udaljenosti, dok je bio član radne grupe tzv. „Venecijanske komisije“, u Strazburu 1996. godine imao stav kako je sasvim regularno da se Republika Srpska ustavom odredi kao nacionalna država srpskog naroda. Ali nakon toga isti sudija, došavši u Sarajevo, radikalno mijenja svoje mišljenje kada se odlučuje o prijedlogu Alije Izetbegovića i priklanja se onome što je Alija Izetbegović želio da odrade inostrane sudije, zajedno sa bošnjačkim sudijama na koje je Izetbegović sa sigurnošću računao.

No, pored činjenice pritisaka, prijatnji i osuda koje pouzdano proizlaze iz svojevrsnog svjedočenja sudije Mirka Zovka (i sudije Vitomira Popovića), kazivanje sudije Zovka je od i te kakve važnosti i zbog još jedne činjenice. Naime, on, kako smo vidjeli, ukazuje na nešto što je nesporno, u intervjuu krajem 1998. godine, rekao Alija Izetbegović, a to je da je već tada znao da će za odluku kojom će biti usvojen njegov zahtjev glasati trojica tadašnjih sudija stranaca (Jozef Marko, Hans Danelius i Luj Favore) te dvoje sudija Bošnjaka (Azra Omeragić i dr Kasim Begić).

Međutim, u vezi sa sudijama dr Kasimom Begićem i Jozefom Markom postojala je nepremostiva pravna prepreka, preko koje će njih dvojica preći gaženjem osnovnih pravnih i moralnih načela, što ukazuje na njihovo kriminalno ponašanje. O tome će biti riječi u nastavku, pri čemu je ono što slijedi opet potkrijepljeno svjedočenjima sudija iz tog predmeta.

Prije nego što će se pristupiti donošenju ove odluke postavilo se pitanje da li sudije dr Kasim Begić i Jozef Marko mogu učestvovati u tome. Jednostavnije rečeno, postavljeno je pitanje njihovog izuzeća, a u donošenju odluke o tom prethodnom pitanju ne mogu učestvovati sudije o čijem izuzeću je riječ. Na to je tako jasno ukazao sudija Mirko Zovko u svom izdvojenom neslažućem mišljenju, rekavši:

„U našem pozitivnom pravu učešće u izradi ugovora ne ostavlja mogućnost da ta osoba bude i sudija u istom predmetu, već mogući svjedok.“

Izuzeće pomenutih sudija je zatraženo jer je dr Kasim Begić u vrijeme kada je usvajan Ustav Federacije BiH bio predsjednik Ustavno-pravne komisije Parlamenta Federacije BiH, u ime koje je i predložio pred Parlamentom Federacije BiH 5. juna 1996. godine 36 amandmana na Ustav Federacije BiH, među kojima je bio i prijedlog da su Bošnjaci i Hrvati konstitutivni narodi u tom entitetu. Pored toga, dr Kasim Begić je bio i ekspert u timu Alije Izetbegovića na mirovnim pregovorima u Dejtonu.

Drugi sudija Ustavnog suda BiH, Austrijanac Jozef Marko, koji je, kao i sudija dr Kasim Begić, učestvovao u donošenju odluke kojom je zahtjev Alije Izetbegovića usvojen i navedene odredbe Ustava Republike Srpske, odnosno Federacije BiH oglašene kao neustavne, je prije toga bio član radne grupe tzv. „Venecijanske komisije“ koja je u Strazburu 27. jula 1996. godine, u postupku pomaganja u okončanju amandmanskog usaglašavanja entitetskih ustava sa Ustavom BiH, između ostalog zaključila: „Da je sasvim regularno da se Federacija definiše kao entitet Bošnjaka i Hrvata a Republika Srpska kao nacionalna država srpskog naroda“. No, nakon toga ovaj sudija mijenja mišljenje kada se odlučuje o prijedlogu Alije Izetbegovića i time u potpunosti odstupa od mišljenja koje je, o istom problemu, imao samo par godina prije toga. Ovakvo ponašanje najbolje je opisao sudija Mirko Zovko u svom izdvojenom mišljenju, rekavši:

„Pošto o jednoj istini ne mogu da egzistiraju dvije istine postavlja se pitanje šta je prava istina, jer može da bude samo jedna, da li ona prva, svježa po vremenu i sjećanju, ili ona kasnija koja im je prihvaćena odlukom suda... Ne bih smio i ne želim nikog da uvrijedim, ali u interesu istine moram da formulišem ponašanje pomenutih kao klasičnu reviziju ličnog, političkog i pravnog stava. Radi se o konvertitima. U politici je taj pojam veoma poznat i ima dubok sadržaj. No, nije mi nimalo simpatičan kod pravnika eksperata. A, eto, mene i kolege koji su glasali protiv odluke nemilice napadaju, vrijeđaju i prijete. Neka im to služi na čast. Kazaću i to: konvertiti ne vole dosljedne ljude jer ih podsjećaju na njihovu savjest. Kazaću i to, nažalost, a kasnije ću i da navedem, da je i u sudu bilo konvertita. Potrebno je da neke stvari raskrinkam da bih zaštitio integritet suda i svoj lični.“

Da sve bude još gore, činjenica je, koju u svom izdvojenom mišljenju iznosi sudija prof. dr Vitimir Popović, da su u glasanju o zahtjevu za izuzeće sudija dr Kasima Begića i Jozefa Marka učestvovali i njih dvojica, dakle sudije čije je izuzeće traženo. Zbog toga sudija Popović u svom izdvojenom mišljenju i ističe da imajući u vidu veliki pritisak sredstava informisanja pred i u vrijeme održavanja sjednica suda posvećenih ovoj odluci, to više nego sasvim jasno govori o isključivo političkom, a ne pravnom karakteru ove odluke.

Dakle, to je način na koji je gaženjem prava omogućeno da u odlučivanju u ovom predmetu učestvuju kao sudije dr Kasim Begić i Jozef Marko. Suština ove protivpravnosti, koja je teško krivično djelo učinjeno od pomenute dvojice sudija (zloupotreba službenog položaja) svodi se na to da su i njih dvojica učestvovala u odlučivanju o zahtjevu za njihovo izuzeće i, naravno, glasala da se taj zahtjev odbije. Kada su to postigli, više nije bilo prepreka da odrade preostali dio posla na način koji će biti objašnjen u nastavku.

Naime, u supstancijalnom pogledu ovom trećom djelimičnom odlukom je odlučeno da je neustavna odredba Ustava Republike Srpske (iz člana 1), kojom je Republika Srpska određena kao država srpskog naroda. Osnov za takvu odluku pokušao se pronaći u preambuli Ustava BiH, pri čemu je to učinjeno od strane manjine sudija u Ustavnom sudu BiH, što takođe predstavlja krivično djelo zloupotrebe službenog položaja. Na ovo ukazujem zbog činjenica da je Ustavni sud BiH u to vrijeme, kao i danas, imao devet sudija (dvoje iz Republike Srpske – dvoje Srba, četvero iz Federacije BiH – dvoje Hrvata i dvoje Bošnjaka, te troje inostranih sudija). Kako će ubrzo biti pokazano, samo četvero sudija ovog suda je u predmetnoj odluci zauzelo stav da preambula Ustava BiH ima normativne iskaze, to jest da sadrži pravno obavezujuća pravila ponašanja, dok je petoro sudija (dvoje Srba, dva Hrvata i jedan inostrani sudija) zauzelo potpuno suprotan stav o ovom pitanju. Uprkos tome, u konačnoj odluci je prikazano kao da je većina sudija odlučila da preambula Ustava BiH ima normativne iskaze.

Četvoro sudija koji su ostali u manjini (dr Kasim Begić, Azra Omeragić te Jozef Marko i Luj Favore) pozivali su se na posljednju rečenicu preambule Ustava u kojoj je navedeno da su Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno sa ostalima) i građani BiH odlučili kako će glasiti Ustav BiH. Iz ovog dijela preambule htjelo se, pošto o tome nema ni riječi u normativnom dijelu Ustava BiH, izvesti zaključak da taj ustav propisuje konstitutivnost Srba, Bošnjaka i Hrvata na cijeloj teritoriji BiH, a ne samo na nivou institucija BiH kako, inače, proizlazi iz normativnog dijela Ustava BiH. Zbog toga je, dakle, bez ikakvih pravnih i naučnih skrupula trebalo dati normativni karakter navedenoj posljednjoj rečenici preambule Ustava BiH. Međutim, za takav stav, od ukupno devet sudija, glasalo je dvoje sudija Bošnjaka i dvoje sudija stranaca, dok iz izdvojenog mišljenja sudije Hansa Daneliusa, kako ćemo vidjeti, sasvim jasno proizlazi da i on smatra kako u preambuli Ustava BiH, s obzirom na njevu sadržinu, nema normativnih iskaza koji bi pravno obavezivali. Ovdje na vidjelo izbija vrhunac hipokrizije u pripremanju, a potom i donošenju „većinske“ odluke, što se razotkriva analizom izdvojenih mišljenja sudija prof. dr Snežane Savić, prof. dr Vitomira Popovića i Hansa Daneliusa i dovođenjem u vezu sadržine tih mišljenja sa odlukom koju su, kada je riječ o pravnoj prirodi preambule Ustava BiH, donijeli dvoje sudija Bošnjaka i dvoje sudija stranaca. Dakle, u izdvojenom mišljenju sudije prof. dr Snežane Savić navedeno je (*kurziv u tekstu je moj*):

„Prilikom samog odlučivanja Suda (vijećanja i glasanja) iako sam, kao sudija, to sugerisala, nije izvršeno razdvajanje u odnosu na razloge osporavanja navedenih članova, već je prije donošenja odluke, na prijedlog sudije izvjestioca, Zaključkom Suda, odlučeno da se glasa o izreci Odluke, a da se potom, zavisno od karaktera Odluke u meritumu, odluči o argumentaciji. Zbog ovoga, Sud je, a i Redakciona komisija Suda, na sjednici održanoj 3. avgusta 2000. godine, došla u situaciju da je na osnovu ponuđenog konačnog Nacrta odluke sudije izvjestioca, ali i na osnovu izdvojenog mišljenja sudije dr Hansa Daneliusa, bilo nemoguće utvrditi konačan tekst Odluke te je, saglasno tome, Nacrt odluke, na osnovu člana 67. Poslovnika o radu Suda, vratila na sjednicu Suda.....Obrazloženje Odluke (argumentacija) sačinjeno je na polaznoj osnovi da je većina sudija (pet naprema četiri) glasala za odluku da oba člana entitetskih ustava nisu u saglasnosti ni sa posljednjom alinejom Preambule Ustava BiH, niti pak sa navedenim članovima Ustava BiH.

Međutim, iz izdvojenog mišljenja sudije dr Hansa Daneliusa vidi se da se on u svojoj odluci nije opredijelio za ovakvu vrstu odluke, u pogledu argumentacije.....Zbog svega navedenog postoji situacija da je samo četvoro sudija odlučilo onako kako se, u ovom dijelu obrazloženja (argumentacije) predlaže u konačnom Nacrtu odluke, a da su petorica sudija odlučila drugačije, tj. da su zauzela stav da posljednja alineja Preambule Ustava BiH nema normativni karakter na koji se, u pogledu konstitutivnosti naroda, poziva podnosilac zahtjeva, ali i sudija izvjestilac u samoj Odluci. Ovo je značajno jer implicira

različite posljedice u pogledu provođenja Odluke Suda, s obzirom da se njeno obrazloženje može zasnovati samo na većinskoj argumentaciji koja postoji prilikom odlučivanja. *Pored ovoga, argumentacija u konačnom Nacrtu odluke je u velikom dijelu drugačija u odnosu na onu koja je prezentirana na sjednici Suda i na osnovu koje je odlučeno kao u izreci Odluke, što je nedopustivo.* Npr. navođenje prakse Vrhovnog suda Kanade, Deklaracije o ravnopravnosti i samostalnosti RS od 19. novembra 1997. godine, prakse švajcarskog Vrhovnog suda i sl., o čemu se na sjednici Suda od 30. juna 2000. i 1. jula 2000. godine nije raspravljalo.“

Navedeni stav sudije Snežane Savić dobija potvrdu najprije u izdvojenom mišljenju sudije Hansa Daneliusa, a potom i u izdvojenom mišljenju sudije Vitomira Popovića. Istina, sudija Hans Danelius u izdvojenom mišljenju navodi da odredbu člana 1. Ustava Republike Srpske smatra suprotnom čl. II/4 i II/6 Ustava BiH, ali za to iznosi pravno iščašenu argumentaciju. Naime, sudija Danelius u svom izdvojenom mišljenju kaže da će se odredba člana 1. Ustava Republike Srpske:

„...vjerovatno protumačiti od onih Bošnjaka i Hrvata koji žive u Republici Srpskoj ili koji se žele tamo vratiti, kao indikacija da oni nisu prihvaćeni kao jednaki Srbima već da su, do neke mjere, viđeni kao građani drugog reda. Prema tome, u ovom pogledu član 1. Ustava RS sadrži diskriminatoran element koji se ne može zanemariti. Ovaj član bi, takođe, mogao obeshrabriti izbjeglice i raseljena lica da se vrate i stoga je nesaglasan sa važnim ciljem Ustava BiH. Iz ovih razloga zaključujem da član 1. Ustava RS nije saglasan sa zabranom diskriminacije iz Ustava BiH.“

Kako vidimo, sudija Hans Danelius se u pokušaju da obrazloži svoje izdvojeno mišljenje upustio u nedopustivo iznošenje golih pretpostavki, tipa da će se nešto *vjerovatno protumačiti* od Bošnjaka i Hrvata na određeni način i da bi nešto *moglo obeshrabriti* određena lica. Stoga ne čudi što je sudija dr Zvonko Miljko u svom izdvojenom neslažućem mišljenju, komatujući sa navedenim mišljenjem sudije Daneliusa, rekao:

„Očigledno je da se radi o pravima individualnog karaktera i da se samim tim štite prava pojedinaca, a ne grupa kao takvih, pogotovo ne (mega) grupa tipa naroda (nacija) u jednoj višenacionalnoj državi. Sama konvencija (*Evropska konvencija o ljudskim pravima – moja opaska*) ne predviđa *actio popularis*, a čak i kada je riječ o 'grupnim' aplikacijama, svaki pojedinac u okviru grupe mora pokazati da je žrtva kršenja prava, što potvrđuje praksa Evropskog suda za ljudska prava. I mi se ovdje moramo ponašati identično...“.

Dakle, prethodno citirani stav sudije Daneliusa nije pravno osnovan. Da li su građani u državi diskriminirani ne može se zaključivati samo na osnovu dvije odredbe ustava, tim prije što ni njihov sadržaj sam po sebi ne pruža bilo kakav osnov za takav zaključak. O postojanju ili nepostojanju diskriminacije u ovakvim slučajevima može se zaključivati sagledavanjem cjeline odredbi jednog pravnog poretka te da, kako s pravom ukazuje sudija dr Zvonko Miljko, „...i kada je riječ o 'grupnim' aplikacijama,

svaki pojedinac u okviru grupe mora pokazati da je žrtva kršenja prava“. Da je tako postupljeno od strane sudije Daneliusa, kao što nažalost nije, morao bi se izvesti sasvim suprotan zaključak od onog koji je on izveo.

Osim toga, može se navesti i niz primjera iz komparativnog ustavnog prava, u kojima su mnoge države sa evropskog tla sebe označile najprije kao države jednog naroda, a potom i svih svojih građana. U Osnovnom zakonu (ustavu) SR Njemačke poziva se na *njemački narod*. U preambuli važećeg Ustava Republike Hrvatske izričito je navedeno da se Republika Hrvatska „...ustanovljuje kao *nacionalna država hrvatskog naroda* i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina...“. U članu 3. Ustava Slovenije propisano je da je Slovenija zasnovana na trajnom i neotuđivom pravu *slovenačke nacije* na samoopredjeljenje. Za razliku od slovenačkog, ustavotvorac Estonije je u preambuli Ustava Estonije utvrdio da je ova država ustanovljena na „...*neugasivom pravu estonskog naroda na samoopredjeljenje*...“. I u Ustavu Albanije tamošnji ustavotvorac u preambuli naglašava vjekovnu težnju *albanskog naroda* za nacionalnim jedinstvom, što drugim riječima znači težnju za nacionalnom državom. U preambuli Ustava Republike Makedonije se ukazuje da je „...istorijska činjenica da je Makedonija osnovana kao nacionalna država *makedonskog naroda*...“. Najзад, ovdje ću navesti još i primjer iz normativnog dijela irskog Ustava. Članom 1. Ustava Republike Irske propisano je da *irska nacija* potvrđuje neotuđivo i suvereno pravo da izabere sopstveni oblik vladavine što, u suštini, znači pravo da organizuje sopstvenu državu.

No, ostavljajući po strani pravnu neutemeljenost i svojevrsnu proizvoljnost navedenog dijela izdvojenog mišljenja sudije Daneliusa, ovdje je od važnosti onaj dio njegovog mišljenja u kojem je više nego jasno rekao da preambula Ustava BiH ne sadrži normativno-pravne iskaze i da stoga nije pravno obavezujuća. Međutim, to nije bila prepreka za sudije Bošnjake (dr Kasim Begić i Azra Omeragić) i preostale sudije strance (Luj Favore i Jozef Marko) da svom mišljenju pridodaju i mišljenje Hansa Daneliusa. Evo šta u vezi sa preambulom Ustava BiH kaže sudija Hans Danelius u svom izdvojenom mišljenju (*kurziv je moj*):

„Preambula Ustava BiH se, sama po sebi, mora smatrati dijelom tog ustava. U skladu s tim, Ustavni sud je u principu nadležan da preispita da li su ustavi entiteta u saglasnosti sa ovom preambulom. Međutim, preduslov da se ustanovi nesaglasnost sa Preambulom Ustava BiH mora biti da odgovarajuća odredba Preambule ima normativni karakter, te da predviđa ograničenja ili nameće obaveze obavezujuće za entitete. Pitanje koje se sada postavlja je da li je član 1. Ustava RS, utoliko što navodi srpski, ali ne i bošnjački i hrvatski narod, u saglasnosti sa navedenom odredbom Preambule Ustava BiH.

U tom pogledu, smatram prikladnim uzeti u obzir sadržaj i specijalni karakter ove odredbe Preambule. Kako se čini iz njene formulacije, *odredba*

ne sadrži nikakvu pravnu normu iz koje slijede specifična prava ili obaveze. Ova odredba nije ništa više do uvodni paragraf koji identifikira one koji su usvojili i proglasili Ustav BiH. To je kontekst u kojem se Bošnjaci, Hrvati i Srbi označavaju kao konstitutivni narodi zajedno sa ostalim, i kao oni koji su, zajedno sa svim građanima Bosne i Hercegovine, odredili sadržaj Ustava. Prema tome, utoliko što navedena odredba označava tri naroda kao konstitutivna, to čini samo u kontekstu donošenja i proglašavanja Ustava BiH, te se za ovu odredbu ne može smatrati da utemeljuje bilo kakvo pravilo normativnog karaktera ili da stvara bilo kakve ustavne obaveze. Slijedi da ne postoji dovoljna osnova za zaključak da član 1. Ustava RS krši posljednju alineju Preambule Ustava BiH.

Dakle, sudija Hans Danelius više nego jasno iznosi svoje mišljenje o tome da preambula Ustava BiH ne sadrži odredbe koje bi stvarale bilo kakve ustavne obaveze. Međutim, ostale sudije (već pomenuti dr. Kasim Begić, Azra Omeragić, Luj Favore i Jozef Marko), kao i oni savjetnici u Ustavnom sudu BiH koji su pripremali nacrt ove odluke (čija imena ovdje ne navodim zato što mi nisu poznata), se i pored toga ni malo ne ustručavaju da u obrazloženju svoje odluke kažu između ostalog i sljedeće (kurziv je moj):

„26. Budući da svaka odredba ustava entiteta mora biti konzistentna sa Ustavom BiH, uključujući i Preambulu ovog ustava, odredbe Preambule pružaju pravnu osnovu za preispitivanje svih normativnih akata nižeg reda u odnosu na Ustav BiH dok god pomenuta preambula sadrži ustavne principe koji, prema riječima kanadskog Vrhovnog suda, opisuju sfere nadležnosti, doseg prava i obaveza, ili uloge političkih institucija. Odredbe preambule onda nisu samo opisne, već im je također data moćna normativna snaga, te one predstavljaju valjan standard za sudsku kontrolu Ustavnog suda. Dakle, u narednom dijelu Ustavni sud treba u suštini da elaborira koja konkretna prava i obaveze slijede iz ustavnih principa preambule Ustava BiH s jedne strane, i Ustava RS s druge. ...

51. Međutim, pitanje koje je Sud prethodno elaborirao (st. 23. do 26.) – da li posljednja alineja Preambule, posebno označavanje „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima),“ sadrži ustavni princip u vezi sa ostalim odredbama koje bi mogle služiti kao standard kontrole, Sud zaključuje:

52. Kako god neodređen bio jezik Preambule Ustava BiH zbog ovog nedostatka definicije statusa Bošnjaka, Hrvata i Srba kao konstitutivnih naroda, ona jasno označava sve njih kao konstitutivne narode, tj. kao narode.“

Na kraju svoje odluke, pomenutih četvero sudija kaže:

„Označavanje u Preambuli Ustava BiH Bošnjaka, Hrvata i Srba kao konstitutivnih, mora biti shvaćeno kao jedan natkrovljujući princip Ustava BiH kojem se entiteti moraju u potpunosti povinovati prema članu III/3(b) Ustava BiH.

Ustavni sud zaključuje da odredba člana 1. Ustava RS krši ustavni status Bošnjaka i Hrvata koji im je dodijeljen posljednjom alinejom Preambule Ustava BiH....“.

Kako se može vidjeti, četvoro sudija koje su ostale u manjini sve vrijeme govore na način koji bi čitaoca trebao navesti na zaključak da su sve sudije Ustavnog suda donijele ovakvu odluku u pogledu pravne prirode preambule Ustava BiH. Međutim, to ne samo da ne odgovara stvarnosti već predstavlja njeno falsifikovanje. Naime, iz prethodnog izlaganja više je nego jasno da je većinski stav pet sudija (Hans Danelius, Snežana Savić, Vitomir Popović, Mirko Zovko i Zvonko Miljko) da preambula Ustava BiH ne sadrži normativne iskaze, usljed čega ne stvara bilo kakve ustavne obaveze.

Ovakva odluka Ustavnog suda BiH bila je, dakle, osnov za pozivanje na izmjene ustava u Republici Srpskoj. Ovdje ću kratko podsjetiti na to kako su ove promjene provedene u Republici Srpskoj. Suština tih promjena je u tome da je ključnu ulogu u ovom procesu stvaranja i (kva-zi)poustavljenja Vijeća naroda Republike Srpske imala Kancelarija visokog predstavnika u BiH i visoki predstavnik Wolfgang Petrič lično. Naime, on je odlukom od 11. januara 2001. godine protivpravno nametnuo tzv. ustavne komisije u entitetima i imenovao njihove članove. One će, sa procedurama odlučivanja i nadležnostima koje su takođe nametnute od Wolfganga Petriča, biti nukleus onoga što se danas naziva Vijećem naroda Republike Srpske. Zatim je Narodna skupština Republike Srpske u aprilu 2002. godine formalno usvojila amandmane LXVI-XCI na Ustav Republike Srpske, ali su ti amandmani stupili na snagu tek nakon što ih je pregledao visoki predstavnik Wolfgang Petrič i odobrio svojom odlukom od 19. aprila 2002, uz nekoliko sopstvenih amandmana. Visoki predstavnik to čini tako što u svojoj odluci o izmjenama i dopunama Ustava Republike Srpske doslovno kaže:

„Ovom odlukom se odobravaju amandmani na Ustav Republike Srpske od broja LXVI-XCI, koje je predsjednik Narodne skupštine Republike Srpske dr Dragan Kalinić dostavio Visokom predstavniku 18. aprila 2002. godine (ovjerene okruglim pečatom Republike Srpske) i zahtijeva se njihovo objavljivanje sa promjenama na Amandmane LXXI, LXXXII i LXXXV, navedene u daljem tekstu, uključujući i dodatni Amandman XCII. Svi takvi amandmani (prvobitni, izmijenjeni i dodatni) smatraju se pravovremeno proglašenim i objavljenim od strane Narodne skupštine Republike Srpske shodno i u potpunosti saglasnosti sa članom 136. Ustava Republike Srpske i stupaju na snagu danom donošenja ove odluke...“.

Dakle, tek pošto je visoki predstavnik ovako odlučio, mogao se objaviti konačan tekst ustavnih amandmana u Službenom glasniku Republike Srpske, pri čemu je interesantno da na kraju tog teksta nema, kao obično, imena predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske, što je i razumljivo budući da je konačni tekst ovih amandmana utvrdio visoki predstavnik.

Šta je suština ovih promjena, u dijelu koji je od važnosti za temu ovog rada? Mislim da ništa bolje ne izražava tu suštinu do sadržina pojedinih

odredbi iz Ustava Republike Srpske. Stoga ću u nastavku analizirati pojedine od tih odredbi, kako bih ukazao na konfuziju u njima, kao i na apsurd u vezi sa pozicijom u koju su tim amandmanima dovedene nacionalne manjine u Republici Srpskoj, što se može naći samo ovdje i nigdje više. Pri tome se ni jednog trenutka ne smije gubiti iz vida da je navedena odluka Ustavnog suda BiH, koja je usvojena suprotno Ustavu BiH i na način koji sam prethodno objasnio, osnov za ova, kao i druga rješenja iz Ustava Republike Srpske u vezi sa famoznom konstitutivnošću naroda.

Dakle, nakon ovih izmjena Ustava Republike Srpske u njemu su propisane (Amandmanom LXXXII kojim je dopunjen član 70. Ustava Srpske) dvije procedure za usvajanje opštih pravnih akata u vezi sa tzv. vitalnim nacionalnim interesom – sintagmom koja je u ustavno uređenje Republike Srpske uvedena nakon ovih ustavnih promjena. I u jednoj i u drugoj proceduri bitno je da se pokreću kada je riječ o vitalnom nacionalnom interesu *konstitutivnih naroda*, a ne i nacionalnih manjina. Međutim, da bi akt usvojen od strane Narodne skupštine bio prihvaćen i u Vijeću naroda Republike Srpske za njega moraju glasati svi klubovi delegata u Vijeću naroda, a to znači i klubovi delegata iz reda tzv. „ostalih“, tj. iz reda nacionalnih manjina. Takav zaključak nedvosmisleno proizlazi iz sljedećih ustavnih odredbi (Amandman LXXXII):

„Ukoliko više od jednog predsjedavajućeg ili potpredsjedavajućeg Vijeća naroda smatra da zakon spada u pitanja od vitalnog nacionalnog interesa definisana u Amandmanu LXXVII zakon će biti izvršten na dnevni red Vijeća naroda kao pitanje od vitalnog interesa.....

Ukoliko većina *svakog kluba koji ima delegate u Vijeću naroda* glasa za takve zakone ili druge propise ili akte, smatraće se da su oni usvojeni.....

U slučaju da 2/3 jednog od klubova konstitutivnih naroda u Vijeću naroda odluči da se zakon, akt ili propis odnosi na vitalni interes, zakon će razmatrati Vijeće naroda.

Ukoliko većina *svakog kluba zastupljenog u Vijeću naroda* glasa za taj zakon, drugi propis ili akt, isti se smatra usvojenim.“

Jasno je, dakle, da iz ovakvih ustavnih rješenja proizlazi kako se nijedan akt ne može smatrati usvojenim ako za njega nije glasao i klub nacionalnih manjina, s obzirom na to da i on ima svoj klub u Vijeću naroda. I u tome jeste apsurdnost ustavnog rješenja na koju želim ukazati u radu, a koja je u vezi i sa presudom Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić-Finci. Naime, u odluci Ustavnog suda BiH, kako je prethodno ukazano, taj sud je neustavno (četvoro sudija tog suda), iz posljednje rečenice preambule Ustava BiH izveo zaključak o tome da su svi narodi (Srbi, Bošnjaci i Hrvati) konstitutivni na cijeloj teritoriji BiH, uprkos tome što tako nešto ne proizlazi ne samo iz preambule Ustava BiH nego ni iz njegovog normativnog dijela.

No, čak se ni Ustavni sud BiH, bolje reći ono četvoro već pomenutih sudija, nije smjeo upustiti u to da tvrdi kako su i nacionalne manjine (tzv. ostali) konstitutivni u BiH. Međutim, ako to nije učinio Ustavni sud BiH to je učinjeno tokom izmjena Ustava Republike Srpske koje su uslijedile nakon odluke Ustavnog suda BiH. Tako je sada u Ustavu Republike Srpske propisano (Amandman LXXVIII) da „Vijeće naroda ima po osam članova iz svakog konstitutivnog naroda i četiri člana iz reda Ostalih.“

Prethodno je pokazano da, bilo da je pitanje vitalnog nacionalnog interesa pokrenuto od strane predsjedavajućeg, odnosno potpredsjedavajućih Vijeća naroda ili, pak, od 2/3 jednog od klubova konstitutivnih naroda u Vijeću naroda, iz odgovarajućih odredbi Ustava Republike Srpske proizlazi da je za usvajanje zakona, drugog propisa ili akta neophodno da za njega glasa većina *svakog kluba zastupljenog u Vijeću naroda*. A taj klub, pored Srba, Bošnjaka i Hrvata, imaju i ostali, to jest nacionalne manjine.

To proizlazi i iz nekoliko odredbi Poslovnika Vijeća naroda Republike Srpske. Tako je članom 27. Poslovnika propisano da Vijeće naroda bira svog predsjedavajućeg i tri potpredsjedavajuća i da oni moraju biti iz različitih konstitutivnih naroda *i ostalih* (tj. nacionalnih manjina). Potom je u članu 34. Poslovnika propisano da se u Vijeću naroda formiraju klubovi delegata za konstitutivne narode i ostale. Dakle, i ovi ostali (tj. nacionalne manjine) imaju svoj klub delegata koji, prema članu 35. Poslovnika, razmatra sve zakone, propise i druge akte koje je izglasala Narodna skupština. U članu 81. tačka 4. Poslovnika, u vezi sa procedurom za zakone i druge akte od vitalnog nacionalnog interesa, propisano je (kurziv je moj):

„4. Ukoliko većina *svakog kluba koji ima delegate u Vijeću naroda* glasa za takve zakone ili druge propise i akte smatraće se da su oni usvojeni.“

Jasno je da se, prema slovu Poslovnika (koji sadrži prepisanu odgovarajuću odredbu Ustava Srpske), zakoni u vezi sa vitalnim nacionalnim interesom ne mogu smatrati usvojenim ako za njih nije glasao svaki od klubova delegata u Vijeću naroda. Ukoliko to nije moglo biti postignuto, formira se zajednička komisija, od po pet članova iz Narodne skupštine Republike Srpske i Vijeća naroda Republike Srpske.

Zadatak ove komisije je da pokuša usaglasiti tekst zakona ili drugog akta usvojenog u Narodnoj skupštini Republike Srpske. Prema članu 83. stav 3. Poslovnika Vijeća naroda, od pet članova ove komisije koje bira Vijeće naroda jedan delegat je iz reda ostalih. Kada se ova činjenica dovede u vezu sa odredbom amandmana LXXXII prema kojoj ova komisija odluke donosi *konsenzusom*, jasno je da ni ovdje tekst zakona ili drugog akta ne može biti usaglašen, usljed čega se ne može smatrati ni donijetim, ako svoju saglasnost nije dao i delegat kluba nacionalnih manjina, bez obzira što je riječ o pitanju od vitalnog nacionalnog interesa konstitutivnih naroda.

Zašto ukazujem na ovo apsurdno ustavno rješenje. Ono je u vezi sa položajem nacionalnih manjina u bilo kojoj državi na svijetu. Nigdje se, naime, osim ovdje kod nas, ne može naići na ovakvo rješenje u vezi sa pravima nacionalnih manjina, a o njima se upravo radi kada se upotrebljava termin „ostali“. Takva mogućnost, kakva im je data prethodno analiziranim ustavnim odredbama, za njih ne proizlazi ni iz međunarodnih pravnih dokumenata.

Članom 15. Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina određeno je da će strane potpisnice kreirati uslove neophodne za efektivno učešće pripadnika nacionalnih manjina u kulturnom, socijalnom i ekonomskom životu i javnim poslovima, posebno onim koji utiču na njih. U tom smislu već je na nivou BiH donijet Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina.

Članom 9. tog zakona propisano je pravo pripadnika nacionalnih manjina u BiH na zastupljenost u organima vlasti i drugim javnim službama na svim nivoima, srazmjerno procentu njihovog učešća u stanovništvu prema posljednjem popisu BiH. Ostvarivanje ovog prava na nivou jedinica lokalne samouprave već je omogućeno odgovarajućim odredbama Izbornog zakona BiH (član 13.14 tog zakona). Učešće nacionalnih manjina (srazmjerno njihovom broju) može se i treba omogućiti i u entitetskim parlamentima, i to u Narodnoj skupštini Republike Srpske i Predstavničkom domu Parlamenta Federacije, tako što bi se u odgovarajućoj mjeri povećao broj poslanika u Narodnoj skupštini Srpske, odnosno Predstavničkom domu Parlamenta Federacije BiH.

Međutim, iz ovoga ne proizlazi obaveza da se nacionalnim manjinama obezbijedi učešće u parlamentu federalne jedinice na način kako je učinjeno u Ustavom Republike Srpske, a posebno ne da im se obezbijedi predstavništvo u Domu naroda u saveznom parlamentu BiH.

Razlog za ovo je činjenica da nacionalne manjine u BiH nisu ona ustavnopravna specifičnost zbog koje je valjalo obrazovati Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, već su to njeni narodi – Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Oni su, dakle, konstitutivni na nivou BiH i to je svojevrsna kvintesenca ustavnog uređenja BiH.

Na njoj počiva, bolje reći samo od nje (te konstitutivnosti naroda na nivou BiH) zavisi stabilnost odnosa u BiH kako u ovom trenutku, tako još više u vremenu koje je ispred nas.

Nažalost, ovu suštinu bosansko-hercegovačkog ustavnog uređenja nije htjelo da razumije i uvaži ne samo ono četvoro sudija Ustavnog suda BiH, već ni većina sudija Evropskog suda za ljudska prava koje su odlučivale u predmetu Sejdić-Finci u kojem je, opet preglasavanjem kao i u prethodno analiziranoj odluci Ustavnog suda BiH, donijeta presuda

koja implicira rušenje navedene kvintesence ne samo ustavnog uređenja BiH nego i bosansko-hercegovačkog života u cjelini.

Na to u svojim izdvojenim mišljenjima osnovano ukazuju sudije Mirko Zovko i prof. dr Vitomir Popović. Tako sudija Mirko Zovko s pravom ističe (*kurziv u citatu je moj*):

„Međutim, da ne bude zabune, ne određuje ustav konstitutivne narode, već naprotiv konstitutivni narodi, kao 'državotvorni ili ustavotvorni', odražavaju moć naroda da donese ustav i stvori državu. ... Bilo bi 'smiješno i apsurdno', što je dobro poznato, da su u stvaranju Republike Srpske učestvovali Bošnjaci i Hrvati. ...U ovom povijesnom procesu karakteristično je 'dogovaranje osnovnih principa' najprije u Ženevi 8. septembra 1995. godine, pa u Njujorku 26. septembra 1995. godine. Najkarakterističnije je to da na ovim pregovorima učestvuje i Republika Srpska. U tački 2.2. jedan od dogovorenih principa u Ženevi glasi: 'Svaki će entitet (Federacija BiH i Republika Srpska) nastaviti postojanje u skladu sa svojim sadašnjim ustavom', uz obavezu da Ustav usklade s ovim principima. Prema tome, već ovaj dogovoreni princip ne može se zanemariti pri tumačenju Ustava BiH u odnosu na sporno pitanje. Ovo tim prije što zadnja alineja Ustava BiH glasi – citiram 'Podsjećajući na osnovna načela usaglašena u Ženevi 8. septembra 1995. i Njujorku 26. septembra 1995. godine'. Iz ovoga se može zaključiti da nikada nije ni bilo pomena da će se struktura u entitetima izmijeniti konačnim mirovnim sporazumima u odnosu na konstitutivnost naroda.Ali mi nije jasno, nakon odluke Suda o konstitutivnosti naroda na čitavoj teritoriji BiH, kako može dalje egzistirati entitet pod nazivom 'Republika Srpska'. Nakon naše odluke jedino bi se mogao zvati, npr. Republika Srba, Bošnjaka i Hrvata.“

I sudija prof. dr Vitomir Popović u svom izdvojenom mišljenju daje razloge koji, u bitnom, odgovaraju prethodno citiranim razlozima sudije Mirka Zovka. Naime, sudija Popović se takođe poziva na tačku 2.2. principa dogovorenih u Ženevi 8. septembra 1995. godina, nakon čega ispravno zaključuje:

„Na osnovu svega iznesenog može se zaključiti da su Srbi, Hrvati i Bošnjaci konstitutivan narod po Ustavu BiH, ali da nisu konstitutivan narod po Ustavu Republike Srpske na nivou Republike Srpske, a niti po Ustavu Federacije na nivou Federacije BiH. Ako Republika Srpska nije država srpskog naroda, kako zahtjev (Alije Izetbegovića – moja opaska) tvrdi, zašto joj je Ustav BiH (član 1. stav 3) priznao naziv 'Republika Srpska' i šta može da označava riječ 'srpska' ako ne da je to država srpskog naroda; ako su u Republici Srpskoj konstitutivni narodi još Bošnjaci i Hrvati, onda ona sigurno ne bi mogla imati Ustavom priznati naziv nego bi se, po analogiji, mogla zvati „Republika srpsko-hrvatsko-bošnjačka' i gdje bi u tom slučaju ona mogla naći *ratio* svog postojanja.Postupajući na ovaj način, Ustavni sud BiH se od svoje ustavne uloge 'čuvara Ustava' pretvara u zakonodavni organ, pa i u ustavotvorca, što bi po mom dubokom mišljenju moglo pro-uzrokovati nesagledive posljedice, kako po Sud, tako i po Dejtonski sporazum u cjelini, pa i Bosnu i Hercegovinu, odnosno njene entitete, Republicu Srpsku i Federaciju BiH.“

III. Završni dio

Prethodni dio ovog rada s razlogom sam završio odgovarajućim citatima iz izdvojenih neslažućih mišljenja sudija Mirka Zovka i prof. dr Vitomira Popovića. Učinio sam to zbog toga što najprije sudija Zovko s pravom ukazuje da „*ne određuje ustav konstitutivne narode, već naprotiv konstitutivni narodi, kao 'državotvorni ili ustavotvorni', odražavaju moć naroda da donese ustav i stvori državu. ... Bilo bi 'smiješno i apsurdno', što je dobro poznato, da su u stvaranju Republike Srpske učestvovali Bošnjaci i Hrvati*“. Stoga apsurdno zvuči početni dio preambule sadašnjeg Ustava Republike Srpske u kojem je rečeno da Narodna skupština Republike Srpske donosi taj ustav „*Poštujući volju svojih konstitutivnih naroda i građana da obrazuju i očuvaju Republiku Srpsku*“. To je ne samo teška neistina, koja govori o ideološko-indoktrinativnoj funkciji preambule Ustava Republike Srpske, već je to istovremeno i dokaz koji potvrđuje riječi prof. dr Vitomira Popovića da se time prouzrokuju nesagledive posljedice po Dejtonski sporazum u cjelini. Ja bih ovome dodao da je time položen temelj za pogubne posljedice po Republiku Srpsku, jer prethodno citirani dio preambule Ustava Republike Srpske, kao i sve ono što je iz toga potom izvedeno u normativnom dijelu tog ustava (vitalni nacionalni interes i Vijeće naroda Republike Srpske), dovode u pitanje naziv Republike Srpske, a time i samu njenu državno-pravnu esenciju.

Stoga ću u ovom završnom dijelu na koncizan način izložiti dva razloga koji ukazuju na neophodnost dekonstitucionalizacije jednog protivpravno stvorenog konstrukta u vidu Vijeća naroda Republike Srpske.

Svakako da se za tu dekonstrukciju kao prvi razlog nameće onaj pravni. Naime, prethodno izlaganje pokazalo je kako u temeljima Vijeća naroda Republike Srpske leže ozbiljne i teške zloupotrebe ustavnosudijske funkcije od strane nekolicine sudija Ustavnog suda BiH, kao i iste takve zloupotrebe pozicije visokog predstavnika u BiH. U suštini, nekolicina pravnika i visoki predstavnik u BiH odradili su ono što nije mogla učiniti ni armija Izetbegovićevih vojnika u proteklom građanskom ratu, a to je da kvazipoustave instituciju Vijeća naroda Republike Srpske i da time, na ne tako duge staze, napadnu samo ime Republike Srpske, a time i nju u cjelini.

Iz ovog pravnog razloga proizlazi i moralni razlog za dekonstitucionalizaciju Vijeća naroda. Naime, nepravu nikada ne može niti treba biti pribavljen legitimitet ne samo u pravnom nego ni u moralnom pogledu, zbog čega postoji i moralni imperativ za navedenu dekonstitucionalizaciju.

Međutim, pitanje koje se s pravom treba postaviti je kako to izvršiti. Prema amandmanu LXXXIX Ustava Republike Srpske o prijedlogu akta o promjeni Ustava odlučuju Narodna skupština i Vijeće naroda,

a promjena Ustava je usvojena ako za nju glasa(ju) najmanje dvije trećine od ukupnog broja narodnih poslanika i većina članova Vijeća naroda iz svakog konstitutivnog naroda i ostalih (dakle i nacionalnih manjina). Kako vidimo, ovakvim ustavnim „rješenjem“ Republika Srpska je dovedena u poziciju „zarobljenika“ nečega što je stvoreno na protivpravan način, jer se za promjenu bilo koje ustavne odredbe zahtijeva saglasnost i Vijeća naroda, pri čemu je izvjesno da jedan dio tog vijeća na to nikada neće pristati, bez obzira što je do njegovog stvaranja došlo na protivustavan način.

Stoga ne preostaje ništa drugo do da se dekonstitucionalizacija ove neustavne tvorevine izvrši donošenjem novog Ustava Republike Srpske, koji bi bio ustav diskontinuiteta donesen od prethodno na demokratskim izborima izabrane konstituante. Odluku u tom pravcu treba donijeti Narodna skupština Republike Srpske, što ona može učiniti na prijedlog svojih 30 poslanika, ali joj takav prijedlog mogu podnijeti i predsjednik Republike ili Vlada Republike Srpske, shodno članu 132. Ustava Republike Srpske kojim je propisano da prijedlog da se pristupi promjeni Ustava mogu podnijeti ne samo najmanje 30 poslanika Narodne skupštine, već i predsjednik Republike ili Vlada Republike Srpske.

Saglasno članu 77. Ustava Republike Srpske, Narodna skupština treba prethodno pozvati građane Republike Srpske da se na referendumu izjasne da li su za to da Republika Srpska dobije novi ustav, koji bi bio ustav diskontinuiteta u prethodno navedenom smislu. Ukoliko bi odluka građana bila pozitivna, to bi značilo ne samo obavezu Narodne skupštine da raspiše izbore za konstituantu, već bi takva narodna volja značila da je ni Ustavni sud Republike Srpske ne bi imao pravo derogirati u eventualnom postupku koji bi pred njim bio pokrenut za zaštitu (kvazi)vitalnog interesa tzv. konstitutivnih naroda. Ustavni sud ne bi imao to pravo najprije zbog toga što se nijedna država ne može na bilo koji način ograničavati u odlučivanju o tome na koji način će donijeti svoj novi ustav, to jest da li će to učiniti prema proceduri propisanoj njenim važećim ustavom ili će odstupiti od te procedure donošenjem ustava diskontinuiteta. To pravo jednako važi i za federalne jedinice unutar složene države, tim prije ako saveznim ustavom nije uređen postupak donošenja ustava tih federalnih jedinica, a u BiH to ni na koji način nije propisano (što znači ni ograničeno) Ustavom BiH. Najzad, Ustavni sud Republike Srpske ne bi imao pravo da kasira narodnu volju za donošenjem ustava diskontinuiteta i zbog toga što su, kako je pokazano u ovom radu, Vijeće naroda Republike Srpske i sve druge norme u Ustavu Republike Srpske s tim u vezi [(kvazi)vitalni interes naroda, (kvazi)konstitutivnost naroda i dr.] stvoreni na protivpravan način, teškim zloupotrebama i povredama Ustava BiH od strane Ustavnog suda BiH i visokog predstavnika u BiH.

Literatura (Korišćena i šira literatura)

- Hilaire Barnett: *Constitutional & Administrative Law*, Fourth edition, Cavendish Publishing Limited, London – Sydney, 2002.
- Ratko Marković: *Ustavno pravo i političke institucije*, jedanaesto popravljeno i osavremenjeno izdanje, Beograd, 2006.
- Branko Smerdel, Smiljko Sokol: *Ustavno pravo*, četvrto neizmijenjeno izdanje, Zagreb, 2009.
- Darko Simović, Vladan Petrov: *Ustavno pravo*, Beograd, 2014.
- Goran Marković: *Bosanskohercegovački federalizam*, Beograd, 2012.
- Milan Blagojević: *Hrestomatija tehnologije ohaerizma – Hronika jedne nacionalne i ustavne patologije*, Banja Luka, 2018.
- Nedim Ademović, Jozef Marko, Goran Marković: *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2012.
- Kristijan Štajner, Nedim Ademović: *Komentar Ustava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2010.
- Zvonko Miljko: *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 2006.

Milan Blagojević

NECESSITY FOR DECONSTITUTIONALIZATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA COUNCIL OF PEOPLES

Summary

In the countries that have constitution in formal sense it can be understood and tolerated in some extent the need of political actors to have a letter of domestic constitution interpreted in a way which corresponds to their political interests in their everyday mutual political campaign. Such understanding and toleration are acceptable since, in final, their opinion is not legally binding. But, when the court does so, the court which has a highest place in judiciary, such behaviour is a true danger for society and state and we should be worried for that. Exactly this question is a topic of this paper, due to the fact that a way on which Constitutional Court of B&H decided in a case from 2000 year (on so called constitutionality of the peoples in B&H) unmasked readiness of few judges in that Court to put their functions in service of a realization of certain political interests. In this way, contrary to the Constitution of B&H, is constructed the institution of the Republic of Srpska Council of Peoples. Considering these facts, there is necessity for deconstitutionalization of such institution and the author has given proposal in the paper how to do this.

Key words: constitutionalism, deconstitutionalization, constitutionality of the peoples, interpretation of constitution, implementation of constitution, amending of constitution

Studija za prikaz Mojsija na Sinaju, kombinovana tehnika, 17,5x25,5 cm

.....

OGLEDI

.....

UDK 821.411.16.09-31 Сингер И. Б.

Ивана Пејковић
антрополог, Београд

ЗАКОН И ЉУБАВ У РОМАНУ РОБ ИСАКА БАШЕВИСА СИНГЕРА

Резиме: Рад говори о сучељавању две перспективе: старо- и новозаветне у поменутом делу. Оне су полазиште за упоредну анализу два типа морала и система вредности – етике закона и дужности, са једне, и етике љубави и милосрђа, са друге стране. Да би се одговорило на основна постављена питања, прибегло се анализи унутрашњег смисла књижевног дела у ком су ове супротстављене перспективе врло рељефно приказане. Кроз љубавну причу и сусрет главних јунака, у конкретном просторном и временском окружењу, писац је покренуо фундаментално питање два дела *Светио њисмо* који се надовезују један на други и узајамно допуњавају и објашњавају. Основна идеја је да се, кроз анализирани проблем, докаже да је писац објаснио кључни антрополошки феномен трагања за изгубљеном половином и њиховог спајања преко сусрета са Богом, чиме се достиже пуноћа човековог бића.

Кључне речи: етика, закон, љубав, *Светио њисмо*, јеврејска књижевност

Настанак библијске етике

Морал једног простора, времена и људске скупине заснива се на одређеном систему вредности и врховном начелу. Отуда је сваки етички систем изграђен у оквиру неког ширег теоријског полазишта, а на дуготрајним искуствима животне праксе. *Библија* или *Светио њисмо* представља најстарији и основни етички кодекс јудео-хришћанске цивилизације. У култури овог ширег простора, постојали су и старији етички системи древног паганског права разних народа, а са друге стране, писани правни и морални законици развијених цивилизација са којима су долазили у додир. Међутим, у односу на неписано обичајно право, настало у дубинама митске прошлости, са једне, и цивилизацијске кодексе, са друге стране, настанак библијских норми понашања и правила за живот резултат је првог и јединог аутентичног искуства

сусрета са Живим Богом. Управо то је оно по чему се, најпре Богоизабран израиљски народ, а доцније и хришћани, разликују од других народа који су остали у тами многобоштва, обележеној одсуством Богопознања, без обзира на степен културне и друштвене развијености. Може се с правом рећи да тек са *Библијом* започиње ход кроз историју ових народа који су спознали Бога, јер је она у обликовању њиховог идентитета значила пут самосазнања и сазнања света и домостроја колективног и појединачног спасења. Потоњи етички системи, настали на овом простору, надовезивали су се на овај темељни морални образац.

Основне поставке старозаветне етике закона и дужности

Први народ који је у историји доживео тај опит истинске вере био је јеврејски народ. Резултат тог сусрета са Живим Богом је Стари завет или савез склопљен између Праотаца, који заступају будући Богоизабрани народ, и Бога, Који им се јавља натприродним путем.¹ У та древна и несигурна времена тешке борбе за опстанак, овај савез је био једини начин да се физички и духовно сачува колектив једног народа који је свој живот проводио у номадском лутању или у суседству, чак и ропству, привредно и политички развијенијих народа. У таквим тешким животним приликама развила се особена етика коју одликује учење о закону и дужности. Она је, пре свега, оличена у Десет заповести које је Пророк Мојсије добио на Синају, записаних на две камене таблице, а потом и у бројним прописима којима се до ситница регулише понашање у сваком тренутку и ситуацији. Дух и тон ових својеврсних упутстава за живот су изразито императивни, а комуникација између Бога и човека у Старом завету углавном једносмерна – Бог или Анђео се најчешће Први јавља изабранику и даје му својеврсна упутства за спасење појединаца и мањих или већих колектива (породица, народа), од Праоца Адама до последњих пророка. Изузетак представљају рећи примери понеког од Праотаца, који упућује питања Богу, Псалми цара Давида или повремено молитвено обраћање Праведног Јова, на пример.

Након првог јављања Бога Праоцу Авраму, циљ старозаветног учења и живота био је физичко умножење богоизабраног јеврејског народа, како би се тим путем раширила и вера у Јединог Истинитог Бога. Отуда Стари завет обилује подацима о врло разгранатим сродничким системима и везама, као и правилима и упутствима за свакодневни живот јер је једино на тај начин усамљени јеврејски народ

1 В. опширније у: Кубат, Родољуб: *Основне старосавезне антропологије*, Београд-Нови Сад, Универзитет у Београду, Православни Богословски факултет – Беседа, 2008.

могао опстати у метежу и тами паганства. Основ старозаветног живота је обавезујућа етика дужности и снажна племенска солидарност. То се види на бројним местима, нарочито приликом избора будућег брачног сапутника. Чак и кад живи далеко од завичаја, сваки Праотац невесту тражи у свом народу, чак и међу даљим сродницама. Супротно томе, бројни су случајеви физичког истребљења читавих грана племенског стабла услед непоштовања два основна правила: ширења сродничке мреже међу припадницима свог народа, и очувања закона и прописа, добијених од Бога. И у томе се, у основи, огледа теоријско и практично поштовање и очување старозаветне библијске етике.

Јасно је да у таквим околностима није могло бити услова за развој индивидуалне личности нити осећања вишег реда од биолошке репродукције. Међутим, љубав није сасвим ишчезла из Старог завета али је споредног, другостепеног значаја и увек подређена дужности и опстанку сопственог етничког колектива. Ретки случајеви индивидуалног обраћања Богу, као у случају Мојсијевих или беседа Праведног Јова и Давидових Псалама или особена и слојевита симболика *Песме над њесмама* пре су изузетак него правило. Они су примери натприродног превазилажења уских и наметнутих друштвених и духовних оквира, као тренуци у којима лична слобода и храброст тријумфују над устаљеним и прописаним животним током колектива, због чега представљају бисере старозаветне књижевности и симболе преданости Богу. Међутим, чак и у њима је осећање љубави помешано са страхопоштовањем и личном беспомоћношћу, дакле, са извесним осећајем неслободе, због чега још увек није потпуно ни савршено.

Новозаветна етика љубави и пожртвовања

Хришћанска етика представља логички продужетак старозаветног етичког система и заокружење читаве библијске етике. У односу на старију, старосавезну етику, она је развила особено, еванђељско схватање морала. Настала у другачијим историјским приликама, она има и специфичан карактер. Док су се догађаји, описани у Старом завету, одиграли у народу који је већим делом живео номадским животом, водило борбу за заснивање сталне територије или њен повратак из ропства, новозаветна историја се одвија у условима најразвијенијих цивилизација тога доба – грчкој и римској, а започиње у Палестини, као изразито мултикултуралној средини под римском управом, која је у то време била просторно највећа империја и распростирала се на три континента. Премда су старозаветни Јевреји живели и у развијеним цивилизацијама, представљали су духовну оазу и усамљени изузетак у односу на њихово духовно наслеђе и утицаје. Хришћани и новозаветно учење

и пракса појавили су се знатно касније и као довршење нечег што је већ постојало. Због тога и етика Старог савеза инсистира на физичком опстанку и ширењу у простору богоизабраног народа, његовог верског учења и начина живота. За разлику од ње, Нови савез или завет почиња на духовним основама и отуда, ишчезавању свих видљивих разлика међу људима, као што су, у првом реду, природне – биолошке (полне, етничке), или, пак, социјалне (политичке, економске, образовне и тсл.).

Ипак, хришћанско учење о моралу није само резултат историјских и друштвених прилика већ има и своју онтолошку димензију. Догађаји новозаветне историје најављени су већ на почетку *Библије*, у Књизи Постања, већ након описа Адамовог пада и изгона из раја. Прецизније, Стари завет описује догађаје почев од стварања света и човека: Божји дар дат првоствореном човеку, његово одступништво од Бога, које се преноси и на потомство, поновно обраћање Бога првим Праоцима Ноју и Авраму поводом будућности људског рода и хода по мукама, на челу са другим Праоцима, Пророцима и Праведницима – све до појаве Месије. Нови савез или завет почиње појавом обећаног Спаситеља и најавом од стране последњег Пророка – Светог Јована Претече и Крститеља Господњег; наставља се делима Исусових наследника, Светих Апостола, а завршава Откривењем Светог Јована Богослова, у ком је исприповедана мистичка историја хришћанске цркве до последњег дана света и човека.

Међутим, најважнија разлика између првог и другог дела Библије лежи у карактеру заповести. Оне се разликују не само по својој унутрашњој суштини, већ и по свом спољашњем смислу и односу, јер нису дате као наредбе већ као предлог, дакле, подразумевају слободан избор појединца. Насупрот десет основних и стотинама разрађених заповести, норми и прописа Старог завета, еванђељска етика почива на само две, али такве које трансцендирају сваки земаљски и променљив поредак. То су заповести о љубави према Богу и човеку (Мт. 22, 34–40; Мк. 12, 28–34; Лк. 10, 25–28). Ове заповести су схваћене далеко шире, дубље и више од свих старозаветних узетих заједно. Љубав је у Новом завету непосредно повезана са пожртвовањем, то јест, одрицањем од себе. Без жртвовања ега нема ни љубави, самољубље представља само облик страсти, која, као и све друге страсти, не потиче од Бога већ од његовог духовног противника – сатане. А како је љубав скопчана са слободом, самољубље, као и свака острашћеност, представља посебан облик ропства.

Премда Христос, кад говори о љубави, превасходно подразумева ону према ближњем, а то је сваки онај који твори вољу Божју, као пример посебне љубави Он говори и о љубави према непријатељима. Будући да је библијски текст слојевит и вишезначан, ова друга врста

љубави не значи само надилажење и превазилажење самољубља, кроз присиљавање себе да разумемо и прихватамо своје непријатеље такве какви јесу, већ још дубљи смисао и значење – да жалимо због њихових падова и удаљавања од Бога као Апсолутне Љубави и Доброте. Та врста саосећајности представља посебан вид душевног страдања и пожртвовања. Тако је са хришћанским схватањем љубави тесно повезано и осећање праштања. А свакако највишу форму љубави представља полагање живота за ближњег, које не значи само конкретно жртвовање сопственог физичког опстанка и интегритета, већ и суптилније облике душевног уосећавања и саосећавања са сваким ко страда, било да му се то дешава праведно или неправедно и да ли је тога свестан или није. Дакле – саучествовање у туђој патњи. Зато је „човек хришћански моралан, не зато што мора и треба већ што хоће и воли“ да то буде (Јеротић, 2005: 98). Морал се гради упоредо са успоном човека од паганског преко старозаветног до новозаветног, али не искључиво личним напором, већ у заједници са Богом и уз Његову помоћ.

Из реченог се може извући закључак да Стари савез или завет представља више историјски и фактички, а Нови есхатолошки и мистички део *Светиої њисма*. Премда су мистички догађаји и чуда присутни у оба дела, у првом више имају пратећу функцију фактичких збивања и стања, док у другом доминирају будући да су се наговештаји и предвиђања из Старог завета остварила: појавио се Син Божји, Који чини чуда, необјашњива материјалним и логичким доказима, а пре свега, доноси вечни живот – кроз догађај самопожртвованог страдања за цео људски род и Васкрсења. Управо из тих разлога, Нови завет или савез је знатно краћи – описује време Исусовог боравка на земљи и живот и рад Његових првих ученика и следбеника – апостола. Краткоћа времена сведочи и о томе да се историја света приближила крају јер се обистинило оно што је предсказано на почетку *Светиої њисма* и у шта су веровале стотине генерација праведника и страдалника. Управо та густина и брзина одигравања необичних еванђељских догађаја доприноси интензитету радње. Због свега тога су Стари и Нови завет, узети понаособ, осим верског списка, и особено књижевно дело, а то онда омогућује да се и читава Библија пореди са другим књижевним делима, још више, да се друга књижевна дела тумаче у њеној светлости.

Кратак опис радње

Радња Сингеровог романа смештена је у Пољску 17. века, време изразито бурних промена на политичком, привредном и идејном плану. Оне су захватиле читаву Европу, док су се у нестабилној пољској држави више појављивале као одраз збивања у ширем окружењу. Смештена између великих империја – Русије, Аустрије, Пруске и Шведске,

Пољска је мењала првенствено своје границе, док је на унутрашњем плану живела статичним животом паганске провинције. Свакодневни живот обичних људи је у таквим приликама био изразито несигуран, јер су, осим институционално озаконених политичких збивања његов ток реметили и повремени налети различитих разбојничких скупина Козака, Руса, Пруса и Швеђана, које су довршавале банде самих Пољака. Пљачка и уништавање насеља и насиље и поробљавање становништва представљали су саставни део ових похода.

На мети напада су посебно биле јеврејске насеобине. Једном таквом приликом страда и главни јунак романа, Јаков. Али Сингеров роман не започиње хронолошким већ ретроспективним описом догађаја, или, прецизније, из средине тока радње. Како му сам назив говори, започиње положајем у ком се нашао Јаков, који је изгубио све – породицу, имовину, друштвени положај, чак и слободу, и продајом сеоском домаћину у забитом планинском селу постао роб у буквалном значењу те речи. Његов положај почиње да се мења на невидљив, унутрашњи и психолошки начин познанством и тајном, по живот опасном, љубавном везом са домаћиновом ћерком, удовицом Вандом. У међувремену, једна од обновљених јеврејских заједница откупљује Јакова из ропства и он започиње нов живот у слободи у градићу Јозефову у ком је са породицом живео до покоља. Као човек из породице највишег друштвеног положаја, уз то и образован, постаје вероучитељ, а мештани му граде кућу и започињу преговоре за склапање новог брака са богатом удовицом.

Међутим, његов унутрашњи, психолошки идентитет, који се, боравком у готово нетакнутој природи и самоћи, већ почео да мења, временом се све више удаљава и разликује од спољашњег и социјалног, толико да почиње да осећа неподношљиву тескобу због сукоба два човека који се у њему боре – старог и новог, ниже и више природе у себи. То стање наглашене унутрашње напетости Јаков разрешава изненадним и наглом напуштањем свега што је стекао и без објашњења. Боравак у беспућима код њега изоштрава осећај за сналажење у природи, па иначе дуг пут преваљује лако и брзо и стиже до Вандиног села, одакле заједно, поново кроз беспућа, стижу у ново насеље, Пилиц, основано након покоља, у ком их нико не познаје. Ванда прелази у јеврејску веру, учи правила новог живота и прихвата нове улоге, али, како се тај процес споро и тешко одвија, представља се као глувонема да обоје не би побудили сумње.

Оваква прећутна обострана сагласност резултат је измењеног животног положаја главне јунакиње Ванде, која уочи Јаковљевог откупа из ропства остаје без јединог искреног и поверљивог сродника – свог оца. Док је Јаков у временима свог робовања за њу представљао

симбол духовног ослобађања од дивљачног, варварског окружења, у новим околностима постаје и помоћник у стицању спољашњег и физичког јер јој је живот угрожен. Међутим, њихов заједнички живот у новој средини не протиче у миру, због сталног страха да истина буде откривена. У такву опасност су обоје више пута били доведени и најзад и откривени – због тешког порођаја, Ванда проговара и открива истину не само о себи и Јакову, већ и о јеврејској заједници у којој су провели кратко време заједничког живота. Након њене смрти пред старешинама и Јаков открива истину и заједно са дететом се изопштава из заједнице. Ускоро га хапсе и одводе пољски жандарми, али се спасава бекством. Прва наредна станица на његовом трагичном путу је пристаниште за скелу преко Висле где упознаје изасланика из Свете земље који сакупља помоћ по јеврејским насеобинама широм тада познатог света. Пред њим се исповеда и добија савет да спасе своје и Вандино дете. Враћа се кришом у Пилиц и преузима га од сиромашне јеврејске породице којој је оно привремено поверено на одгајање, да би се упутио ка Палестини, која је тада била под отоманском управом и у којој је положај Јевреја био повољнији. У својој отаџбини подиже сина, који се одгаја у праотачкој вери и предању, постаје рабин и заснива сопствену породицу – чиме је његов друштвени, психолошки и духовни идентитет довршен и изграђен толико да је питање биолошког порекла постало споредно.

Међутим, Јаков, који је две трећине свог века провео у Пољској, за коју га вежу дубље и потресније успомене, пред смрт се враћа у Пилиц, са намером да Вандине земне остатке пренесе у Јерусалим како би се заједно сахранили на Маслиновој гори, али ту скончава. Место, на ком је Ванда била сахрањена, у време њене смрти се налазило изван гробља и било намењено разним категоријама преступника и одступника: убицама, разбојницима, скитницама, блудницама, самоубицама и тсл, као и иноверцима. Међутим, како се гробље проширило, те су се границе и разлике изгубиле, па Јакова сахрањују поред ње. Нови становници и управитељи посмртно их обоје рехабилитују, прихватају као чланове заједнице, испраћају на онај свет по свим правилима обреда и подижу им заједнички споменик.

Библијско тумачење радње

Тумачити књижевно дело у светлости верског списка деликатан је задатак који захтева много времена и простора и вишестрану и вишеслојну анализу. Овде ћемо се, због ограничености тих могућности, усредсредити на неколико кључних елемената: особине главних ликова, анализу садржаја и идеју.

Главни ликови

Подтекст овог дела је више него јасан – у питању је сусрет две крајности које репрезентују два дела *Светиої йисма*, у почетку крајње супротстављена у сопственим различитостима, а током радње судбински упућена једна на друго да би на крају постала једно биће. Писац је врло рељефно физички и карактерно представио Јакова и Ванду: „усправан, плавоок, дуге смеђе косе и смеђе браде... Иако је толико времена проводио напољу, његово бледо лице подсећало је на лице човека из вароши. Кожа му никад није препланула од сунца а Ванда је говорила како је подсећа на ликове са икона које се налазе на зидовима цркве у долини... Био је висок и снажан, и када би стегао песницу, шест деака не би могло да му отвори шаку... плав, модрих очију... широких рамена“ (Singer, 1983: 8, 9, 47, 110, 131); „... била је виша растом од већине других жена, плаве косе, модрих очију, светле коже и лепог лица. Косу је носила уплетену и обавијену око главе, као клас жита. Када би се осмехнула појавиле би јој се рупице на образима, а зуби су јој били толико снажни да је могла да ломи и најтврђе коштице. Имала је прав нос и фину браду... Јеврејски закон забрањивао му је да гледа у њу, али он је видео све на њој: очи, које су каткад биле плаве а каткад зелене, пуначке усне, дуги, витки врат, женствене груди. Као и сви сељаци, Ванда је радила у пољу, али су јој руке остале нежне... уста пуна здравих, гејачких зуба... имала је прћаст нос, високе јагодице, зубе необично беле, јаке и оштре,“ (*Исїо*: 13, 16, 132, 201).

Као репрезенти сопствених колектива, пак, они су историјски портрети једног простора, времена и друштвеног устројства. Префињене физичке грађе и отменог држања, који се не мењају чак ни у данима највећег ропства, Јаков симболизује грађанина, а Ванда својом простодушносту, физичком снагом и издржљивошћу – сељанку. Међутим, физичко обличје прикрива далеко сложенији карактерни склоп, који у себи садржи тек наговештене могућности и противречности, а које ће доћи до изражаја у даљем току радње. Јаков је представљен као суздран, сталожен, затворен и мисаон, што одговара његовом етничком и социјалном пореклу и образовању, са једне, и тренутном и променљивом егзистенцијалном положају, са друге стране. Рођен у угледној рабинској и богатој трговачкој породици, ожењен ћерком председника јеврејске општине у свом граду, у раздобљу свог живота пре пада у ропство, припадао је друштвено и економски највишим друштвеним слојевима своје етничке заједнице. Поред тога, био је вишеструко интелектуално и уметнички надарен за религију, филозофију, писање, беседништво, музику и сликарство, па отуда и један од најобразованијих људи у заједници. Премда му је, по свим предусловима, припадао

такође висок положај у идејној хијерархији, он је уместо положаја рабина прихватио скромнији вероучитеља како би имао више времена и снаге да се посвети изучавању светих списа и духовном усавршавању.

Насупрот њему, Ванда је, по својој нарави, једноставна, отворена, непосредна и радознала. Међутим, упркос чињеници да је до сусрета са Јаковом живот провела само у селу, смештеном у дивљини, она се по својим способностима и социјалном понашању разликовала од осталих становника. Потицала је из имућније породице, облачила се као варошанка, познавала ручне радове и кућне послове, а поред тога и радила у пољу боље од других мештана. Поред тога, имала је и богат унутрашњи живот, развијену машту, интелигенцију и организацијске способности: „Ванда је водила домаћинство. Њу је отац чак питао за савет кад је била реч о сетви и жетви. Имала је мушку памет“ (Исџо: 29). Најзад, била је и врло речита, и кад је приповедала своје приче и кад је постављала зачуђујуће проницљива питања о феноменима вишег реда као што су филозофски или религијски. С обзиром да се није школовала представљала је натпросечну особу за средину у којој је дотад живела.

У време кад су се срели, Јакову је било 29 година и већ је четири проводио у ропству. Ванда је имала 25. Све до Вандине смрти, на крају другог дела романа, осећа се разлика у врстама и степену њихове зрелости које потичу из дотадашњег искуства. Јаков је интелектуално и социјално супериорна, али душевно незрела личност која је до своје личне трагедије живела изолована у затвореном свету сопствених идеја и друштвених привилегија. За разлику од њега, Ванда је рано, већ у детињству, искусила животне недаће и опасности, због чега поседује унутрашњу, психолошку и практичну, животну зрелост, али јој недостаје интелектуална и социјална надградња. А обоје их повезују трагична брачна и породична искуства. У духовном погледу, он је образован човек, упућен у тајне вере, коју тумачи из перспективе широких хоризоната, а она неучка жена детиње душе, али их обоје спаја тежња ка Богу.

Анализа садржаја

Писац је тако живо и реалистично описао догађаје, ликове и њихове животе да је материјал готово документаран – прича је исприповедана као да су се описана збивања заиста тако одиграла. Истовремено, он своју анализу издиже на виши – поетски, филозофски и религиозни ниво. Маштовитост и трансценденција испреплетени су са врло прецизним и детаљним описом стања и збивања. На махове се чини као да је користио архивску грађу коју је књижевно обрађивао. По форми, његов текст истовремено је историјски роман али и поема у прози.

Епска и лирска, религијска и фолклорна поезија снажно се преплићу кроз читаво дело као дијалог главних јунака од којих свако говори својим језиком а ипак се суштински разумеју. Роман је подељен на три дела у којима су испреплетени различити углови пишчеве анализе (а не само приповедања): историјски, психолошки, антрополошки, филозофски и религијски. Први део романа носи назив *Ванда*, други *Сара*, а трећи *Повраћак*. Чињеница да су прва два дела непосредно, а трећи посредно посвећени главном женском лику, говори да је она и средишњи носилац и покретач радње, а главни мушки лик – пратилац. Надмоћ Ванде над Јаковом наглашена је и чињеницом да она њему жртвује све што има, чак и идентитет и голи живот, а да је он у томе следи.

Јаков живи у сигурности и изобиљу добро организоване социјалне заједнице, са чврсто структурисаним поретком правила. Он у њој има своје место у друштвеној подели, али не и изнутра до краја изграђен идентитет. Међутим, тога није свестан све док не наступи катаклизма. Тек падом у ропство он се буди из дубоког зимског сна. Суочен са слободом у егзистенцијалном смислу, у једној граничној животној ситуацији, Јаков се осврће, реконструише читав поредак свог некадашњег социјалног окружења, још више, свог живота. У амбијенту дивљине и самоће он почиње да поима бесконачност и пуноћу новооткривене слободе, а у пређашњем, границе, дубину, празнину и бесмисао свог, до тада неосвешћеног, ропства. „Седео је у училишту чезнући за отвореним небо, сањајући о томе како поново сакупља траву, како се пење на гробен и цепа дрва... Ледени ветрови дували су са планина, Јаков је дубоко дисао, са уживањем увлачећи познате мирисе. Чудно, није му недостајала само Ванда, него и ти мириси. Устајали ваздух Јозефова био му је неподношљив: прозори чврсто затворени, ништа осим књига читав дан“ (Singer, 1983: 96, 115).

„До личности се стиже тек откривањем и познавањем Бога у себи... Ни најбоље регулисани јуридички односи римског права међу људима, ни врхунска достигнућа науке, не умањују трагичност човекове персоне иза које није препозната личност... Јер тек у оствареној личности човек открива слободу и љубав... Индивидуалност без личности, ја без Сопства (Христа), грех је и промашај“ (Јеротић, 1996: 195, 196). Без Богопознања, које за хришћанина најпре иде преко познања Богочовека Христа, ни људско биће се не може остварити као личност, па, самим тим, ни као слободна индивидуа.²

2 В. опширније у: Поповић, Јустин: *Пућ Божијопознања*, Београд: Наследници Оца Јустина, 1999. Такође у: Зизјулас, Јоанис, *Од маске до личности*, Србиње, Београд, Ваљево, Минхен: Универзитетски образовани православни богослови, Хиландарски фонд, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, стр: 6–54.

Најснажнији подстицај за то обично стиже у временима животних недаћа. Зато и Јаков тек у спољном ропству сазрева као изнутра слободан човек – личност. У том смислу, он наликује на старозаветне Праоце и пророке властитог народа: Јакова, Јосифа, Данила, на пример, чија се пуноћа личности развија у условима спољашње окованости и спутаности. Тако целомудрени Јосиф тек у Мисиру добија социјални и класни положај који одговара његовим истинским и најбољим способностима, а који је у родитељском дому само наговештен тиме што је мезимче. Затим, Праотац Јаков тек током 14-годишњег служења свом тасту Лавану и кроз завршну борбу-рвање са Анђелом на обали Јордана постаје дорастао улози господара, домаћина, јунака, борца, мушкарца, Оца и Праоца, родоначелника израиљског народа. Или, на пример, пророк Данило, који тек у Вавилонском ропству развија и отелотворује своје духовне способности и призив. Још више, он свог душевног сазревања и духовног узрастања постаје свестан ретроспективно, сећањем на прошлост, у новом амбијенту. Због тога, иако радња има прогресиван ток, у подтексту се у више наврата осећа враћање на некадашње догађаје.

Посебну, слободно се може рећи одлучујућу, пресудну улогу у његовом животу и сазревању игра сусрет са Вандом, која му открива нови, дотад непознати свет. Спољашња дивљина је за Јакова први испит слободе, док живот у градском насељу, под строгим диктатима сопствене вере, он осећа као суштинско ропство. Али тог идентитета он се освећује тек посредством Ванде. Чудо је појачано чињеницом што је он учен човек, од малена упућиван у књишко знање, којим је мерио и вредновао живот и људе, а она скоро неписмена и неучка жена. Међутим, снага Вандине природне интелигенције и дубоких осећања показује се надмоћнијом од колосалног здања вишемиленијумског старозаветног предања које је Јакову усађено социјализацијом. Јаковљева осећања према њој попримају еволутивни ток: од физичке привлачности постепено прерастају у духовну везаност, од страсти у љубав. Тако њихов сусрет достиже пуноћу кроз страдање и жртву, а повезује их и води само једна, натприродна сила – љубав. Како време одмиче, а непредвидљиви и неумитни догађаји се нижу, они се све више зближавају, па узајамна физичка привлачност прераста у душевну блискост да би, чак и након физичког раздвајања, завршила у духовном јединству. Зато, упркос наглашеним почетним разликама, Јаков и Ванда симболишу две библијске перспективе: старо- и новозаветну. Прва је оличена у етици закона и дужности, друга – у оној љубави и слободе. Прва је најава друге, друга испуњење прве. Прва је прича о почетку, друга о завршетку човека и историје, а обе – о људском егзистенцијалном ходу кроз време, од стварања до спасења, од пада до Васкрсења.

Обоје су једно другом учитељи и ђаци, у различитим тренуцима и на различитим местима. Јаковљева осећања према Ванди рефлекс су његовог унутрашњег преображаја, као личности. Он уз Ванду сазрева, а она се крај њега оплемењује, те тако свако у оном другом налази своју изгубљену половину, а тек у заједници достижу пуноћу: да се нису срели, обоје би духовно умрли. На питање локалног властелина Пиличког да ли је рођена као хришћанка, Ванда у самртном ропцу одговара: „Родила сам се тек кад ме је Јаков угледао“ (Singer, 1983: 202), зато што је он, поред њеног оца, једино оличење доброг што је искусила, али доброг вишег реда. „Само једном у животу доживљено Добро, које је и љубав и истина, и пут и живот – биће довољно да у Добру и доброту, човек препозна Творца свег доброг у нама и у свету, и да за Њим онда и пође“ (Јеротић, 2005: 170).

Истовремено, обоје представљају сопствене културне средине – у којима се рађају, али не и умиру, затичу их, али и трансцендирају, чиме задобијају духовну бесмртност. У сваком човеку живе три слоја личности: пагански, старо- и новозаветни. „Њихов међусобни однос, борба међу њима, већа или мања развијеност или закржљалост појединих од ових слојева у човеку, представља динамику индивидуалног и заједничког живота људи“ (Јеротић, 1996: 144). Зато, са одмицањем радње, и њихов идентитет се више пута мења. Ванда постаје Сара, што значи да је читав дотадашњи живот оставила иза себе и да се родила као нова личност. „Немам никог, милостиви господару, ни оца, ни мајку, ни сестру, ни брата. Избрисала сам их из мог сећања.“ (Singer, *Isto*).

Са друге стране, Јаков се жртвује одлуком да започне нови живот са њом скривањем истине од спољног света, а најтежи део заједничког егзистенцијалног бремена преузима на себе након њене смрти, изопштењем из заједнице и бригом о њиховом детету. Али, разлог томе лежи у чињеници што се нико од њих ни у једном амбијенту не осећа слободним нити се у њему проналази и са њим идентификује. Једино поље њихове слободе и самопотврђивања је њихова љубав, узајамна и она према Богу, дакле, свет изван и изнад овог физичког света са својим правилима и обрасцима. Спољашње разлоге треба тражити у положају који они, као појединци, заузимају у матичном или затеченом окружењу. На почетку, Јаков је роб, а Ванда наизглед слободна, али су обоје животно угрожени. Доцније, у јеврејској заједници, Јаков је привилегован а Ванда подређена, али се њихов суштински положај не мења јер су обоје прогоњени скоро до краја романа. Међутим, најдубљи узроци њиховог трајног и нераскидивог сусрета и узајамног прожимања њихових бића леже у њиховом унутрашњем стању и стремљењу – чињеници да је Јаков дубоко религиозан, а Ванда чиста, Богочежњива и Богољубива душа. А човек који верује у Бога испуњен је „силном унутрашњом

чежњом да се опет споји са Неким који га у свему надилази, а са Којим је једном у правремену-невремену био у љубавној Заједници... У питању је конкретан човек у времену и простору, рођен у одређеном народу и религији“ (Јеротић, 2005: 93).

Идеја

Основни стваралачки покретач писца је етички. Он преиспитује одрживост традиционалних, вековима устаљених кодекса понашања, и то у оној најосетљивијој, емотивној сфери. Захватајући проблем у темељу, најдубљим слојевима личности, задира у њихов доживљај *Друіоі*: пола, човека, народа, вере, начина мишљења и живота. У овом делу, заплет је доведен до врхунца управо рушењем не традиционално *установљеноі*, већ традиционално *схваћеноі* и *примењеноі* морала, који се у пракси показује неодрживим пред јачом, исконском силом љубави. Она га преиспитује и даје му нови, пуни и прави смисао, или, мртво слово закона претвара у животоносну силу: „Јер је љубав јака као смрт... Многа вода не може угасити љубави, нити је ријеке потопити. Да ко даје све имање дома својега за ту љубав, осрамотио би се“ (Пјес. 8, 6, 7). Зато је писац у овом делу, пре свега, критичан према властитом народу и религији.

Међутим, предмет преиспитивања није читав јеврејски етос, већ само његово практично извртање и одступање од слова Божјег закона и Животворног Духа вере: „Видео је да заједница поштује законе који се тичу Свемогућег, али некажњено крши законе који се тичу односа међу људима... Свуда је слушао како људи говоре ствари које су њихове очи порицале. Побожност је била плашт за завист и тврдичлук. Јевреји нису ништа научили из своје катастрофе; патња их је само гурнула још ниже... У Јаковљевом случају, нормалан ред ствари био је обрнут. У овом случају, бог је говорио најпростијим језиком, док је зло говорило језиком учених цитата“ (Singer, 1983: 100, 101, 102, 35). У том смислу и Јаков и Ванда имају заједнички почетни став и крајњи циљ, а различита средства: да, један мишљењем, други осећањем, а обоје делом, дођу до изворног значења и тумачења Светих списа и тиме установе колико стварност следи тај образац. Тако оличавају и своје родне и полне положаје: Јаков мушки рационални, а Ванда женски интуитивни принцип и идентитет. Или, другачије речено, Јаков је по свом унутрашњем устројству и спољашњем понашању *шииичан мушкарац*, а Ванда *шииична жена*, он – *шииичан Јеврејин*, а она – *шииична Пољациња*, или, барем, *Словенка*. Тако је и писац, премда субверзиван, у садржинском смислу, у погледу клишеа доследно испоштовао принцип типизације ликова.

Он трансцендира Стари завет Новим, институције исконским и далеко старијим поретком. Док се Стари савез/завет испољава, пре свега, као спасење колектива, Нови је потпуно у знаку спасења личности, појединца. Нови раскида крвне и биолошке везе у корист духовних. У том смислу, Ванда је симбол новосавезне вере љубави, а Јаков старосавезне религије закона, где први представља пут ослобођења од ропства другог, а други пут припреме доласка првог. О томе говори последњи библијски Пророк, Св. Јован Претеча: „покајте се, јер се приближило царство небеско. Јер је то онај за кога је рекао пророк Исаија: 'Глас онога што виче у пустињи: припремите пут Господњи, поранајте стазе његове'" (Мт. 3, 2, 3). Дакле, на делу су два модела обликовања личности, која се у једној временској, историјској етапи надовезују, у другој сучељавају и сукобљавају, а у трећој сједињују. Пут овог кретања није (само) природан, већ, пре свега, натприродан и не би се могао остварити без Божјег Промисла. „Нови Завет јесте продужетак, али и испуњење Старога Завета. Испуњење у смислу довођења до пуноће онога што је тек било започело... испуњење, савршенство и пуноћа свега“ (Јевтић, 1996: 88).

Јаковљево бројно потомство у првом, обичајном и старозаветном браку са Јеврејком, женом из свог народа, физички нестаје, а са Вандом, хришћанком, једино дете које се рађа, опстаје и узраста под тешким приликама, чиме се показује да су духовне везе јаче од биолошких и физичких. Исто је и са већином старозаветних Праотаца који са женом, за коју их везује осећање љубави, имају мали број деце која узрастају до личности, индивидуалности, а са женама са којима су везани обичајима и нагонима, бројно потомство, које се развија само до колектива и племена. Исто тако, Богом изабрану децу добијају доцније, у свом зрелијем физичком и психолошком узрасту, чиме показују да младост, као време недовршене личности, не стиже до духовних висина и животне пуноће које захтевају напор, одрицање, жртву, пуноћу времена и провиђење, чудо; то јест, да живот појединца и народа прати природне циклусе у којима плодови стваралачких могућности долазе након сазревања. Јер главне личности, тек као освешћене себе самих, успевају да се сједине, а то освешћивање одиграва се кроз њихово узајамно и појединачно суочавање. Тачније, сучељавају се само њихови спољашњи идентитети, оличење средина из којих потичу, али не и њихово универзално људско језгро, које тек након сусрета треба да се пробуди, покрене и на делу потврди идентичност и надсуштствену узајамну потребу за оним *Друјим*.

Због тога је ово и роман парадокса, јер је препун нелогичности и опозиција, а то је, између осталог, и стога што су затечене констелације недовршене и напете. Иако је радња смештена у исто време,

Пољску 17. века, истовремено се прати њен ток у два врло различита, чак супротстављена културна миљеа – јеврејске градске заједнице и забачено село у планини. Док први оличава цивилизацију у пуном замаху и ново доба раног, меркантилног, трговачког капитализма, други симболише паганство, варварство и све оно што је у феудализму декадентно, назадно. Први оличава извесну будућност, други неповратну прошлост. У социјалном погледу такође постоји парадокс: пољски Јевреји, као друштвено депривирани етничка и верска скупина, својом привредном делатношћу заправо одржавају животну устројство једног друштва, земље и нације у расулу. Иако трпе понижења и прогоне, иако им је живот у сталној опасности, они су, заправо, живи бедем који чува и брани Пољску. Пољску, која нема политичку самосталност, будући да се око ње вековима отимају моћне пограничне силе – Русија, Хабсбуршка монархија и Пруска, чија је стална „јабука раздора“.

У таквој хришћанској Пољској, која постоји само по имену, али чији народ нема сопствену власт, чији физички простор насељава неколико народа, први бранитељи и жртва су Јевреји, такође народ без домовине, народ који живи у земљи која не припада оном народу чије име носи – Пољацима. Тиме и Пољаци и Јевреји западају у граничне егзистенцијалне ситуације. Заједничка судбина упућује их на суживот који протиче у сталном непријатељству, са једне, и сарадњи, са друге стране. Због таквог деликатног спољног положаја, код многих од њих образује се и амбивалентно унутрашње осећање и идентитет: Пољаци зависе од економски пробитачних и успешних Јевреја, који послују и држе у рукама привреду Пољске, али су, са друге стране, стално изложени понижењима и прогонима, изолацији и насиљу, не само Пољака већ и њихових моћнијих освајача. Вековима лишени права власништва над земљом, они и фактички и суштински том истом земљом располажу тако што тргују њеним производима или се баве занатима. „Исти ти сељаци који су помогли крвницима Хмељницког да опљачкају јеврејске домове, сада су цепали дрва, покривали куће шиндром, постављали подове, градили пећи, бојили зидове. Један је Јеврејин отворио крчму у коју су сељаци долазили на пиво и вотку. Племићи су, пошто су избледела сећања на покоље, поново давали Јеврејима под најам своја поља, шуме и млинове. Морало се трговати са убицама и пружати им руку приликом склапања уговора... Злотвори су уништавали а Јевреји су стварали“ (Singer, 1983: 93, 97).

Врло динамична атмосфера романа се на махове узбуркава, што у самом процесу читања отвара бројне и укрштене перспективе. Појединачни животи, посебно главних јунака, наизменично су готово судбински условљени бурним друштвено-историјским збивањем или, на махове, потпуно надмоћни над спољним приликама. Током највећег

дела романа колектив главне јунаке не прихвата као осамостаљене појединце због чега су доведени у ситуацију да бирају између две опасности: да му се споља прилагоде, прикривајући сопствени идентитет или да обзнане истину по цену личног страдања. Истовремено, страдају и колективи управо као жртва властите неспремности за прихватање идентитета оног *Друјои*. У том погледу, у роману се наилази на две крајности у одговору на спољашње недаће. Један је још веће затварање у сопствене културне оквире а други – промена идентитета. Главни јунаци, Јаков и Ванда, бирају други пут – доживљавају темељно преумљење, а пут до тог преображаја иде преко одрицања од спољашње везаности за матично, родно тле, то јест, ослобађања од свих земаљских веза које су их дотле спутавале да се приближе Богу и човеку у суштинском смислу. Способност стицања независности од природних нагона и социјалне околине и њихових поунутрашњених диктата, уз истовремену освешћеност њиховог присуства и позитивно коришћење њихове снаге, могуће је постићи само у заједници са Богом и уз Његову помоћ. „Овакав човек способан је да овлада патњом, кривицом и смрћу“ (Јеротић 2005: 76). Тиме се отвара перспектива њиховог појединачног и заједничког спасења. А како у библијској, поготову новозаветној есхатологији и сотириологији, спасење не бива без жртве, и њихова жртва постаје велика: Ванда умире фактички, а Јаков симболички, јер је изопштење из јеврејске заједнице за припадника народа без домовине у то време било равно смрти.

Писац је, очигледно, одличан познавалац не само религије сопственог народа, већ и хришћанства, а у идеју свог романа уградио је библијски кључ у коме старији и први део представља Стари, а млађи и други, Нови савез/завет. Истовремено, радња, експозиција је у првом делу статична и стога, дужа, баш каогод и Стари савез, а у другом убрзана: Јаков допада ропства у, за епоху у којој живи, зрелим годинама, што говори да је мирна, устаљена, предвидљива и монотона фаза његовог живота, испуњена поштовањем закона и прописа, потрајала четврт века, док боравак у ропству траје пет, а најдраматичнија дешавања одвијају током свега две године и крајње су непредвидљива и потресна. Након сусрета са Вандом радња постаје изразито згуснута и убрзана, као што је и долазак Исуса Христа узбуркао постојећи поредак и поставио га на нове основе за свега три године. Штавише, трагичност и расплет се интензивирају са убрзавањем радње: Ванда/Сара и Јаков у Пилицу проводе две године, њен порођај траје два дана, између Нове године и Јом кипура, а дете се рађа и Сара умире у освит зоре Јом кипура, између ноћи и новог дана. Писац је у највећем делу књиге потпуно следио христолошки образац прогона, страдања и спасоносне, искупитељске жртве. Главни јунаци страдају исто онако и онолико

како и колико се воле: заједно и жртвовањем, за Бога и једно за друго. „Са новим, новозаветним елементима тај појам: *Црква*, означава Бога који *позива и сазива* оне који су достојни позива. Дакле: богосазвани скуп бого(по)званих! То је један од основних библијских појмова: Бог зове, човек се одазива“ (Јевтић, 1996: 81). Али, то постаје једини могући пут њиховог оличносћења, стицања истинског идентитета. Без тога, до сусрета, они не добијају могућност да се остваре као (целовите и самосталне) личности, већ само као чланови овог или оног колектива.

Динамичности и драматичности радње доприноси и чињеница да су ерос и танатос, живот (љубав и милосрђе) и смрт (мржња и насиље) појединаца и колектива стално испреплетени, што убрзава и сазревање личности главних јунака. Потпуно зрела личност не постоји, већ је то процес који се одвија читавог живота, или, светоотачки речено, човек се уцеловљује и уподобљава Богу док је жив. Током живота постоје само разни ступњевци зрелости који се приближавају овом идеалу.³ Ванда је у том погледу зрелија од Јакова па предњачи у овом настојању, али и прва напушта земаљски свет. Зато се она лакше и брже од њега одваја од сопственог колектива, у ком више нема шта да изгуби. Са друге стране, себе не проналази ни у јеврејском колективу коме припада само физички, док изнутра показује изразити отпор према поретку у ком живи са Јаковом. То се нарочито види у њеној потресној самртној беседи која је по стилу потпуно налик на библијске (Singer, 1983: 193–197, 200–202).

Јаковљево страдање је, међутим, дуготрајније, али и темељније и слојевитије: он се постепено, али дубље еманципује, јер је више и везан за сопствено порекло и колектив. Јаков кроз Ванду стално преиспитује тај поредак, ризикујући да изгуби све што има, што се више пута током романа дешава. И док она то чини осећањем и чулом, пре свега, вербално – појавно, он га разара и одбацује мислено и делатно – суштински. У том смислу, њихово заједничко корачање кроз живот је пут осамостаљења и уцеловљења – кроз личност оног другог. „Нема више потпуне раздвојености оног који воли и оног који је вољен: Бог је присутан, а мистикова радост безгранична“ (Bergson, 1989: 191). Несвесна тежња за спајањем је израз индивидуалне тежње за бесмртношћу и рађањем новог бића, о чему сведочи и крај романа: „Старешине сазваше састанак и одлучише да Јакова сахране покрај Саре... Заједница одлучи да им подигне заједнички надгробни споменик, да би тиме исправили неправду коју су Сари нанели Гершон и његови људи... Одозго су била исклесана два голуба, један наспрам другог, кљунова

3 В. у Јеротић, Владета: *Индивидуација и (или) обожење*. Београд-Земун: Ars Libri-Невен, 2005, стр. 70.

сједињених у пољубац... Имена покојника била су дубоко урезана у камен: Јаков, Елиезеров син, Сара кћерка праоца Аврама... Епитаф се завршавао цитатом из Библије, који је уоквиравао њихова имена: 'Мили и љубазни у животу – нису растављени ни у смрти.'" (Singer, 1983: 269)

Извори

- Библија: *Светио писмо Старио и Нової завети*, прев. Ђуре Даничића и Вука Карацића са исправкама и допунама Вл. Николаја Велимировића; Ваљево, Глас цркве, 2007.
- Buber, Martin: *Dva tipa vere*; Beograd, Zepter Book World, 2000, str: 5–115.
- Bergson, Anri: *Dva izvora morala i religije*; Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada, 1989.
- Зизјулас, Јован: *Ог маске до личности*. Сикутрис, Јоанис: *Платонски ерос и хришћанска љубав*; Србиње, Београд, Ваљево, Минхен, Универзитетски образовани православни богослови, Хиландарски фонд, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, стр: 6–54, 55–74.
- Јанарас, Христо: *Слобода морала*; Крагујевац, Каленић, 2007, стр: 11–54.
- Јевтић, Атанасије: *Зајрљај светшова: есеји о човеку и Цркви*; Србиње, Символ, 1996, стр: 65–101.
- Јеротић, Владета: *Индивидуација и (или) обожење*; Београд-Земун, Ars Libri-Невен. 2005.
- Јеротић, Владета: *Психолошко и религиозно биће човека*; Нови Сад, Беседа, 1996, стр: 90–109, 143–161, 175–197.
- Кубат, Родољуб: *Основе старосавезне антропологије*; Београд-Нови Сад, Универзитет у Београду, Православни Богословски факултет-Беседа, 2008.
- Поповић, Јустин: *Путј Божиознања*; Београд, Наследници Оца Јустина, 1999.
- Singer, Isak Bašević: *Rob*; preveo: Andrija Grosbenger. Beograd: BIGZ, 1983.

Ivana Petković

LAW AND LOVE IN THE NOVEL *THE SLAVE* BY ISAAC BASHEVIS SINGER

Summary

This paper deals with confrontation of two perspectives: the Old and the New Testament in the aforementioned work. They are the starting point for a comparative analysis of two types of morality and values – the ethics of duty and law, on the one hand, and the ethics of love and mercy, on the other hand. In order to answer the basic questions we resorted to analysis of the inner sense of the literary work, which vividly portrays these opposed perceptions. Through the love story and meeting of main characters, in concrete time and space settings, the

writer posed the fundamental question in two parts of *The Holy Bible* that build on, complement and explain each other. The essential idea is to prove, through problem explored, that the author explained the key anthropological phenomenon of searching for a lost half and union of two souls in meeting with God, thus reaching the fullness of human being.

Keywords: ethics, law, love, *The Holy Bible*, Jewish literature

Sv. Arhanđeo Gavrielo, ulje na platnu, 92x36 cm, 1932.

Svetislav Lj. Marković

Visoka tehnička škola, Čačak

Bratislav Stojiljković

Muzej Nikole Tesle, Beograd

SRBOBRAN JE ZABRANJIVAN I ZBOG TESLINE IZJAVE

Rezime: *Srbobran* – srpski list za politiku, narodnu prosvetu i privredu, koji je izlazio u Zagrebu na ćirilichnom pismu, često je bio zabranjivan i zbog toga povlačen iz prodaje. Samo u 1892. godini četiri broja *Srbobrana bila* su zabranjena od Austro-ugarske vlasti, a tiraž zaplenjen i uništen. U tom periodu list je sa velikom pažnjom i znatiželjom pratio život i rad najblistavijeg srpskog naučnika i pronalazača Nikole Tesle. Tesla, već počastvovan naučnim priznanjima, ponovo dolazi u Evropu 1892. godine (prvi put je to bilo 1889), da bi po pozivu održao predavanja u Londonu i Parizu. Naročiti uticaj na njega ostvarili su engleski naučnici, sa kojima je nastavio istraživačke konsultacije i prijateljsku prepisku. Obasut pohvalama, naučnik je posetio Gospić, Plaški, Raduč, Zagreb, Varaždin, Budimpeštu... Tokom posete Beogradu održao je predavanje na Velikoj Školi upoznavajući studente i profesore sa svojim osmogodišnjim radom u elektrotehnici, sa najnovijim istraživanjima i pronalascima, o čemu je četiri meseca ranije govorio u prestonici Velike Britanije i u Gradu svetlosti. U radu je analizirana činjenica da je jedan broj *Srbobrana* bio zabranjen zbog Tesline izjave, odnosno zbog njegovog odgovora delegaciji beogradske opštine i inženjerskog udruženja u Budimpešti krajem maja 1892. godine.

Ključne reči: *Srbobran*, 1892, Nikola Tesla, sudska zabrana lista

Uvod

Krajem 19. i početkom 20. veka značajnu ulogu u političkom, kulturnom, prosvetnom, kao i u drugim segmentima života i delovanja srpskog naroda na prostoru Austro-ugarske monarhije, imala je štampa – listovi i časopisi, publikovani ćirilicom i latinicom. Periodika je bila veoma raznovrsna: politički listovi, književni i naučni časopisi, šaljive ili satirične novine, kao i dečja, omladinska i strukovna štampa. Među njima su publikacije koje su izlazile nekoliko decenija (*Zastava*, *Srbobran*, *Srpski glas*, *Dubrovnik*, *Neven*, *Vrač pogađač*), ali i druge koje su trajale samo nekoliko

godina (*Omladina, Srđ, Srpska zora, Pastir dobri, Glasnik, Srbini*), pa i kraće (*Srpski zabavnik, Vuk, Radikal, Glasnik srpski*). Prema mestu objavljivanja, najbrojnije publikacije su iz Novog Sada, ali ih ima i iz Zagreba, Dubrovnika, Sremskih Karlovaca, Zadra, Gospića, Vršca, Pakraca...¹

Položaj srpskog življa bio je vrlo težak i složen: Mletačka, pa kasnije (od 1815) austrijska Dalmacija, Banska Hrvatska, Vojna granica i Srpska Vojvodina, sačinjavale su geografski, istorijski i politički prostor gde je ovaj narod masovno živeo izložen brojnim uticajima sa različitih strana. Borio se protiv Turaka u Dalmaciji i na Vojnoj granici, odupirao se unijaćenju u Dalmaciji i u Banskoj Hrvatskoj, a na Granici nije bilo uslova za miran život i privredni razvoj. Padom Bahovog apsolutizma (1860) i ukidanjem Vojne granice (1873) stvaraju se uslovi za intenzivnije političko delovanje srpskog naroda na ovim prostorima. U ovom, turbulentnom vremenu, kada se slušao glas nacionalne politike, i Srbi i Hrvati su zakoračili u modernu istoriju u kojoj je politička svest bila poistovećena sa nacionalnom svešću i sa stranačkim političkim organizovanjem.²

Do sjedinjavanja Krajine sa civilnom Hrvatskom srpska politika bila je koncentrisana u istočnom delu Hrvatske i Slavonije, u Sremu, i pod snažnim je uticajem stranke Svetozara Miletića.³ U novim okolnostima bilo je neophodno obuhvatiti i politički afirmisati mnogobrojno srpsko stanovništvo u zapadnoj Hrvatskoj. Zato je, 16. oktobra 1884. godine, u Zagrebu pokrenut i drugi srpski politički list (prvi je bio *Srpski list*,⁴ glasilo Srpske

1 Stanko Korać: *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj*, „Prosvjeta – Radna organizacija za izdavačku djelatnost“, Zagreb, 1987, str. 34–40; Jovan Skerlić i dr.: *Srpska štampa 1791–1911. sa bibliografijom* (rad predstavljen na Desetom slavenskom novinarskom kongresu, Beograd, Kraljevina Srbija, 1911).

2 Korać: *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj*, str. 40–43.

3 Svetozar Miletić (Mošorin, 22. II 1826 – Vršac, 4. II 1901), političar i pisac. Nižu osnovnu školu završio je u Mošorinu, a višu u Titelu. Gimnaziju je učio u Novom Sadu, Modri i Požunu (Bratislavi) (1838–1846). Diplomirao je i doktorirao na Pravnom fakultetu u Beču. Karijeru je započeo kao sudski činovnik, a 1856. postao je advokat. Izabran je za gradonačelnika Novog Sada 1861, za poslanika srpskog crkvenog sabora 1864, kao i za poslanika na hrvatskom i na ugarskom saboru 1865. godine. Delovao je u tri pravca: kao organizator srpskog naroda, kao govornik na saborima i kao pisac uvodnih članaka. Jedan je od osnivača Srpske narodne slobodoumne stranke, tvorac njenog programa i njen vođa do 1883. godine. Zbog političkog delovanja više puta je zatvaran i osuđivan. Bio je pokretač i prvi urednik lista *Zastava* (Pešta, Novi Sad), oko koga će se okupiti najbolji književni i politički pregaoci toga doba: pesnici Jovan Jovanović Zmaj i Laza Kostić, i političari: Mihailo Polit-Desančić, Gligorije Giga Geršić, Milovan Janković, Vladimír Jovanović, Ilija Vučetić i drugi.

4 *Srpski list* – glasilo za srpske interese na Primorju, izlazio je u Zadru u periodu od 1880. do 1888. godine. Štampan je u *Tipografiji Ivana Vodičke*, ćirilicom na velikom formatu (48 cm). Izlazio je jednom nedeljno (sreda–četvrtak), a izdavač i odgovorni urednik bio je Sava Bjelanović. Naslednik je bio *Srpski glas*, koji je izlazio

samostalne stranke, osnovan u Zadru 1880. godine) pod nazivom *Srbobran – list za politiku, narodnu prosvetu i privredu*. Njegov osnivač i vlasnik bio je Pavle Jovanović.⁵

Mato Artuković, u svojoj knjizi „Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)“ navodi da je početkom osamdesetih godina 19. veka u političkom, kulturnom i administrativnom središtu banske Hrvatske – Zagrebu živelo 28.338 stanovnika, od kojih su 25.825 bili katolici, 1.284 Jevreji, a 959 pravoslavci. Iako malobrojan, srpski pravoslavni živalj bio je uticajan faktor, jer su mu važne političke funkcije i srazmerno bogatstvo to omogućavale. Ugledni zagrebački Srbi svesrdno su pomogli osnivanje novog lista svesni njegovog značaja za političko delovanje svoga naroda u budućnosti. Jamčevinu (osiguranje, depozit) za *Srbobran* u iznosu od dve hiljade forinti položili su trgovački preduzetnik Vladimir Matijević i dr Bogdan Medaković, a finansijsku pomoć pružio je i trgovac Petar Nikolić. Takođe, značajno su ga pomagali i bogataši (veleposednici) Dušan Popović i Vasa Maučević.⁶

List je izlazio u Zagrebu od 1884. do 1914. godine: tri puta nedeljno (utorkom, četvrtkom i nedeljom); od 1891. sredom i subotom; od 1894. utorkom, četvrtkom i subotom; a od 1901. svakog dana osim nedelje i praznika. U periodu od 1902. do 1907. zvao se *Novi Srbobran*. Imao je i podnaslove: *Glasilo Srpske stranke u trojedinici* (1891–1903), *Glasnik Srpske samostalne stranke* (1903–1908), *Glasnik Srpske narodne samostalne stranke* (1908–1914). Prvu redakciju sačinjavali su samo Pavle Jovanović, urednik i Nikola Simić, zagrebački pozorišni glumac.

Od 1890. stalni član bio je Sima Lukin Lazić, a nešto kasnije pridružuju im se i Ignjat Dimić i Sava Vukanović. Može se reći da su intelektualnu bazu lista činili glumac, novinar i književnik, učitelj, kao i pukovnik

od 1888. (prvi broj objavljen je 25. maja) do 1904. godine. Štampan je na istom formatu, sa istim urednikom i štamparom.

- 5 Pavle Jovanović poreklom je iz seoske porodice – roditelji su mu se bavili povrtarstvom. Rođen je u Zemunu 9. februara 1849. godine. U rodnom mestu je završio narodnu osnovnu školu, šest razreda gimnazije u Beogradu, a poslednja dva u Zagrebu i Osijeku. Studije hemije i fizike završio je u Cirihu, 1873. godine. Od 1873. do 1879. godine radio je kao profesor u Zemunu, a potom u Petrinji do 1881, kada profesuru nastavlja u Sarajevskoj gimnaziji. U Sarajevu je osnovao beletristički list *Trebević*, sa izrazitim nacionalnim sadržajem. Zbog toga je morao da napusti posao u Bosni i vrati se u Petrinju (Hrvatska), gde je kao profesor radio do kraja 1883. godine. U januaru 1884. došao je u Zagreb, prestonicu banske Hrvatske, i tu je u oktobru iste godine pokrenuo list po kome je ostao upamćen. Njegovo političko delovanje odredio je, kako je to tvrdio njegov dugogodišnji prijatelj Kosta Taušanović, osećaj nepravde koja se čini srpskom narodu po nacionalnom i verskom pitanju. Umro je 3. juna 1897. godine u Zagrebu i sahranjen na groblju u Mirogoju.
- 6 Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, ITP „Naprijed“, Zagreb, 1991, str. 27–29.

u penziji Simeon Bogdanović „Siniša“, uz nekoliko stalnih dopisnika, sveštenika i učitelja.

Srbobran je publikovan na ćirilici i do 1900. godine izlazio je na jednom araku velikog formata. U početku je štampan u štampariji „F. Fišera i K. Albrehta“, a od 1902. u „Srpskoj štampariji“ P. Jovanovića. Godine 1895. povećao je format na pet stubaca i tako postao najveći i najjeftiniji srpski list uopšte. Osnovni pravac listu davao je Pavle Jovanović, koji ni najbližim saradnicima nije dozvoljavao da na njega utiču. Zbog toga se česte promene odgovornog urednika lista nisu ni primećivale. Od 1900. godine list je smanjio format na veličinu A3 i dalje izlazio na osam vrlo preglednih i dobro uređivanih strana.⁷

Nikola Tesla u Evropi 1892. godine

Stručni časopisi i novine u Americi i Evropi su tokom 1891. godine s izuzetnom pažnjom pratili Teslina⁸ istraživanja i ostvarene eksperimentalne rezultate u oblasti struja visokih frekvencija i visokog napona, što je presudno uticalo na to da početkom 1892. godine on dođe u Evropu i rezultate svojih istraživanja prikaže naučnicima Velike Britanije i Francuske.

Tesla je doputovao u London 26. januara 1892. godine na poziv Instituta elektroinženjera Velike Britanije (The Institution of Electrical Engineers of Great Britain). Posle kratkog odmora, obilazaka uglednih naučnih institucija i laboratorija i zanimljivih razgovora sa domaćinima, Tesla je 3. februara održao predavanje pod nazivom „Eksperimenti s naizmjeničnim strujama visokog napona i visokih frekvencija“. Sutradan je predavanje ponovio pred članovima Kraljevskog instituta Velike Britanije (Royal Institution of Great Britain), na skupu kojem je predsedavao engleski fizičar lord Rejli (John William Strutt Rayleigh, 1842–1919). I ovo je, kao i prethodno, ostavilo snažan utisak na prisutne visoke naučne zvaničnike Velike Britanije.

7 *Ibid*, str. 29–32.

8 Nikola Tesla (Smiljan, 10. VII 1856 – Njujork, 7. I 1943) srpsko-američki naučnik, inženjer i pronalazač, radio je i stvarao u razdoblju koje obuhvata poslednje dve decenije 19. i prvu polovinu 20. veka. Nauci i tehničko-tehnološkom napretku ljudske civilizacije doprineo je kao pronalazač obrtnog magnetnog polja, indukcionog motora, polifazne naizmjenične struje i kompletnog sistema proizvodnje, distribucije i korišćenja električne energije. Konstruisao je generator struja visoke frekvencije i napona, danas poznat kao Teslin transformator, transformator bez jezgra ili Teslin kalem. Duga lista od preko 300 patenata svedoči o genijalnom i maštovitom umu koji je svoja velika dela sa podjednakim uspehom ostvario u najrazličitijim oblastima – od svetlosne tehnike, radio-tehnike, bežičnog upravljanja, do primene visokofrekventnih struja u industriji i medicini, ali i originalnih pronalazaka u oblasti mašinstva i vazduhoplovstva. Po njemu je 1960. godine nazvana jedinica za magnetnu indukciju u Međunarodnom sistemu mera.

Zatim je Tesla u Parizu, u hotelu „Socijete d'ankuražemen“ (*Société d'Encouragement*) 19. februara ponovio svoje londonsko predavanje pred zajedničkim skupom Francuskog društva za fiziku (*Société Française de Physique*) i Međunarodnog društva električara (*Société internationale des électriciens*). U narednim mesecima javnosti su predstavljeni detalji s predavanja održanih u prestonici Velike Britanije i u Gradu svetlosti.

Uspeh koji je postigao predavanjima u Londonu i Parizu prenela je štampa koja je na srpskom jeziku izlazila u Austro-ugarskoj, kao i novine i časopisi u Kraljevini Srbiji. Od tog trenutka štampa na ovim prostorima daje značajniji publicitet Teslinom boravku u Evropi i čitaocima upoznaje sa njegovim radom i stvaralaštvom.⁹

Izjava velikog naučnika koja nije bila po volji vlasti

List *Srbobran* je svojim brojnim novinskim člancima, dužim i kraćim dopisničkim izveštajima, preuzetim tekstovima iz strane štampe i afirmativnim obaveštenjima propratio boravak Nikole Tesle u Evropi 1892. godine. U periodu od 25. marta / 6. aprila do 15/27. jula iste godine publikovano je više od dvadeset različitih napisa: o Teslinom životu i radu, o njegovim posetama evropskim gradovima, rodnom kraju,¹⁰ prestonici Kraljevine Srbije,¹¹ o nameri srpske Vlade da odlikuje slavnog pronalazača, Srbina poreklom,¹² kao i o naučnikovom ocu, Milutinu Tesli (1819–1879) i ujaku Nikoli Mandiću (1840–1907)... U članku pod nazivom „Englezi o Tesli“ (*Srbobran* br. 34, od 29. aprila / 11. maja 1892. godine) objavljen je prevod Teslinog intervjua datog novinaru engleskog lista *Star* (*Star*). O svom radu i ostvarenim rezultatima slavni naučnik kaže:

9 Aleksandar Marinčić: *Nikola Tesla – stvaralaštvo genija / Nikola Tesla – The Work of a Genius*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za obeležavanje 150 godina rođenja Nikole Tesle, Beograd, 2006, str. 84–94; Bratislav N. Stojiljković: *Nikola Tesla – počasni član Udruženja srpskih inženjera*, „Phlogiston“, 24, (2016), str. 415–417; Zorica Civrić i Bratislav Stojiljković: *Nikola Tesla u Beogradu 1892*, Muzej Nikole Tesle, 2002, str. 17–21.

10 U Lici, tačnije rodnom Gospiću, posetio je svoju teško obolelu majku Đuku, koja je u njegovom prisustvu i preminula, 4/16. aprila 1892. godine. Odmah po majčinoj smrti Tesla se razboleo i otišao u dvonedeljnu posetu sestri Marici Kosanović u Plaški, a odatle u manastir Gomirje, kod ujaka Nikole Mandića, starešine manastira (svetovno ime mu je Petar). Nakon odmora, Tesla zajedno sa ujakom Nikolom Mandićem odlazi u Zagreb, a zatim i u Varaždin, gde je živio njegov drugi ujak, Pajo Mandić, viši štabni oficir u austrijskoj vojsci. 27. maja iste godine naučnik dolazi u Budimpeštu da bi i tamo dao mišljenje o načinu uvođenja električnog osvetljenja.

11 Na poziv delegacije beogradske opštine i Inženjerskog udruženja, Tesla je boravio u prestonici Kraljevine Srbije u periodu od 20. do 22. maja / 1. do 3. juna 1892. godine. Prilikom jedine njegove posete Beogradu, u četvrtak 21. maja / 2. juna 1892.

„Predusretanje – reče g. Tesla – koje mi je od strane engleskih naučenjaka u dio palo, bilo je presrdačno. Ja to mogu pripisati samo tome faktu, što sam eksperimentirao u radikalno novim pravcima. Pokušaću, da vam dadem ideju sa koliko je moguće manje tehničkih termina o onom, što sam radio. Moja otkrića otvorila su dva sa svim originalna pravca rada. Prvo je rotating field (vrteće se magnetičko polje, t. j. vrteći se magnetizam). Možda bi mi pošlo za rukom donekle protumačiti vam to jednom ilustracijom. Magnet, kako znate ima *privlačnu* snagu. Ja sam tu snagu promijenio u silu, koja *vrti i okreće*, proizveo sam tako reći neki *magnetni vijor*. Električni motori osnovani na tom principu, tako zvani Tesla-motori, bili su izloženi na svjetskoj izložbi u Frankfurtu, i sila je njima prenesena bila na daljinu od 110 milja. Ta mašina je tako reći nepoderiva, a to baš zbog njezine jednostavnosti, jer to ti je, da rečem, samo jedna osovinna, koja se okreće.“¹³

Interesantno je istaći da je četrdeset prvi broj *Srbobrana*, u devetoj godini izlazenja, objavljen 23. maja (4. juna) 1892. godine, zaplenjen i da je zabranjena njegova distribucija zbog izjave velikog naučnika i pronalazača Nikole Tesle. Naime, u rubrici „Srpske zemlje“, pored ostalih tekstova, objavljen je i članak pod nazivom „Srbija, *Beograd*, 20. maja“ u kome piše:

„Za doček velikoga svjetskog učenjaka Srbina, Nikole Tesle, sprema se večeras veliko i malo na stanicu. Nikola Tesla dolazi u 10 časova u veče brzim vozom iz Pešte u Beograd. Dragoga gosta dočekaće akademsko pjevačko društvo „Obilić“ sa zastavom, vojnička muzika sa građanstvom, predsjednik opštine sa odbornicima, uprava građevinskog udruženja i razna društva. Za sutra program je ovaj: Audijencija kod Njegovog Veličanstva kralja srpskog Aleksandra I., kod gospode kraljevskih namjesnika, ministra predsjednika i ostalih ministara koji će na okupu biti. U podne svečani ručak u čast gostu, a po podne koncerat na Kalemegdanu, a u veče

godine, Tesla je primljen uz najviše počasti, kod njegovog veličanstva Aleksandra I Obrenovića i kraljevskih namesnika i ministara. Posetio je Narodni muzej i Veliku školu, gde je održao predavanje o svojim najnovijim istraživanjima i pronalascima o kojima je četiri meseca ranije govorio u Londonu i Parizu. Tokom posete razgledao je znamenitosti Beograda i obišao Kalemegdan. Na Smutekovcu kraj Vajfertove pivare, Tesli u čast, priređen je veliki banquet. Jovan Jovanović Zmaj je, pored ostalih govornika, pozdravio Teslu pesmom dobrodošlice, čitajući prvi put u životu sopstvene stihove.

12 Srpska vlada je uspjela da iznađe mogućnost da Nikolu Teslu počastvuje visokim državnim odličjem. Ukazom kraljevskih namesnika, na predlog Andre Nikolića, ministra prosvete i crkvenih poslova, on je odlikovan Ordenom Svetog Save drugog stepena. Orden je prvo odlikovanje koje je Tesla dobio za svoj naučni rad. Odlikovanje je prosleđeno u Njujork preko američkog poslanstva u Bukureštu, a američke diplomate u Bukureštu, Madridu i Londonu, kao i državni sekretar SAD u Vašingtonu svesrdno su pomogli da se ono dostavi Tesli.

13 *Srbobran*, god. IX, br. 34, Zagreb, srijeda 29. aprila / 11. maja 1892, str. 1–2.

banket i bakljada. Od Njegovog Veličanstva kralja srpskog Aleksandra I biće Tesla odlikovan ordenom sv. Save I stepena. U petak u jutru trebao bi da otputuje brzim vozom, al po svoj prilici da će u petak još ostati, te će noću ekspresnim vozom otputovati.

Sve novine pišu o Srbinu Tesli sa ushićenjem, a „Male novine“ donijele su pjesmu od Ljubinka u čast dolaska Teslina. (Donijecemo tu pjesmu u narednom broju.) Kad je deputacija srpske vlade, opštine i društva došla pred Teslu u Peštu i zamolila ga, da posjeti i srpsku prijestonicu, kolijevku njegovih pradjedova, Tesla reče:

‘Sva slava, koju sam doživio osobito u posljednje vrijeme u Londonu i Parizu, nije mi ništa, slično je sve ono prema odlikovanju vašem, gospodo. Kolijevka mojijeh djedova, kraljevina Srbija... *prijestonica Srbino-va poziva me – to je odlikovanje za mene veliko i ništa mi na svijetu, u životu mome, neće biti dražije od ovoga odlikovanja. Ja sam srećan, što sam Srbin, i tijekom imenom ponosiću se do vijeka.*’

Ovako je u glavnom Nikola Tesla odgovorio deputaciji. Nema se šta ovome dodati, do to, da se krajiška Srbadija ugleda na svoga zemljaka,¹⁴ koji u najudaljenijim krajevima svijeta ne zaboravlja ime srpsko, već ljubi svekoliko Srpstvo svim srcem. Živio Nikola Tesla!¹⁵

U odštampanom drugom izdanju, zabranjenog 41. broja *Srbobrana*, čitaocima je predstavljen nekompletan, sporni članak u rubrici *Srpske zemlje*, i to na istoj, drugoj strani i pod identičnim nazivom „Srbija, Beograd, 20. maja.“. Umesto dela teksta Teslinog odgovora delegaciji beogradske opštine i inženjerskog udruženja, koja ga je posetila u Budimpešti, sada je izvesna belina, pravougaonog oblika. Izbrisan je veći deo naučnikove izjave i novinarovog komentara o njoj, jer su prema mišljenju nadležnih Austro-ugarskih vlasti bili neprimereni. Sporni deo (slika 2) neobjavljenog teksta glasi:

„Prijestonica Srbino-va poziva me – to je odlikovanje za mene veliko i ništa mi na svijetu, u životu mome, neće biti dražije od ovoga odlikovanja. Ja sam srećan što sam Srbin, i tijekom imenom ponosiću se do vijeka.’

Ovako je u glavnom Nikola Tesla odgovorio deputaciji. Nema se šta ovome dodati, do to, da se krajiška Srbadija ugleda na svoga zemljaka.“

Ipak, u ponovljenom izdanju 41. broja *Srbobrana* bilo je moguće pročitati Teslinu kompletnu prvu i početak druge rečenice, kao i deo pretposljednje i kompletnu poslednju rečenicu novinarovog komentara.¹⁶

U sledećem broju *Srbobrana* objavljena je i presuda Austro-ugarskih vlasti, kojom je zabranjena distribucija i potvrđena odluka o uništavanju već zaplenjenih primeraka prethodnog broja istog glasila.

14 Tekst su stavili u italik autori rada!

15 *Srbobran*, god. IX, br. 41, Zagreb, subota 23. maj / 4. jun 1892, str. 2.

Takođe, presuda je sadržala i odredbu da se njen kompletan tekst mora odštampati na „čelu prvog budućeg broja časopisa“. Uredništvo lista je dosledno ispoštovalo donetu odluku, objavljujući njen celokupan tekst na prvoj strani, narednog, 42. broja *Srbobrana*, odmah ispod zaglavlja. Saopštenje Austro-ugarskih vlasti je napisano latinicom i glasi:

„U ime Njeg. c. k. apoštolskoga Veličanstva!

Kr. sudbeni stol u Zagrebu zaključio je na predlog kr. državnoga odvjetništva u Zagrebu, da tiskopis odtiskan u povremenom časopisu „Srbobran“ od 4. lipnja 1892. broj 41. pod naslovom: „Srbija“ i to stavke navodnog govora Nikole Tesle od „.....“ do „svoga zemljaka“, tvori učin zločinstva smetanja javnoga mira označena u §. 65. k. z.

S toga se izriče zabrana daljnega razpačavanja rečenog tiskopisa, zapliena se potvrđuje, zaplieni primjerci imaju se uništiti, a presuda ova ima se proglasiti na čelu prvog budućeg broja časopisa.

Razlozi.

Čitavim smjerom i sadržajem pomenutog tiskopisa nastoji se razdražiti na mržnju i prezir proti načinu vladanja i upravi državnoj, što tvori učin zločinstva smetanja javnoga mira, označena u §. 65. k. z.

Presuda osniva se na §. 6, 8 i 12. t. p. i §§. 32, 33. i 34. t. z.

Kr. sudbeni stol.

U Zagrebu, 7. lipnja 1892.

V. Cuculić.¹⁷

Odluka Austro-ugarskih vlasti objavljena je, mesec dana kasnije, i u zagrebačkim *Narodnim novinama*¹⁸ u broju 156, štampanom 11. jula 1892. godine. I taj članak, istovetan gore citiranom, potpisuje V. Cuculić.¹⁹

16 *Srbobran*, god. IX, br. 41, drugo izdanje, Zagreb, subota 23. maj / 4. jun 1892, str. 2.

17 *Srbobran*, god. IX, br. 42, Zagreb, subota 30. maj / 11. jun 1892, str. 1.

18 *Narodne novine* su počele izlaziti pod imenom *Novine Horvatzke* u Zagrebu 6. januara 1835. godine. Izdavač i prvi urednik bio je Ljudevit Gaj (Krapina, 8. VII 1809 – Zagreb, 20. IV 1872), političar, književnik i vođa Ilirskog narodnog pokreta. Već, od drugog broja list donosi i književni prilog: *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Sledeće godine naslov je promenjen u *Novine ilirske*, a posle zabrane ilirskog imena 1843. u *Narodne novine*. Početkom 1850. godine, Gaj se odrekao svojih političkih ideja i postao saradnik tadašnjeg apsolutističkog režima, što je omogućilo da *Narodne novine* postanu zvanični list za Hrvatsku i Slavoniju na hrvatsko-ilirskom jeziku. List objavljuje službene akte vlasti, ali i druge novinske i književne priloge. U godinama koje slede, vlast je bila nezadovoljna brojnim objavljenim člancima, pa je i sam Gaj neko vreme proveo u zatvoru. Ipak, kroz sve promene režima i država na ovim prostorima u sledećih skoro 170 godina, sve do danas *Narodne novine* su zadržavale ulogu zvaničnog lista regionalnih ili državnih vlasti. Godine 1952. osnovano je Izdavačko preduzeće „Narodne novine“, a u novembru 1990. Novinsko-izdavačko i štamparsko preduzeće „Narodne novine“ postaje Javno preduzeće „Narodne novine“. Od 2001. godine *Narodne novine* su deoničko društvo.

Srbobran je četiri puta zabranjivan 1892. godine

Prikazani članak nije bio i jedini zbog koga je list *Srbobran* zabranjivan i zaplenjivan od Austro-ugarskih vlasti tokom 1892. godine. Istovetnu, neprijatnu sudbinu doživela su još tri izdanja ovog lista i to:

- broj 29. od 11/23. aprila zbog objavljivanja četiri novinska članka: „Uvodni članak“, „Srbske zemlje“, „S puta po gornjoj krajini“ i „Stejanovci“;²⁰
- broj 74. od 19. septembra / 1. oktobra zbog teksta pod nazivom „Bosanske financije“;²¹
- broj 99. od 16/28. decembra zbog novinskog članka „Katolički sveštenici i katolička vjera“.²²

Antisrpske demonstracije u Zagrebu i ukidanje *Srbobrana*

Zanimljivo je, ovom prilikom, podsetiti da je *Srbobran* deset godina kasnije ukinut zbog straha od srpskog i hrvatskog nacionalizma. Naime, ukidanje „starog“ *Srbobrana* direktno je povezano sa štampanjem članka pod nazivom „Srbi i Hrvati“ Nikole Stojanovića, studenta prava i predsednika skupštine Srpskog akademskog društva „Zora“ u Beču. Sporni članak objavljen je 9/22. avgusta 1902. godine. Suštinski, odštampano je Stojanovićevo predavanje, koje je prethodno bilo objavljeno u *Srpskom književnom glasniku* u svesci 7, 1/14. avgusta 1902. godine na desetak stranica (1149–1159). Po objavljivanju spornog teksta otpočela su prepucavanja novinskim pisanijama hrvatskih i srpskih nacionalista u *Obzoru* i *Srbobranu*. Dve nedelje kasnije (1. septembra 1902) u Zagrebu su izbile anti-srpske demonstracije podstaknute od frankovaca.

Na udaru demonstiranata bile su kuće srpskih trgovaca u centru grada i njihovi vinogradi na Šalati, Pantovčaku i Kustošiji. Pobesnela svetina je kamenjem napala srpske trgovine, razbijajući sve što je u njima našla. Uplašeni srpski trgovci su nalepili plakate sa objavom da se ne slažu sa pisanjem *Srbobrana*. S druge strane, Hrvati, trgovci sa istim prezimenom kao i Srbi, u novinama su isticali da su pripadnici hrvatskog naroda i molili da se njihove radnje poštede. Demonstracije su trajale do 3. septembra. Zbog toga je Kraljevsko državno odvjetništvo 5. septembra 1902. godine

19 *Narodne novine*, god. LVIII, br. 156, Zagreb, ponedjeljak 11. srpanj 1892, str. 4.

20 *Srbobran*, god. IX, br. 31, Zagreb, subota 18/30. april 1892, str. 1.

21 *Srbobran*, god. IX, br. 76, Zagreb, subota 26. septembar / 8. oktobar 1892, str. 1.

22 *Srbobran*, god. IX, br. 100, Zagreb, subota 19/31. decembar 1892, str. 3; *Srbobran*, god. IX, br. 101, Zagreb, srijeda 23. decembar 1892 / 4. januar 1893, str. 1.

obustavilo izlaženje *Srbobrana*.²³ Kompletnu štetu koju su demonstranti napravili Zagrepčani su morali nadoknaditi posebnim samodoprinosom. Oko sto ljudi je uhapšeno i osuđeno na mesec do godinu dana zatvora.²⁴ Krajem godine list su preuzeli nekadašnji članovi Ujedinjene hrvatske i srpske omladine, pa je prvi broj *Novog Srbobrana* objavljen 23. decembra 1902 / 5. januara 1903, a urednici su postali Svetozar Pribićević i Jovan Banjanin.²⁵

Zaključak

Austro-ugarske vlasti su jednu patriotsku izjavu Nikole Tesle izrečenu delegaciji beogradske opštine i inženjerskog udruženja, koja ga je posetila u Budimpešti krajem maja 1892. godine, okarakterisale kao nacionalističku. Potenciranje da navodno izrečena mržnja i prezir prema državnom uređenju i njegovoj upravi mogu izazvati ometanje javnog reda i mira iskorišćeno je da se zabrani 41. broj *Srbobrana* objavljen 23. maja (4. juna) te godine. Ipak, presuda zagrebačkog krivičnog suda nije sprečila redakciju lista da priredi drugo izdanje, istog – zabranjenog broja, i da ga prosledi svojim pretplatnicima i čitaocima. U ponovljenom izdanju, shodno donetoj odluci, objavljena je nekompletna izjava čuvenog naučnika, Srbina poreklom, izostavljanjem „spornog“ dela teksta.

Slika 1 – Nikola Tesla²⁶

-
- 23 Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, „Naprijed“, Zagreb, 1991, str. 241–242 i 247.
- 24 Među osuđenima bio je i Stjepan Radić, koji je umesto u antisrpskom, demonstracije želeo usmeriti u antimadžarskom pravcu, jedva izvukavši živu glavu. Pred sudom je izjavio: „Ja sam isto što i Srbin samo se zovem Hrvat.“ (*Hrvatsko pravo*, 23. 9. 1902).
- 25 Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, „Naprijed“, Zagreb, 1991, str. 249.
- 26 ORAO – *Veliki ilustrovani kalendar za godinu 1893. koja je prosta, ima 365 dana*, ur. Stevan V. Popović, XIX, Izdanje i štampa A. Pajevića, Novi Sad, 1892, str. 6, preuzeto 14. 10. 2017, http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Orao/1893/b001#page/43/mode/1up

Slika 2 – Druga stranica zabranjenog 41. broja Srbobrana iz 1892. godine (levo) i ponovljenog izdanja istog broja (desno). Dole su uvećani iseći sa „spornom“ Teslinom izjavom²⁷

27 Srbobran, god. IX, br. 41, drugo izdanje, Zagreb, subota 23. maj / 4. jun 1892, str. 2.

Svetislav Lj. Markovic, Bratislav Stojiljkovic

SRBOBRAN WAS BANNED
AND BECAUSE OF TESLA'S STATEMENT

Summary

Srbobran – Serbian paper for politics, peoples enlightenment, and commerce, which was published in Zagreb in Cyrillic, often was banned, and because of that pulled from the selling. Just in 1892. 4 numbers of *Srbobran* were banned by Austro-Hungarian government, and circulation was destroyed. In that period the magazine, with the great concern, followed the work of the greatest Serbian inventor Nikola Tesla. Tesla already glorified, came to Europe again in the year 1892. (First time was 1889.), so he can hold a lecture in London and Paris. Biggest influence on him were the English scientists, with who he continued the research consultations and the friendly correspondence. Glorified the scientist visited Gospic, Plaski, Raduc, Zagreb, Varazdin, Budapest...While visiting Belgrade he held a lecture in the Grand Lyceum introducing the students and the professors with his 8 year long work in electrical engineering, with the newest findings and research, what he spoke about already 4 months ago in Paris and London. In the paper we analyze the fact that the one printing of *Srbobran* was banned because of Tesla's statement, ie because of his response to the question proposed by the delegation of Belgrade Municipality and Engineering society in Budapest in the May of 1892.

Key words: *Srbobran, 1892, Nikola Tesla, court ban on the list*

Kroz smetove Čestobodrice, ulje na platnu, 45x34, 1948.

.....

PREVODI

.....

*Hans King**

POSMRTNI GOVOR KARLU BARTU**

Kada bih, kao katolički teolog, smeo da govorim uoči tužnog slavlja posvećenog ovom velikom evangelističkom teologu, ne bih to činio zato što sam u poslednjih petnaest godina Karla Barta mogao da smatram kao uvek duhovno srodnog i očinskog prijatelja, već zato što bi na ovom grobu sama *katolička teologija* trebalo da dođe do reči. Zahvaljujem vam na činjenica da ona to i sme. Sa vama danas žale nebrojeni katolici, teolozi i laici svuda širom sveta gde ih je reč Karla Barta susrela na mnogim jezicima.

Postojalo je vreme koje je potrebovalo *Doktor utrisque iuris*, doktora obeju prava. Naše vreme ima goruću potrebu za *Doctor utrisque theologiae*, doktorom obeju teologija – evangelističke i katoličke. A ako je neko u ovom stoleću to oprimerovao, onda je to bio Karl Bart.

To može da iznenadi ukoliko se ima na umu da je retko koji značajniji teolog našeg veka napao katoličku crkvu tako tačno, tako gnevno, tako izazovno poput Karla Barta: u svojoj „Crkvenoj dogmatici“, kao i na plenarnim sednicama Svetskog saveza crkava u Amsterdamu. Da, on je izazvao nas: nas, katolike na desnici, ništa manje nego novoprotestantske

* Jedan od najslavnijih umova rimokatoličke sistematske teologije u periodu uoči i posle Drugog vatikanskog koncila (1962–1965), Hans King ove godine puni tačno 90 godina. U neteološkim krugovima poznat i po kontroverznoj kritici koncepta papske nepogrešivosti, klirikalizma i konfesionalizma koja ga je svojevremeno koštala profesorske katedre u Tibingenu. No, to je samo jedan i čak ne preterano obiman aspekt njegovog rada... Kingovu bibliografiju čine voluminozna istraživanja teološke epistemologije, evolucije ateizma, hristološke i eshatološke dogme, religijske etike u savremenom svetu, religioške komparatistike itd.

** Često proglašavan ocem dvadesetovekovne (ako ne celokupne, ono svakako protestantske) teologije, Karl Bart je preminuo pre ravno 50 godina. Čuven je po svom suprotstavljanju nacističkim pritiscima na teološku misao u toku 30-ih godina i kao jedan od osnivača tzv. „Crkve ispovednika“ u čijoj borbi protiv režimske kontrole hrišćanske zajednice su postradali neki njegovi učenici. Sa svojom trinaestotomnom „Crkvenom dogmatikom“, „Poslanicom Rimljanima“ i u njima razvijenim konceptima dijalektičke teologije, predstavljao je najoriginalniju opoziciju liberalnom protestantizmu i, kako ćemo videti u Kingovom govoru, najkreativniju kritiku rimokatoličkih teologa.

protivnike na levisi. To nije činio uvek u Mocartovim tonovima o kome, kraj sve ljubavi, jedva nešto setno primećuje u „Crkvenoj dogmatici“ – on nije, naizgled, bio nikakav posebno revnosni hrišćanin i ostao je, štaviše, katoličanski hrišćanin. Njegov izazov je bila polemika određena onim što je kod Mocarta tako veličao: jednom strasnom, velikom, slobodnom objektivnošću. I taj predmet (=objekat) za koji je želeo da obezbedi sluh, čisti sluh, je bila hrišćanska vest (=objava).

Zbog Evanđelja je mislio da toliko oštro govori, da je smatrao kako mora *protestvovati* protiv nas. Tako se mnogima od nas učinio kao pravi pravcati protestantski teolog. Istini za volju, to nije bilo samo zbog toga što je protestvovao *protiv* nečega, nego i zato što je protestvovao *za* nešto, nešto za šta vredi danas možda i iznova protestvovati: za živog i u potpunosti drugog Boga koga su neke plitke protestantske i katoličke teologije mislile da mogu sasvim sakupiti u svoje humane sisteme; za svagda savremenu reč Božiju u Pismu koja se i u crkvi usled svih pobožnih i razboritih a odveć ljudskih reči, izgovorenih i napisanih, teško mogla čuti; za jednog Isusa Hrista kome se u crkvi vazda rado želelo da otpiše svako drugo političko ili duhovno vođstvo, pa čak i prosta ljudskost; za zajednicu verujućih ljudi koja je, u crkvenoj istoriji, uvek iznova ugrožena bilo preko samoniklih institucija – bilo preko arogantnog samoniklog fanatizma.

Sa ovim svojim pozitivnim protestom, svojim velikim evanglističkim namerama koje su, kako je to uvek pristajalo barotovskom sistemu, morale da budu iznesene do kraja, Karl Bart je učinio samu protestantsku teologiju ozbiljnim evanglističkim partnerom u diskusiji za nas katolike. I sa tim protestom je smesta probudio mnoge od nas, katolika: njegova se čak i u dogmatici proročka reč čula u našoj crkvi i on je sam bio zaprepašćen koliko se dobro čula. Upravo je kroz svoj uticaj u katoličkoj crkvi, Karl Bart kao temeljni evanglistički teolog, vrlo indirektno i opet vrlo učinkovito – što ne bi smelo da bude preterano reći – postao, u svezi sa Drugim vaticanskim koncilom, *jedan od duhovnih otaca katoličkog obnobljenja*, jednog obnobljenja koje je u zadnjim godinama učinilo da se unekoliko tužno-radosno zapita da li je danas Duh Božiji življi u katoličkoj crkvi nego u njegovoj sopstvenoj.

Do samog kraja, međutim, on nije imao naklonosti prema onom prepovršnom prilagođavanju, „katolizaciji“, kao što ni od svojih katoličkih prijatelja nije priželjkivao nikakvu „protestantizaciju“ i upozoravao ih je na ponavljanje protestantskih grešaka u postkocilijarnom dobu. Od drugih je očekivao isto držanje koje je i on sam imao: ne plašljivo iskrcavanje, već pravovoljno hvatanje u koštac u trenutku kada se sopstveni brod nađe u oluji i opasnosti. Čvrsto stojeći u sopstvenoj crkvi, sa poverenjem u Božiju reč, ali sa otvorenim pogledom za druge.

Uvek je imao taj otvoreni pogled. Tako je nama, katoličkim teolozima, učinio lakšim da razumemo njega, a kroz njega i evangelističku teologiju. I kao što je ljudski ujedinio neumoljivi dar razgraničavanja sa humorističnom blagošću, tako je, kraj sve beskompromisne evangelističke koncentracije, imao širinu koja je učinila da postane doktorom i naše teologije. Upravo je ovaj radikalni evangelistički teolog, pored svih razlika, naročito skretao pažnju na dva kretanja koja su ukazivala na *evangelističko-katolički opseg* iznad jednog uskog protestantizma:

Karlu Bartu je bila važna *celokupna* crkva i to ponajpre u vremenskoj dimenziji: dakle i *crkva prošlosti* takođe. Još ranije se usprotivio jednoj slici istorije i jednom teološkom stavu koji je, u neistorijskom nadovezivanju na prvobitnu crkvu, vrednovao međuvreme između prvobitne crkve i protestantizma kao neki crkveni vakuum. Predgovor prvom tomu „Crkvene dogmatike“, pored svog oštrog odbijanja katoličke „Analogia entis“, žestoko polemše protiv onih za koje crkvena istorija započinje sa 1517-om godinom i koji, kako on kaže, na temelju bajke o „neplodnoj sholastici“ i krilatice „grčko umovanje crkvenih otaca“, prestaju da razmišljaju upravo tamo gde počinju najinteresantniji problemi. Želeo je da ima smelost da citira Anselma i Tomu bez „znaka gađenja“. Tako je Karl Bart stajao kritički i sa razumevanjem u ovoj crkvi od dve hiljade leta, crkvi koja ni u jednom veku nije bila u svetu, povezan sa njenim velikim teolozima koje je on, svagda ispitujući, ipak priznavao za svoje oce i braću u veri. Na taj način je osvojio ne samo katoličku širinu, već i protestantsku suštinu. Baš zato što nije poricao kontinuitet i približio sebi crkvu prošlosti, njegova kritika je bila tako nezaobilazna, tako neodložna.

Karlu Bartu je bila važna *celokupna* crkva i to takođe u prostornoj dimenziji: *crkva celog sveta*. Čvrsto ubeđen u reformističku tradiciju i nikad ne poričući Kalvina kao njenog osobitog crkvenog oca, u teologiji se nije držao sektaško-protestantski. Njegova teologija nikada nije bila provincijalna ili – još gore – nacionalistička. Nije imao nikakve naklonosti prema introvertiranosti učaurenih zajednica, pokrajinskim crkvenostima ili samodopadljivim konfesionalnim crkvama i konfesionalnim savezima. Ispunjen pavlovskom „brigom o svim crkvama“, sve više je mislio univerzalno u teoriji i praksi kako je vreme prolazilo. Zato što je nastojao da misli široko, široko se i proćuo. I zato što je mislio univerzalno, bio je kadar da svuda posreduje evangelističku usredsređenost. Tako je on naširoko postao – i to je možda najlepše što o njemu može da se kaže – svedok naše *zajedničke vere*. Baš kao takav je mogao da nam učini *reformatorsku veru* razumljivom bolje od drugih, u sve do sada velikim pitanjima razilaženja i odlučivanja reformacije pre 450 godina, opravdanju grešnika isključivo kroz veru, pitanjima po kojima danas više nije neophodan raskol.

Pre mnogo godina smo diskutovali, kao što smo često činili, o papi i Petrovoj službi u crkvi. Kako se tada nije slagao sa mnom, rekao sam, smeškajući se: „Pa, u redu, potvrđujem Vam dobru veru.“ Postao je tada ozbiljan i rekao: „Dakle, Vi mi potvrđujete dobru veru. Ja ne bih sebi nikada potvrdio dobru veru. I jednom kada dođe dan da se pojavim pred mojim Gospodom, tada neću doći sa mojim delima, sa mojim tomovima „Dogmatike“ natovarenim u korpi. To mora da bi nasmejalo sve anđele. Međutim, tada neću reći ni: uvek sam dobro mislio, imao sam dobru veru. Ne, tada ću reći samo jedno: Gospode, budi milostiv meni, sirotom grešniku!“

To je zajednička vera hrišćanstva. I naša je zajednička utešna nada da je Karlu Bartu bilo poklonjeno ono za šta je molio.*

Preveo:
Vukoman Milenković,
diplomirani teolog

Orači, ulje na platnu, 75x53 cm, 1937.

* Karl Barth (1886–1968). Gedankenfeier im Basel Münster (Zürich 1969) S. 43–46.

.....

TOKOVI

.....

Danilo Basta

Srpska akademija nauka i umetnosti

PETOMINUTNA MEDITACIJA O VREMENU

Poslednji dan u godini, onaj posle kojeg dolazi ne samo sledeći dan nego i naredna godina, najpogodniji je trenutak da se misao okrene vremenu, da se razmišljanje pribere i usredsredi na vreme. Prvi korak ka takvom razmišljanju mogla bi – štaviše, morala bi biti – slavna reč Blaženog Avgustina koja je zapisana u jedanaestoj knjizi njegovih *Ispovesti* i koja je postala poznata koliko među bogoslovima i filozofima, toliko i među obrazovanim ljudima uopšte. Ona glasi: „Šta je vreme? Ako me niko o tome ne pita, znam; a ako nekome ko me pita treba to da objasnim, onda ne znam.“ Blaženi Avgustin nam, dakle, poručuje da vreme izmiče svakom objašnjavanju, svakom saopštivom i objektivisanom znanju. Vreme se može doživeti, ali se ne može razjasniti. Time nam Blaženi Avgustin, u stvari, kaže da je vreme velika zagonetka i nesaznatljiva tajna. On nam, takođe, predočava da vreme, iako neobjašnjivo, ili baš zbog toga što je neobjašnjivo, prožima celo čovekovo biće, da ono, kao neka unutrašnja reka, teče kroz ljudsko stvorenje, kroz čitavu njegovu egzistenciju. Ono je, ako se tako može reći, drugi čovekov krvotok, životodavan kao i onaj prvi. Oba su podjednako važna za ljudski opstanak.

Ali, nije samo vreme zagonetka. I večnost je zagonetka, ne manja od vremena. Ako čovek, nepitan, zna šta je vreme, onda on, nepitan, mora znati i šta je večnost. Ako u njemu teče unutrašnja reka vremena – a svako proticanje je prolaženje – onda se ona, već u njemu, uliva u večnost. Ušće vremena u večnost nalazi se u svakom čoveku, a do čoveka je, mada ne samo do njega, da svoj pogled i svetlost svoga duha usmeri ka tom ušću.

Niska filozofa koji su, ne mareći mnogo za reč Blaženog Avgustina koja je i upozorenje i opomena, raspravljali o vremenu nastojeći da ga shvate i odrede, da razumeju prošlost, sadašnjost i budućnost, da pojme večnost, nije mala. Filozofija vremena dala je puno zrelih i vrednih plodova. Pitanje je, međutim, da li su ti plodovi – svejedno da li ih nalazili kod, recimo, Skota Eriugene, Nikole Kuzanskog, Anrija Bergsona ili Martina Hajdegera – ikada nadmašili ono što je o vremenu rečeno u *Svetom pismu* ili samo u „Knjizi propovednikovoj“.

A u njoj, u trećoj glavi, čitamo:

1. „Svemu ima vrijeme, i svakom poslu pod nebom ima vrijeme.
2. Ima vrijeme kad se rađa, i vrijeme kad se umire; vrijeme kad se sadi i vrijeme kad se čupa posađeno;
3. Vrijeme kad se ubija, i vrijeme kad se iscjeljuje; vrijeme kad se razvaljuje, i vrijeme kad se gradi;
4. Vrijeme plaču i vrijeme smijehu; vrijeme ridanju i vrijeme igranju;
5. Vrijeme kad se razmeće kamenje, i vrijeme kad se skuplja kamenje; vrijeme kad se grli, i vrijeme kad se ostavlja grljenje;
6. Vrijeme kad se teče, i vrijeme kad se gubi; vrijeme kad se čuva, i vrijeme kad se baca;
7. Vrijeme kad se dere, i vrijeme kad se sašiva; vrijeme kad se muči, i vrijeme kad se govori;
8. Vrijeme kad se ljubi, i vrijeme kad se mrzi; vrijeme ratu i vrijeme miru.“

Nijedna filozofija vremena, jer je svaka odveć racionalna i apstraktna, odveć pod tiranskom vlašću pojma, nije dorasla tim jednostavnim, mudrim i suštastvenim rečima Propovednikovim. A nije im ni mogla biti dorasla, stoga što one izražavaju sve ritmove čovekovog životnog vremena, celokupnu skalu njegovog ljudskog, uistinu ljudskog postojanja pod kapom nebeskom.

Čovek, svaki ponaosob i svaki za sebe, jeste tkač na razboju vremena koje mu je dosuđeno da ga na ovoj zemlji proživi. Pređa, čunak i tkanje u njegovim su rukama. Kakva će na kraju biti tkanina, kakve će boje imati, kakvu će je iza sebe ostaviti pred vratima večnosti, to najvećma, mada ne i u celini, zavisi od čoveka samog.

Dragi i poštovani slušaoci Radio Beograda 2, jedinstvenog programa čije je geslo „elita za sve“: Želim Vam da i naredne godine, u zdravlju i spokoju, nastavite da u tkaninu svojih života unosite jarke boje lepote, sreće i uspeha. Živeli! Na mnogaja ljeta!*

* Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost: najnoviji tekstovi s povodom*, 3. Biblioteka „Politika i društvo“, Dosije studio, Beograd, 2015, str. 245–247.

.....

POGLEDI

.....

Stefan Dragičević

Centar za nacionalnu politiku, Beograd

KONKORDAT – LEKCIJA IZ ISTORIJE KOJU NISMO NAUČILI

Mnogi sa prezirom, nepravedno, posmatraju uvek javno izraženu želju islamskih verskih vođa da budu istovremeno i svetovni vladari. Ta neprestana borba protiv sekularne države je legitimna, i dostojna poštovanja jer je iskrena (autor je uvek na strani sekularne države! Samo brani iskrenost!). Veći je problem, i pravi razlog za zabrinutost, neiskrena, da ne kažem licemerna, težnja verskih vođa pravoslavnih crkava da budu ujedno i svetovni vladari. Ona je neiskrena jer nikad nije otvoreno izražena. Uvek je ta želja prekrivena navodnom brigom za narod, kako pravoslavan, verujući, tako i nepravoslavan, jer tobože pravoslavni episkopi vole sve ljude bez razlike. Ta je briga njihova čuvana u raskoši episkopskih dvorova, uvek izražavana za prebogatim trpezama, onih koji su pri monašenju izrazili želju da isposnički žive.

Slučaj zabrinutosti za Kosovo i Metohiju, iz Beograda, umesto iz patrijaršije u Peći (dok se ne zna šta je sa novcem namenjenim za Kosovo i Metohiju iz kase pri hramu Svetog Save),¹ nije novina, niti je usamljen. Vekovima se već verske vođe pravoslavne crkve neumorno bore za svetovnu vlast. Treba obratiti samo pažnju na odežde koje episkopi nose kad služe liturgije. Sve što je od carskog odela padalo sa cara, episkopi su se utrkivali da pakupe. Tako da je danas dobar deo episkopskog odjevanja deo odela vizantijskih careva.

Jedan od poznatijih slučajeva uplitanja verskih vođa u poslove države, i huškanja naroda na nemire i pobunu protiv legitimnih vlasti, jeste slučaj konkordata između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana od 1935. godine kada je dobio svoj konačni oblik, a pisan je još od 1923. godine² (prema nekim autorima od 1924.³).

1 Vidi knjigu Lazar Krstić, *Mračne tajne crkvenih sefova – kako krađu hram Svetoga Save*, Beograd, 2018.

2 V.G. *Pravoslavlje i konkordat – kritički osvrt na poslednje događaje*, Beograd, str. 13.

3 Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve (druga knjiga)*, Minhen, 1966, str. 635.

Srpska pravoslavna crkva je u konkordatu videla mogućnost da odmeri snage sa vladom dr Milana Stojadinovića, koja je beležila izuzetan ekonomski rast i napredak, i koja je želela da čuva versku ravnopravnost zajemčenu ustavom. Takođe je crkva želela apsolutnu dominaciju u okvirima Kraljevine Jugoslavije, pa joj je svako zakonsko regulisanje odnosa države sa rimokatoličkom crkvom smetalo. Isključiv, primitivan i besmislen stav da je Srbin samo onaj ko je pravoslavne vere nas je mnogo kroz istoriju koštao. Ne zaboravimo da je ta ideja nikla u mantijaškim redovima Srpske pravoslavne crkve, koja se poput virusa proširila srpskim nacionalnim telom, surovo razjedajući ga.

O konkordatu se pisalo mnogo. I u vreme kada je bio aktuelan, i kasnije. Do nas je uglavnom došla zamagljena mantijaška, konspirološka priča o izdaji pravoslavlja i sličnom. Konkordat je, navodno bio uperen protiv Srpske pravoslavne crkve i naroda.⁴

Šta je zapravo bila ideja konkordata? 1.) nastavak mudre politike kralja Aleksandra Karađorđevića, koja je podrazumevala, u multikulturalnoj i multikonfesionalnoj državi, versku ravnopravnost 2.) kontinuitet u spoljnoj politici prema Vatikanu, sa vladama od 1923. godine do 1935. 3.) zakonsko regulisanje statusa i političkog položaja rimokatoličke crkve, jer su status i politički položaj SPC i muslimanske zajednice regulisani zakonima iz 1929. godine i 1936. godine 4.) onemogućavanje separatističkih grupa, uglavnom Hrvata i Slovenaca, koji su po pravilu rimokatolici da deluju destruktivno.⁵

Pitanje konkordata nije bilo tajno već javno i demokratski obznanjeno narodu. O čemu govori niz knjiga od strane vlade objavljenih u to vreme: *Govori i članci o Konkordatu, Javno mnjenje o Konkordatu, Konkordat pred Narodnom skupštinom...* Bilo je tada i stručnih kritika i neslaganja sa predlogom konkordata, kao što je knjiga profesora Pravnog fakulteta Mihaila Ilića *Pred Konkordatom*. Tako da prostora za teorije zavere nije bilo. Ali demagoške sposobnosti manipulisanja narodom razvijane su kod verskih vođa vekovima. Njima se služeći crnorisici SPC-a pokrenuli su pobune protiv Vlade, i na taj način uništili plemenite ideje konkordata.

Politikanstvo i nezajažljiva želja za vlašću ostali su do danas među episkopima Srpske pravoslavne crkve živi. Zato je lekcija iz istorije o nesrećnoj sudbini konkordata iz tridesetih godina prošlog veka bitna. Istoriju je bitno znati, da ne bismo ponavljali iste greške.

Istoričari se bave onim što je bilo, a ne onim šta bi bilo kad bi bilo. Ali kako autor ovih redaka nije istoričar sebi može da dopusti luksuz postavljanja takvih pitanja.

4 Isto, str. 636–637.

5 *Konkordat pred Narodnom skupštinom*, Beograd 1937, str. 5–20.

Da je konkordat zaživeo:

1.) da li bi separatizam hrvatskih terorista i zločinaca ikad oživeo u vidu NDH?

2.) da li bi klirici rimokatoličke crkve počinili tolike zločine nad Srbima u vreme Drugog svetskog rata?

3.) da li bi ideja o veliko-srpskoj hegemoniji, za koju su zaslužni mantašaši SPC, ikada rasplamsala toliku mržnju prema Srbima?

4.) da li bi iko mogao da prigovori Srbima versku netolerantnost i netrpeljivost?

5.) da li bismo danas imali Srbe rimokatolike, i Srbe muslimane, koji se ponose time što su Srbi?

I druga se pitanja mogu postaviti! A suštinsko je, kako bi država funkcionisala da Srpska pravoslavna crkava zna gde joj je mesto, i da se shodno tome ponaša, a ne da ometa Vladu u plemenitim namerama i radu za istinsko dobro naroda.

Večera u Emausu, ulje na platnu, 63x80 cm, 1933.

Tužna vest, ulje na platnu, 49x66 cm, 1946.

INTERVJU

Miloš Jevtić

RAZGOVOR SA JOVANOM ĐORĐEVIĆEM NA RADIO BEOGRADU*

Danas je gost Dugog programa Radio Beograda akademik profesor doktor pravnih nauka Jovan Đorđević. Akademik Jovan Đorđević je rođen 1908. godine u Beogradu, gde je završio i srednju školu i Pravni fakultet. Doktorat je položio 1935. godine u Parizu sa tezom – „Odnos između države i društvenih klasa“.

Za docenta Pravnog fakulteta je izabran 1935. godine, za vanrednog profesora 1940. godine, a redovni profesor je postao 1956. godine za predmete: *Ustavno pravo* i *Politički sistem*.

U toku okupacije profesor Jovan Đorđević je saradivao sa narodno-oslobodilačkim pokretom. U slobodnoj Jugoslaviji dr Jovan Đorđević je bio pomoćnik ministra za konstituantu vlade demokratske Federativne Jugoslavije, pomoćnik sekretara Prezidijuma Narodne Skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije, pomoćnik predsednika Komiteta za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti, zatim od 1953. do 1967. godine sekretar Sekretarijata Saveznog Izvršnog Veća za zakonodavstvo i organizaciju i predsednik Pravnog saveta Saveznog Izvršnog Veća. Predsednik je Jugoslovenskog udruženja za političke nauke, a nekoliko godina je bio potpredsednik Međunarodnog udruženja za političke nauke. Više godina je i sudija Ustavnog suda Jugoslavije, a od 1971. godine je predsednik Ustavnog suda Srbije.

Pre rata je bio urednik *Pravne misli*, a ove tri decenije među osnivačima i glavni urednik časopisa *Arhiv za pravne i društvene nauke* i *Novo jugoslovensko pravo*. Takođe, profesor Đorđević je učestvovao u osnivanju Visoke škole političkih nauka, Instituta društvenih nauka i bio upravnik njegovog Odeljenja za pravne i političke nauke, a od osnivanja je i profesor Fakulteta političkih nauka.

Takođe, treba reći da je profesor Đorđević osnivač Saveza udruženja pravnika Jugoslavije i višegodišnji član njegovog predsedništva. Tako

* Prof. dr Jovan Đorđević (Beograd, 1908 – Beograd, 1989) je prihvatio poziv novinara Miloša Jevtića da bude gost Drugog programa Radio Beograda. Njegov razgovor je emitovan na Radio Beogradu 1976. godine.

isto, profesor Jovan Đorđević je učestvovao u pripremama svih ustava Socijalističke Jugoslavije, kao i u stvaranju velikog broja zakona kojima se regulišu osnovna pitanja našeg političkog sistema.

Naučnim radom dr Đorđević se bavi četiri decenije. Objavio je veliki broj rasprava i studija u zemlji i inostranstvu, kao i više knjiga, od kojih su najvažnije: *Javno mnjenje, Ustavno pravo, Narodni odbori, Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije, Socijalizam i demokratija, Novi ustavni sistem, Politički sistem, Političko i državno uređenje Jugoslavije, Jugoslavija – socijalistička demokratija, Razvitak društva i sloboda čoveka, Radničko samoupravljanje i naš društvenopolitički sistem, Osnovna pitanja političkih nauka, Socijalistička revolucija – radnička klasa, Samoupravno i odgovorno društvo i Ideje institucije.*

Dela profesora Jovana Đorđevića prevedena su na više stranih jezika.

Profesor Jovan Đorđević je redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti, dopisni član Slovenske akademije znanosti i umetnosti i Jugoslovenske akademije nauka i umetnosti i počasni doktor više univerziteta u svetu. Takođe, član je Naučnog saveta Karnedžijevе fondacije i Međunarodnog instituta za političku filozofiju.

Tako isto, ima više odlikovanja i nagrada, među kojima i najveće jugoslovensko priznanje – Nagradu Avnoj-a.

- *Druže Đorđeviću, podaci o Vašem životu, koje smo upravo izneli, govore da je Vaš dosadašnji rad bio izuzetno bogat, ispunjen raznovrsnim delatnostima. Šta Vi lično izdvajate kao osnovno i najvažnije za razumevanje Vašeg života?*

Život i rad moje generacije se odigravao u dinamičnim i dramatičnim prilikama, od Prvog svetskog rata do danas. U tom lancu složenih procesa, ističem sledeće događaje: borba jednog malog naroda, srpskog naroda, za političku nezavisnost, slobodu i dostojanstvo; razočarenje u buržoaski demokratizam koji je po rečima američkog predsednika Vilsona 1918. godine, trebalo da bude obezbeđen čovečanstvu kao celini; kriza svetskog privrednog sistema i početak strukturalne krize kapitalizma 1928. i 1929. godine. To je sve uslovalo, uz relativne slabosti i naprednih snaga u međunarodnom i domaćem radničkom pokretu, nastanak i uspostavljanje fašizma.

Nesposobnost starih vladajućih grupa u Jugoslaviji da se pripreme za odbranu zemlje od agresora i zverska osveta fašističkog agresora na našem tlu, zbog toga što su jugoslovenski narodi bili spremni da mu pruže otpor. Širina i dubina narodno-oslobodilačke revolucije, kao posebnog izraza klasne borbe. Generacija kojoj pripadam imala je uslova da se relativno redovno školuje, da shvati zakone o neumitnim društvenim preobražajima i delimično da se čovek upozna sa svetom izvan naših nacionalnih okvira.

Ukratko, da živi i da se obrazuje u periodu socijalističkih revolucija, sa svim njihovim osobenostima i protivrečnostima, i u periodu krize staroga društva čija nemoć je postajala očigledna, a pre svega u zaostalim sredinama kao što je bila naša, i u sve većoj svesti o univerzalnosti ljudske istorije i borbe naroda i čoveka za slobodu, nezavisnost, istinu i dostojanstvo.

Po temperamentu i po interesu u ranoj mladosti, ja sam se nalazio pod ovim uticajima, nastojavao da ih shvatim i da u njima učestvujem i u nauci i u političkoj praksi, za koju sam se u ranoj mladosti opredelio. Pri tome, odlučujući uticaj u pravcu smera mog razvitka izvršio je moj negativni stav prema konzervativizmu i tradicionalizmu u svim oblastima života i rada i time moje rano opredeljenje za bunt, revolucionarne pokrete i za marksizam kao njihovu teoriju.

- *Da li je možda u srednjoškolskim godinama Vaša radoznalost bila usmerena na neka druga područja? Kada se i kako, zapravo, javila u Vama zainteresovanost za pravne nauke? Koji su profesori na Pravnom fakultetu naročito doprineli Vašem budućem razvoju? Takođe, profesore Đorđeviću, zašto ste doktorat branili u Parizu, a ne u Beogradu?*

U mladosti, odnosno u toku gimnazije, imao sam poseban interes za jezike, naročito za latinski i francuski jezik, kao i za matematiku i književnost. Još kao gimnazista uređivao sam pojedine omladinske književne časopise i pisao, naročito književne i pozorišne kritike. Odluka da studiram pravo je bila izazvana otporom prema konzervativnim pravcima koji su između dva svetska rata preovlađivali na našim filozofskim fakultetima, kao moja naklonost prema matematičkom odnosno logičkom načinu mišljenja. Iako, moram priznati, da sam u to vreme vrlo malo znao o pravu. Nesumnjivo je da su pojedini moji profesori, naročito na beogradskom Pravnom fakultetu, a i u Parizu, izvršili posredan i neposredan uticaj na moje formiranje, i to kako svojim delom, tako i mojim mladalačkim otporom prema mnogim njihovim shvatanjima, koja sam ja često ocenjivao u to vreme, pa i danas, kao nedovoljno moderna i napredna i čak, što se tiče jugoslovenskih prilika, i kao suviše provincijska.

Svakom iz moje generacije imponovala je velika erudicija i blistavost uma Slobodana Jovanovića, istraživački i moderni filozofsko-sociološki duh plemenitog profesora i prijatelja mladih, Đorđa Tasića, racionalno i hrabro demokratsko shvatanje politike i uprave, profesora Mihaila Ilića, sve žrtava fašizma za vreme rata.

I pored toga, upravo uzimajući sve ove ocene u celini, ja sam imao želju da studiram u Parizu, u to vreme centru borbe za istinsku nauku o čoveku, za demokratiju, a protiv metafizike mraka i fašizma koji se rađao. Tako sam, posle relativno brzih i uspešnih studija na doktoratu, prihvatio predlog pojedinih francuskih profesora i prijatelja da radim i doktorsku

disertaciju u samom Parizu. Ona je imala za predmet marksističku teoriju države i predstavljala je pokušaj nedogmatske i fizičke analize ove teorije i njene primene u prvoj zemlji socijalizma.

Ona još nije kod nas prevedena, jer kada sam se vratio u zemlju tridesetih godina, to nije bilo moguće, a docnije, odnosno posle rata, ja sam se bio orijentisao na druge poslove i zadatke. Nadam se da će ova moja teza biti objavljena uskoro u okviru objavljivanja mojih celokupnih dela.

- *Na Beogradski univerzitet ste došli 1935. godine, kada ste izabrani za docenta, kako smo rekli u početku. Kakav je bio Univerzitet između dva rata? Koliko je i na koji način na javnost Univerziteta uticao napredni studentski pokret? Koje ste drage đake izgubili u Španskom ratu ili kasnije u revoluciji? Kako ste svoje studente pripremali za blisku budućnost, budući da ste kao naučnik i napredni čovek, predosećali opasnost fašizma?*

Na Beogradski univerzitet sam izabran za docenta, kako što ste Vi kazali, 1935. godine, a tek sam počeo predavanja krajem sledeće, 1936. godine. Ja sam godinu dana bio u situaciji da čekam takozvanu potvrdu Ministarstva koje je u to vreme imalo pravo da prihvati, odbaci i odlaže izbor koji je izvršen na Univerzitetu. Otpočeo sam nastavni rad na prvoj i drugoj godini, kao i na doktoratu, predajući *Teoriju države i ustavno pravo, Sociologiju i metodologiju u društvenim naukama*. To je bio živ, aktivan i ustreptao univerzitet, koji je bio pretežno usmeren, naročito u okviru Pravnog fakulteta, na pripremu revolucije i novog socijalističkog društva i time na kritiku postojećeg.

Takav univerzitet je bio življi, smerniji i slobodniji od mnogih univerziteta danas, uključujući i neke naše. To je univerzitet na kome je nastao, sazeo i u kome je vršio svoj odlučujući uticaj studentski pokret, kao prethodnica i sastavni deo revolucionarnog pokreta radničke klase, seljaštva, inteligencije i njihove avangarde komunističke partije. Ovaj karakter Beogradskog univerziteta proizlazio je, pored njegovih slobodarskih i antirežimskih tradicija, iz postojanja naprednih i narodu i slobodi odanih profesora, koji su ujedno, koliko je to bilo moguće, i bili najbolji i najistaknutiji intelektualci toga vremena. Za čvrstinu ovoga stava Univerziteta i njegov sve širi uticaj u javnosti, najviše se ima zahvaliti jedinstvu i socijalističkom, odnosno marksističkom opredeljenju studentskog pokreta i čitavoj plejadi istaknutih studenata – revolucionara, koji su tom pokretu davali organizacionu strukturu i idejni pored. Pojedini od njih dali su svoje živote u Španiji i docnije u našoj revoluciji kao politički vođovi, dok su drugi zauzimali i danas zauzimaju časno i ugledno mesto u izgradnji novog socijalističkog i samoupravnog društva i razvitku njegove nauke i kulture.

Ali, bez naprednih, oduševljenih, hrabrih, nauci i narodu odanih studenata, univerzitet se teško oslobađa svog tradicionalnog, statičnog i birokratizovanog statusa.

- *U toku okupacije ste, profesore Đorđeviću, sarađivali sa naprednim pokretom. Kako je bilo, recite nam, biti neprekidno pred očima okupatora, a u mislima i delom, učestvovati u revoluciji? Da li ste znali za odluke Avnoj-a još tokom okupacije? Kakvu ste, zapravo, budućnost predviđali slobodnoj zemlji?*

Od samog početka učestvovao sam u oslobodilačkoj borbi, i to uglavnom napisima u *Glasi narodnooslobodilačkog fronta Srbije*, učestvovanjem u nekim akcijama protiv okupatora i kvisinga u okupiranom Beogradu i pisanjem i rasturanjem pamfleta protiv pojedinih vodećih domaćih izdajnika. Život za vreme okupacije nije bio lak i jednostavan, jer znatno poznat u gradu, pa i među policajcima, bio sam u stalnoj opasnosti da budem prepoznat i otkriven i u više mahova gestapo i specijalna policija su organizovali čitave hajke da me uhvate.

Taj život pun uzbuđenja i egzistencijalne neizvesnosti, održavala je ne samo mržnja protiv fašizma, već naročito uverenje u uspeh revolucije koja se vodila na naših naroda, ne samo za uništavanje okupatora već za oslanjanje društva koje je omogućilo da dođemo u takvu kritičnu situaciju u kojoj smo se našli i kao narod i kao pojedinci. Vera u pobeđu novog i boljeg društva rađa jednu moralno-političku sigurnost koja smanjuje sve momentalne nesigurnosti i tegobe ličnoga života.

Prateći emisije radija iz Londona i *Nova Jugoslavija* iz Moskve odmah smo saznali za odluke Avnoj-a. One su nas još više učvrstile u našoj veri u uspeh revolucije i u našoj nekompromisnoj borbi protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. Ne može se reći da smo tada već mogli da predvidimo konkretne oblike buduće slobodne zemlje, ali je bitno da smo u tim odlukama osetili da nema povratka na staro i da se otvaraju novi vidici istoriji naših naroda.

- *Posleratni svoj rad velikim delom vezali ste za Pravni fakultet. Koliko je napredovalo studiranje pravnih nauka? Da li će se to napredovanje odraziti u najavljenj reformi Univerziteta?*

Odmah posle oslobođenja zemlje bio sam prvi dekan Pravnog fakulteta u Beogradu i njegov stalni profesor. Glavni svoj rad sam usredsređivao na uspostavljanje nove nauke *Ustavnog prava* i *Socijalističke pravne teorije* i na predavanja studentima koji su naročito u neposrednim posleratnim generacijama bili željni znanja, među kojima su se otkrili briljantni pojedinci, koji će danas predstavljati moje kolege i istaknute naučnike.

Prava reforma Univerziteta počinje već tada. A što se tiče Pravnog fakulteta, on se nalazio i nalazi i danas delimično u stalnom traženju savremenijih naučnih i pedagoških koncepcija metoda. Da li će to sve obuhvatiti sadašnja reforma Univerziteta, zavisi u mnogome od pravilnosti njenog definisanja i od svesti mlađih generacija da se reforma Univerziteta može ostvariti samo u kontinuitetu i da nije čisto organizaciono institucionalno pitanje. Ali to je već tema koja prevazilazi naše današnje razgovore.

- *Dozvolite da Vam postavimo jedno opšte pitanje. Da li pravo ima, u uslovima samoupravnih odnosa i u uslovima vladavine radničke klase, pored tradicionalnih i neka nova posebna svojstva? Pored regulisanja društvenih odnosa, koja su savremena svojstva prava? Koliko je u stvari pravo potreba društva, a koliko ljudi pojedinog člana zajednice? Da li, da Vas i to pitamo, osećanju i razumevanju prava pomaže razvijena politička kultura? Kakva je u tom pogledu, profesore Đorđeviću, naša situacija danas?*

Pravo kao izraz i oblik vladajuće ideologije i time deo superstrukture društva, neizbežno se menja i po svojim oblicima i po svojim funkcijama, na osnovu promena u bazi, tačnije u društvenoj i klasnoj strukturi društva. Međutim, ono zadržava izvesnu svoju uslovljenost koja se ogleda u postanju države i izvesna univerzalna svojstva, koja je još istakao Marks, postavkom da je pravo izraz odnosa nejednakosti. Društvo koje nastoji da radikalno menja državu i da postepeno ukida bitne odnose nejednakosti, tačnije društvo na osnovama istinskog socijalizma i samoupravljanja, ne samo što smanjuje ulogu prava, već stvara jedan novi normativni svet. To je svet takozvanog samoupravnog prava, koje sve više pod nazivom samoupravni sporazumi i društveni dogovori zauzima mesto niza ranijih akata državnog prava i kao takvo predstavlja radikalnu novu oblast u strukturi pravnog sistema Jugoslavije.

Da je pravo akt regulisanja društvenih odnosa, to je njegova opisna definicija, i skoro tautologija. Ono štiti i ograničava poredak, ograničava ga u odnosu na njegove izvesne autonomne i slobodne vrednosti. Ono otklanja oštrinu sukoba nejednakosti i daje iluziju jednakosti koja je neophodna za postavljanje stvarne jednakosti. Te funkcije ima i državno i samoupravno pravo kod nas. Međutim, bitna razlika je što je prvo pravo akt državne volje i time autoritativno po sebi, dok je samoupravno pravo akt samoupravnih subjekata koji nastupaju kao predstavnici društva i unose izvesne elemente sporazuma u samu strukturu i biće novoga samoupravnog društvenog prava. U tom smislu obe ove sfere prava izražavaju i opšte i pojedinačne interese. Ukoliko se prvi podudaraju sa drugim, pravo postaje svet društvenih normi i time izraz zajednice i pojedinaca.

Ukoliko je naše društvo više zajednica proizvođača i naroda, utoliko pravo vrši ovu novu ulogu, koja će se ispunjavati ukoliko sve više pravo nestaje, iščezava i ostvaruje se u slobodnim ponašanjima i aktima društvenoga sporazuma samih ljudi, bez ičije intervencije i represije.

- *Profesore Đorđeviću, učestvovali ste, kako smo rekli u početku, u stvaranju svih ustava Socijalističke Jugoslavije. Koje su karakteristike zajedničke za kontinuitet našeg ustavnog sistema? Šta današnji Ustav, naš, odvaja od ranijih, ali i od sličnih akata u svetu? Koliko ustav, kao najviši dokument jedne zemlje, obuhvata savremenost, a koliko predviđa budućnost?*

Naši ustavi, od odluka Avnoj-a do danas, izražavaju istovremeno jedan revolucionarni kontinuitet i osobenosti faze u tom kontinuitetu. Današnji ustav je istovremeno akt tog kontinuiteta i prvi ustav jednog zaokruženijeg novog društveno-političkog oblika koji mi nazivamo samoupravni sistem. U tome, i po nizu drugih još osobina, ovaj naš najnoviji Ustav se odvaja od svih postojećih ustava u svetu, kao i po činjenici da je on ustav društva u postojanju koje se oslobađa etatističkog obruča, a nije više samo akt državne vlasti, kao što su to, po pravilu svi ustavi do danas bili. Zavisí od toga, može se reći, da je ustav isto tako akt koji odgovara sadašnjosti, ali i priprema budućnost. On nije obična registracija postojećeg, kao što je smatrao Staljin, već akt akcije prema budućem, koji u postojećem, a time i u ustavu, nalazi svoju osnovu i podstrek za dalji razvitak.

- *Socijalizam, naš jugoslovenski, poklanja veliku pažnju slobodama, svim ljudskim slobodama. U sklopu tih sloboda, kakvo mesto imaju, prema Vašem osećanju, lične slobode? Kakav je njihov odnos prema zajedničkim društvenim slobodama, slobodama zajednice i naroda? Takođe, koliko će oslobođeni rad, a tome teži čitavo društvo, posebno sadašnjim položajem udruženog rada, uticati na poimanje, pa i na razvijanje ostalih ljudskih sloboda?*

Svi naši ustavi su sadržavali, a i danas obuhvataju izvesnu deklaraciju o ljudskim slobodama i pravima. U meri u kojoj su sloboda prava čoveka i građanina dobijali osnov u smanjenju hijerarhije, eksploatacije i dominacije, u kojima se obezbeđivalo vraćanje ljudskog otuđenja čoveku, a pogotovo otuđenog rada, proizvođačima, ova deklaracija je dobijala konkretnije, bogatije i realnije sadržine.

Oslobođenje rada, i time udruženi rad kao jedan od njegovih uslova, je prvi čin u procesu društvene i lične, tj. ljudske emancipacije, koja prema Marksu je smisao socijalizma i komunizma. U tome se i približavaju razlika između ličnih i takozvanih društvenih prava, tako da sva prava postaju jedno osnovno ljudsko pravo, jedna osnovna ljudska sloboda, biti ono što jesi.

- *Sa pravnog i političkog stanovišta kakav je odnos, profesore Đorđeviću, savremenosti, naše savremenosti, prema prošlosti i budućnosti? Kako izgrađivati potrebne mostove? Kako pri tom razdvajati mitove od istina tradicije? Zašto se nesporazumi na ovom području najviše osećaju u međunacionalnim odnosima, a posebno se izražavaju u manifestacijama nacionalizma?*

Svaka sadašnjost ili savremenost, u istoriji se otkriva i mora se ocenjivati i dobija smisao u odnosu na budućnost, i kad je ta budućnost skrivena ili se čini neizvesnom i mračnom, i kada je prema njoj društvo otvoreno, noseći u sebi perspektive i ostvarive projekte. U tome se razlikuju, kao što je posle Sen Simona isticao Bergson, zatvorena i otvorena društva. Socijalizam je, odnosno mora biti otvoreno društvo ili gubi svoje svojstvo i svoju snagu, a time i perspektive bez kojih se ne može socijalizam ni ostvarivati.

Isto tako, prošlost je sastavni deo sadašnjosti, ne samo zato što nema čiste sadašnjosti, već po tome što ljudi nose u sebi staru i novu svest, ono što su akumulirali u prošlosti i ono što menjaju i ostvaruju danas.

Istorija i čovek su mostovi između ovog dijalektičkog jedinstva prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Međutim, ovi mostovi su često čvrsti, ponekad krhki, čas stvarni, a čas veštački. Prenose se ne samo stečena znanja i pozitivne tekovine i vrednosti, bez kojih ... ostaje često golo i prazno, već i lažne i fiktivne vrednosti, predrasude i mitovi. Usled ovih protivrečnosti, u prelaznom periodu istorije, naročito, postoje nesporazumi oko takozvanih tradicija, koje se čas shvataju kao organski deo sadašnjosti, čas kao mitologizovani deo istorije. Ovo drugo pothranjuje nacionalizam, koji je opšti izraz mitologizovane prošlosti i ciljne svesti jedne društvene grupe.

Međutim, potrebno je razlikovati patriotizam od nacionalizma, ljubav prema svojoj zemlji uz poštovanje drugih i svest o sebi na osnovu mržnje i potcenjivanja drugih. Ova kriva svest rađa nacionalizam i ukoliko ona još uvek postoji u svetu, pa i kod nas, ona dobiva izraze jednoga grubog i divljeg nacionalizma.

- *Profesore Đorđeviću, kad smo kod ove teme, da li biste nam nešto rekli o politici nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji, koja predstavlja mnogim zemljama uzor? Kakva je dalja perspektiva? Koliko su u praksi usaglašeni zajednički ciljevi višenacionalne zajednice i posebni motivi samostalnog razvoja svake nacionalnosti?*

Odmah da konstatujemo, da se sistem nacionalne ravnopravnosti od samoga početka, od revolucije, ostvaruje u onoj Titovoj paroli o jedinstvu i bratstvu naših naroda. Međutim, ona je institucionalizovana u postojećem kooperativnom i participacionom federalizmu i u marksističkoj politici o nacionalnom pitanju, koja se kod nas sa više i manje doslednosti ostvaruje.

Osnovna težnja da se stvori zajednica ravnopravnih i suverenih naroda i narodnosti sa širokim autonomnim statusom, to je jedna novina, ne u marksističkoj teoriji, već u savremenoj praksi.

Međutim, ova tendencija koja postaje sve više stvarnost, je uslov egzistencije Jugoslavije kao društva i međunarodnog subjekta i alternativa budućnosti za mnoge zemlje koje još uvek žive u sadašnjosti, koja je u većini sveta opterećena nejednakostima hegemonijom jednih u odnosu na druge, kao i pojavama odnarođivanja i dekulturnizacije.

Ova progresivna demokratska i humana alternativa koja je zapisana u našim ustavima, programima i nalazi svog odjeka u mnogim merama politike i potvrđena ustavima, izražava ono što je danas činjenica u svetu, da postoji svet nacionalnog pluralizma koji ne želi da se liši autonomije delova i koji, naravno, ima mnoge protivnike i niz teškoća na neizvesnom putu svoga ostvarivanja.

Pored toga, treba se osloboditi iluzije da socijalizam automatski ostvaruje sve progresivne demokratske humane alternative u svetu nacionalnog pluralizma, utoliko više, ako u samim okvirima socijalizma preovlađuju elementi jedne druge alternative, alternative dominacije nejednakosti.

Svest o nužnosti prevazilaženja ovih negativnih elemenata i stvarno samoupravno i demokratsko preobražavanje našeg društva u uslovima slobode i ravnopravnosti, jesu putevi da savremeni projekti jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, razvijajući istovremeno autonomiju delova i jedinstvo društvene celine, postane stvarnost koja vredi za sebe, a može imati i uticaj na druge.

- *Radnička klasa, kako ste i sami rekli danas, neopozivo učestvuje u svim životnim i društvenim poslovima. Nesumnjivo, tome posebno doprinosi samoupravljanje. Smatrate li, druže profesore, da se svuda te mogućnosti svestrano koriste? Koliko se u ovaj proces uliva inteligencija i drugi delovi društva?*

Danas je, čini mi se, rano govoriti da je naše društvo u celini samoupravno i da se na svim područjima njegovim, ne samo u svesti nego i u praksi i u organizaciji, ispunjavaju elementima samoupravljanja. U više mahova sam isticao nužnost jedne samoupravne svesti i samoupravne misli, koje su kod nas još uvek u skromnom povelju, ili se često zamenjuju nečim što se samo verbalistički naziva samoupravljanje. Za ovakvo stanje nosi prvenstveno odgovornost naša inteligencija, koja je inače ne samo verbalno već i po svojim stvarnim interesima samoupravno orijentisana, bar u svojoj pozitivnoj i aktivnoj većini. Ali ona nije dovoljno angažovana na produbljivanju i učvršćenju samoupravnog koncepta i samoupravne misli u našem društvu.

- *Koliko se, druže Đorđeviću, da nastavimo pitanje, ostvaruje danas marksistička teza o odumiranju države i birokratije? Da li je delegatski sistem jedan od puteva podsticanja tog procesa? Šta još u bliskoj budućnosti predstoji?*

Odumiranje države je često metafora i parola, ali za marksizam to je osnovna premisa njegovog projekta socijalističkog preobražaja društva. Dovoljno je pomenuti isticanje u tom pravcu i Marksa i Engelsa, a docnije posebno Lenjina.

Samoupravljanje i odumiranje države su jedan dugotrajni, uslovljen i postepen proces, ali nova iskustva koja imamo, ukazuju ono što je bitno za sve protivnike ideje o odumiranju države, to je da je sve evidentnija mogućnost započinjanja i razvitka tih procesa. Osnovu te mogućnosti čini vraćanje otuđenog rada proizvođaču i uopšte samoupravna demokratska rekonstrukcija samog socijalističkog društva. Ali to su samo osnovne premise, koje traže još svestraniju teorijsku obradu i teoriju koja treba da osvetljava promene u društvu.

Bitno je da je taj proces moguć, da je potvrđena Marksova i Engelsova teza da država nije večna institucija društva i istorije i da jedan mali narod, još uvek nedovoljno ekonomski i kulturno razvijen, je preuzeo na sebe da kuje instrumente. Jedan od tih instrumenata sigurno je i delegatski sistem, ali ne treba preterivati sa značajnom ulogom jednoga principa.

Jedan princip, ma koliko bio veličanstven i dubok, nikada bitno ne menja jedno društvo i navike u njemu.

- *Profesore Đorđeviću, o protivrečnostima socijalizma u celini, dosta se govori. Pristupi razvoju su različiti. Pomenimo na primer i dva poslednja politička kongresa, kongres francuskih i kongres sovjetskih komunista. Osobito su, izgleda, veliki nesporazumi u pogledu proleterskog internacionalizma. Šta u prevladavanju protivrečnosti socijalizma, znači politika nesvrstanosti? Koliki je u svetskim relacijama doprinos Jugoslavije izgrađivanju novih odnosa u socijalističkom pokretu sveta?*

Svako društvo, a posebno jedan novi društveni sistem, neodvojivi su od unutrašnjih protivrečnosti, razlika i sukoba. To više niko ko slobodno i odgovorno misli, ne osporava, niti je osporavao.

Stavovi na poslednjim kongresima komunističkih partija SSSR-a i Francuske nisu istovetni i ta činjenica bi mogla da bude jedan od uslova za otkrivanje i razrešavanje protivrečnosti u okviru socijalizma, jer njihovo prikrivanje samo odlaže i komplikuje rešavanje. Suština te protivrečnosti, s jedne strane, je u tezi o socijalizmu kao monolitnoj i centralizovanoj organizaciji, odnosno čak bloku, i s druge strane, u isticanju nužnosti autonomnosti pojedinih pokreta radničke klase i naroda prema socijalizmu i u njemu.

Pobeda prve teze vodila je i vodi u etnocentrizam, odnosno u proglašavanje jednog jedinog i vodećeg modela socijalizma i u podelu sveta na dva pola, odnosno na dva bloka, koji se oštro odvajaju i protivstavljaju. Ova orijentacija se postepeno napušta, između ostalog i u politici takozvanog detanta, ali ona nije potpuno iščezla iz politike i ponašanja i s vremena na vreme se obnavlja. Tako na primer, u novoj verziji tumačenja proleterskog internacionalizma, koji je zasnovan na jednom etnocentrističkom pokušaju uspostavljanja novog odnosa među socijalističkim zemljama.

Međutim, suštinski, svaki internacionalizam je odnos među jednakim, odnosno prema subjektima koji imaju pravo da budu svoji i da učestvuju u stvaranju zajedničkih interesa, zajedničke politike, kao ravnopravni subjekti. Internacionalizam je, prema tome, proleterski internacionalizam pogotovu, su suprotni svakoj etnocentrističkoj tendenciji, svakom pokušaju za uspostavljanje jednog vladajućeg centra.

Najmanje, politika tako vladajućeg etnocentra može se smatrati kao jedina internacionalistička. Međutim, politika nesvrstavanja, kao antiteza zatvaranju socijalizma i polarizaciji sveta, nosi u sebi elemente i mogućnosti novih međudržavnih i međugrupnih odnosa u svetu, znači doprinos socijalizmu i radničkom pokretu, koji bi mogao početi da rešava svoje odnose, a ne samo na čisto političkom planu sa primesama etnocentrizma i nacionalizma, već na jednom istinskom internacionalističkom, marksističkom i socijalističkom planu.

- *Kad pominjemo svet, druže profesore, koliko se za principe samoupravljanja interesuju druge zemlje? Šta znače u tom pogledu eksperimenti koji se vrše u pojedinim kapitalističkim društvima i državama? Mislite li da dovoljno organizovano i naučno svestrano upoznajemo svet sa našim iskustvima, sa iskustvima samoupravljanja?*

Ne otkrivam ništa novo kad ističem da samoupravljanje interesuje sve veći broj zemalja, i to utoliko više, ukoliko ono počinje u njima da se primenjuje, ili ga pojedine društvene i političke snage, partije, sindikati itd., prihvataju i brane. Izvesno je da ovo teorijsko i praktično iskustvo, ma koliko bilo malo, ma koliko bilo eksperimenata, ne treba potcenjivati ga ni preценjivati, već ga shvatiti kao prilog za jedno potpunije racionalnije shvatanje i primenjivanje samoupravljanja.

Isto tako, mi, iako smo svesni našeg doprinosa razvitku samoupravne ideologije, iako znamo da su i naša iskustva, naši pogledi, predmet interesa, pa čak i ozbiljnog proučavanja u dobrom delu sveta, mi nikad ne treba da budemo naklonjeni da smatramo da smo mi završili taj proces preobražaja društva. Uostalom, najodgovorniji ljudi naše zemlje su isticali da naš samoupravni sistem nije nikakav model, a pogotovo model za izvoz.

Međutim s druge strane, mi nismo dovoljno argumentovano i sistematski prikazivali svetu i objasnili naše samoupravljanje, iako u poslednje vreme se čine uspešni napori u tom pravcu. Ali, ozbiljniji i odgovorniji radovi na ovom području nas očekuju, koje naravno očekuje i jedna stvarnija, racionalnija primena samoupravljanja u našem društvu i našim međusobnim ljudskim odnosima.

- *Dozvolite da se vratimo ponovo našim temama. U ostvarivanju socijalističke revolucije, kakvu ulogu danas ima inteligencija? Koliko se ona, svojim stvaralačkim činom, poistovetila sa ulogom koju ima radnička klasa? Da li su putevi stapanja jedino uslovljeni podelom rada i razlikama između umnog i fizičkog rada?*

Svaka društvena klasa je imala, i danas ima svoju inteligenciju, koja je njen organski deo. Ali prava inteligencija, naročito intelektualci, već po svom načinu mišljenja i ulozi u društvu, prevazilaze često horizont vladajuće klase i prilaze drugim, naročito istorijski naprednim klasama.

Inteligencija se ne može poistovetiti sa klasom, niti je može zameniti uopšte, a time ni u ostvarivanju revolucije. Subjekt i objekt revolucije i socijalizma su klase, odnosno radnička klasa, jer je klasna borba motorna snaga svake revolucije. Ali nema revolucije ako nije pripremljena, a inteligencija ima važnu ulogu u pripremi revolucije. Ona zatim učestvuje u njenom izvođenju, i to ne kao vođ klase, već kao njen saveznik i podrška. Takav je odnos bio između radničke klase i inteligencije u Jugoslaviji i takav je načelno ostao i do danas.

To ne znači da u ovom nužnom i objektivnom savezništvu vlada uvek mir i sporazum. Ima slučajeva da se inteligencija izdvaja, da zadocnjava i da aktivno ne učestvuje u klasnoj borbi uopšte, a naročito u svojoj sferi, jer su i nauka i kultura i umetnost jedan oblik klasne borbe u teoriji.

U drugim situacijama, inteligencija dolazi u sukob sa pojedinim grupama i predstavnicima, naročito pobedonosne klase, i može nastati izvestan nesporazum i nepoverenje među njima. Dešava se da pojedine grupe radničke klase u socijalizmu izražavaju sumnju ili čak nepoverenje u odnosu na inteligenciju. To u osnovi nije interes ni prava misao radničke klase. Kao revolucionarna i stvaralačka, ona traži i stvara u sebi inteligenciju, bez koje ne može dovoljno opravdano i efikasno definisati ni svoju teoriju, ni svoju strategiju, pa i taktiku. U tom pogledu moraju se razumeti pojedina shvatanja italijanskog marksiste Gramšija, prema kome je partija radničke klase kolektivni intelektualac ili to treba da bude.

U svakom slučaju, odnos između inteligencije, naročito intelektualaca i radničke klase, mnogo je složeniji i antistatičan, nego što to proizlazi iz ovih mojih izlaganja i mnogih pisanja kod nas.

Ukidanje razlike i suprotnosti između fizičkog i umnog rada je nesumnjivo jedna od bitnih premisa za uspostavljanje jednog novog odnosa između inteligencije i radničke klase. Ali neosnovano je misliti da ovo ukidanje treba i može dovesti do spajanja i pretapanja jedne grupe u drugu.

Novi osnov jedinstva misli i zajedničkih interesa ovih društvenih grupa nalazi se u uspostavljanju jednog nehijerarhijskog, pluralističkog i dijalektičkog odnosa, odnosno jedinstva. U tom novom jedinstvu, u toj tačnije celini, svaka društvena grupa učestvuje u jednoj novoj podeli rada, koja nije antagonistička, već kooperativna, i koja čuva autonomiju duhovnog stvaralaštva, bez kojeg nema ne samo kulture, već ni napretka. Pri tome će procesi verovatno ići ka približavanju, a ne ka stapanju. Radnička klasa će biti sve više intelektualna i nosilac teorije, a njena inteligencija sve više radna i nosilac vladajućih ideja koje proizilaze iz klase i njenih težnji.

- *Da li biste nam nešto rekli o položaju naše nauke? O tome se danas dosta raspravlja. Ima, kako nam se čini, i uprošćavanja koja zahtev za integracijom nauke i društva svode ulogu nauke na utilitarno služenje materijalnoj proizvodnji. Da li su to, druže profesore, trenutni nespo-razumi? Kakva je po Vama perspektiva?*

Iz odgovora na prethodno pitanje i samoga ozbiljnog poznavanja marksizma, proizilazi da nauka nije i ne može biti obična sluškinja politike, ali ni privesak pojedine sfere društva, a time ni privredne sfere.

Ima kod nas još uvek naklonosti prema, kako je još Lenjin isticao, ekonomističkom mišljenju i komotnog shvatanja da školski sistem i nauka treba da služe isključivo privredi, odnosno materijalnoj proizvodnji. Nesumnjivo je da su oni neodvojivi od proizvodnje, jer su i sami proizvodni procesi. Ali nauka ima svoje zakonitosti i osobenosti u radu i ona mora biti svoj organizator i sudija i samo kao takva, pod uslovom da je integrisana u sâm socijalistički samoupravni sistem, može biti od koristi i privredi, odnosno materijalnoj proizvodnji.

Ako usled naše relativne materijalne i kulturne nerazvijenosti, o tome postoje nekakve nejasnoće, one se moraju otklanjati, ali ne hijerarhijom i potčinjavanjem jednih od strane drugih, već pravom i mogućnošću svakog da u svojoj sferi ostvaruje svoje zadatke i potrebe, ne otuđujući se i ne svodeći se jedan na drugoga.

Čini mi se da je perspektiva u tome i najveća je slabost naše nauke što nedovoljno ima svest, ne samo za sebe nego i o sebi i snagu da kritikuje razne utilitarističke i tehnokratsko-birokratske tendencije u svojoj sredini i u javnosti uopšte.

- *Druže Đorđeviću, u početku smo rekli da ste Vi učestvovali u donošenju mnogih zakona. I danas, kao Predsednik Ustavnog suda, pratite njihovo*

realizovanje u životu. Postoji li nesklad, bilo u kom vidu između zakona i života? Koliko u stvari zakon treba da služi životu, ili se život mora podređivati zakonima? Da li, recite nam i to, u čestom menjanju zakona, ima pojava koje umanjuju njihovo delovanje?

Ustavni sud je pogodna osmatračnica za ispitivanje ostvarivanja naših zakona u praksi. Nema zemlje i sredine u kojoj se zakoni ostvaruju u svojoj potpunosti i u kojima ne postoji nesklad, pa čak i sukob između zakona i onog što se naziva život, odnosno praksa odnosa interesa svesti društva i čoveka. Mogućnost takvih protivrečnosti i sukoba i traži zakone. Zakon se donosi ne samo da preslika život i da pasivistički odgovara njemu, već i da utiče na njega.

Čist naturalizam u odnosu na vrednost zakona je i ovde pogrešan, jer svodi na suprotstavljanje između kulture i prirode, konkretno i načelno rečeno, na podržavanje arbitrarnosti i samovolje, a time nezakonitosti.

Marks je isticao da čovek stvara zakone, a ne zakon čoveka, što predstavlja otvaranje pravog problema odnosa između zakona i života. Zakon stvara društvo, a on se vraća kao jedan elemenat potvrde i menjanja društvenih odnosa, reda, usmeravanja i nove društvene vrednosti. Ali kao svaki proizvod ljudskoga znanja, i prema tome i subjektivizma, on može biti u zadocnjenju i upućen za buduće situacije, kao što može biti nepotpun, pogrešan i neostvarljiv.

Svako civilizovano društvo predviđa mehanizam odbrane od ovakvih pojava i vraćanja zakona na svoju funkciju, a time uspostavlja pravac kretanja života i meru za ponašanje zakonodavstva. Taj mehanizam u kome preovlađuju sudovi, a posebno ustavni sudovi, je sastavni deo našeg političkog i ustavnog sistema. On je tu, iako možda nedovoljno efikasno i delotvorno funkcionise. To opet ne znači da i sam zakonodavni proces nije i ne treba da bude podvrgnut pravilima, koja obezbeđuju i u samom nastanku zakona više znanja, diskusije, obazrivosti i mudrosti. To traže, kako ustavi, tako i neki naši najnoviji zakoni, koji su nedavno doneti.

- *Druže profesore, koliko je pravna istina neopoziva? Može li ona da se suprotstavlja običnoj, da kažemo, ljudskoj istini? Takođe, da li su jezik i misao prava, različiti od jezika i misli života?*

Samo u konzervativno-birokratskom društvu i političkom apsolutizmu, postoji nekakva pravna istina po sebi. Pravo nije izvor istine, istina proizilazi iz društva i nauke, iz klasne borbe. Pravo otkriva postojeću istinu i ponekad istina joj daje i svoje tumačenje. Načelno, ova takozvana pravna istina, neodvojiva je od društva, naučnih i ljudskih istina. U tumačenju pravo može da iskrivi tu istinu, da je preuveliča i smanji pravo, a naročito sud, moraju biti snabdeveni, kako shvatanjem ograničenosti funkcija ove

društvene delatnosti, tako i poznavanjem društva i stalnim produbljava-
njem opštega znanja, opšte kulture.

Svaka oblast znanja i profesija imaju svoj jezik. U tom jeziku se nala-
ze, kako elementi novih pojmova i time i delimičnih istina, relativnih isti-
na, kako što kaže Lenjin, tako i sastojci jednog specifičnog komuniciranja,
koje se često svodi i na žargon. Žargon je nerazumljiv i otuđujući jezik i za-
to pravo koje danas prodire u sve sfere društva i ličnost čoveka, mora imati
svoj razuman, popularan, jasan i nedvosmislen jezik. To još nismo postigli
u zakonima, ali ni u pravnoj nastavi i u teoriji. Jasna i racionalna misao
traži i može se izraziti samo takvim, jednostavnim i razumljivim jezikom.

Potreba za takvim pravnim jezikom moramo danas posebno isticati,
jer nema ni samoupravnog prava, ni samoupravljanja ako se socijalistič-
ko pravo vraća na stari i novi latinski jezik, kojim se u prošlim vremenima
obebeđivala vladavina jednih i podređivanje masa njima.

- *Da li biste pokušali da nam iznesete svoje mišljenje kako vidite naše dru-
štvo u sledećem veku. Hoće li sve institucije društva, mislimo prvenstve-
no na pravne, ali i na druge, kao što su obrazovne, kulturne, naučne
i ostale, imati današnji smisao?*

Izbegavajući proricanja, kao i utopizam, i danas, nakon naklonjene
apokaliptičke koncepcije, ja bih rekao da sledeći vek neće biti jedan obi-
čan vek. Usled toga, što je on završetak jednog milenijuma i označava po-
četak novog, trećeg milenijuma.

Načelno govoreći, političke, pravne, kulturne institucije verovatno
će se prilagođavati potrebama nove epohe, odnosno zavisice od stepena
i oblika klasne borbe, od odnosa između društva i države, između socija-
lizma i preostalih i mešovitih društvenih sistema.

Na osnovu poznavanja problema koji se otvaraju u veku u kome ži-
vimo, novi vek se mora usredsređivati na rešavanje pitanja odnosa među
narodima, i time rata i civilizacije, na problem stanovništva i pitanje eko-
logije i zaštite ljudske sredine, kao i na niz drugih problema koje će nam
ostaviti vek koji budemo napustili, izazvati epoha koja će nastupiti. Isku-
stvo nam pokazuje da se u tom vremenu ne može misliti o kategorijama
prošlih vekova i tradicionalni odnosi u misli i organizaciji društva, neće
se dugo moći održati.

Odbijajući, kao što sam kazao, da proričem, naglasio bih da se čo-
veku otvaraju nove perspektive, ali i nova ograničenja, novi problemi. Ve-
rovanje u moć nauke i čoveka u odnosu na prirodu, zameniće se kritičkim
odnosom prema nauci, prirodi i moći čoveka. Da bi se sve ovo postiglo, još
energičnije treba čistiti novi vek od naslaga dosadašnjih epoha, kao što su
neznanje, iluzije, mitovi, mistifikacije i opterećenost jednim jedinim pro-
blemom, jednom jedinom težnjom, pored, naravno, odstranjivanja mržnja,

sukoba, dominacija i drugih zastarelih gadosti prošlih vekova. To bi govorilo da će pravo i politika menjati svoju funkciju i oblike, a da će kulturne institucije, kultura uopšte, imati, mora imati mnogo veći uticaj nego što su imali do danas.

- *Kojim ciljevima, da li biste nam i to rekli, treba usmeravati mladu generaciju da bi spokojno dočekala to buduće vreme?*

Mlada generacija, time što je mlada i poletna, sve je više u celini usmerena prema nezadovoljstvu sa postojećim stanjem u svetu i prema nadi u bolju budućnost, u socijalizam.

Nauka i obrazovanje moraju je podržati u tome, razvijajući više kritički i stvaralački pogled na svet, koji je u osnovi dat teorijskim premisama marksizma, ukoliko se on ne zatvara u sebe, ili se ne izjednačava sa jednom konkretnom praksom.

- *Koliko je, druže Đorđeviću, jednom pravniku, svejedno koji posao obavlja, za uspešan rad potrebno samo poznavanje pravnih normi ili je neminovno da zna i umetnosti i mnoge druge nauke. Vi ste ovde pominjali sociologiju i filozofiju i mnoge druge nauke. Zapravo, koliko umetnosti mogu da humanizuju svest i svet jednog pravnika? Takođe, recite nam, kakav je lično Vaš odnos prema umetnostima?*

Jednostrani stručnjak, koga imamo nažalost u savremenom periodu specijalizacije i raznih podela i potpodela nauke i profesionalizma, jednostrani stručnjak, a time i jednostrani pravnik, može možda biti jednog momenta i koristan, ali u pravom smislu on nije dobar stručnjak, odnosno nije dobar pravnik. Pravo traži, da se na njemu zaustavimo, i često nalazi smisao izvan pravnih tekstova u svim oblastima znanja i kulture, uključujući tu i umetnost.

Načelno kultura, a posebno umetnost, deluju na podizanje svestranosti pogleda i humanizovanje svesti i ponašanja pravnika, međutim, pravi izvor humanosti izvan prava leži u samoj funkciji prava, koja se oslobađa represivnosti i krutosti, a ne u dobrom sviranju Mocartovih dela i ljubavi prema klasičnoj ili modernoj slici.

U izvesnom smislu, prava nauka je umetnost, a prava umetnost je nauka. Ovo je moj odnos prema umetnosti, tako da smatram svoje duhovno i lično osiromašenje što mi nije dovoljno razvijen smisao za izvesne umetnosti ili što nemam vremena ni uslove da uživam, odnosno da imam pojedine tekovine velikih umetnika.

- *Profesore Đorđeviću, da li biste nam kraju rekli, kojih sve osnovnih odgovornosti čovek, bilo koji čovek, treba da bude svestan i koje obaveze treba da ostvaruje, dosledno, razume se, da bi bio koristan član socijalističke zajednice?*

Svi veliki filozofski i politički pokreti nastojavali su da pruže odgovor na ovo pitanje, koje se svodi na odnos između zajednice i pojedinca čoveka. Odgovori su često jednostrani, naglašavajući bilo apsolutnu slobodu i neograničena prava pojedinca, bilo krute dužnosti i obaveze čoveka prema celini, naročito prema državi.

Socijalistička zajednica traži čoveka koji je istovremeno i svoj i društven, tj. u jedinstvu prava i dužnosti, spontanosti i odgovornosti nalazi osnovu za postojanje i vaspitavanje pravog njenog člana.

No, pored racionalnih odnosa, postoje izvesni iracionalni i negativni, i to s obe strane, sa strane zajednice i čoveka. Čovek živi u zajednici i ona ga stvara, ali on je njen osnovni subjekat, iako ne i jedini. Zajednica može kvariti čoveka, kao što on može kvariti zajednicu. To ukazuje na važnost ovih problema, koji su danas i kod nas malo otkriveni, a još manje rešavani.

Idealizacija čoveka nanosi štetu zajednici, kao što apsolutizam zajednice smanjuje dostojanstvo i uticajnu snagu i vrednost čoveka.

- *Profesore Đorđeviću, hvala mnogo.*

Sova, crtež olovkom u boji, 17,5x25,5 cm, 1906.

Studija, kombinovana tehnika, 17,5x25,5 cm

.....

SEĆANJA

.....

Radomir Đorđević
profesor Univerziteta u Beogradu

MILOŠ N. ĐURIĆ, FILOZOF, NAUČNIK, HUMANISTA

Miloš Đurić pripada periodu, ne samo uspona nego i velikog rascvata srpske i jugoslovenske naučne misli. Bez obzira na dosadašnja brojna istraživanja o tom periodu možemo konstatovati da su ona manje ili više ostala parcijalna, cesto ograničena ili sputana ideološkim stavovima pojedinih autora. Tako su mnogi stvaraoci ili pojave ostali, može se reći, nedovoljno istraženi, prenebregavani ili, pak, sasvim pogrešno predstavljeni u literaturi, čak i onoj koja ima priručni karakter, kao i u pregledima razvoja filozofske misli Srba i južnoslovenskih naroda.

U te filozofe i naučnike spada, bez sumnje, i Miloš Đurić. Od njegove smrti prošlo je više od pola veka, te bi se reklo da je dovoljna tzv. vremenska distanca, neophodna da se potpunije shvate njegove ideje. Objavljena su i njegova sabrana dela u više knjiga u kojima nalazimo ne samo poznata dela o antičkoj filozofiji, koja su inače decenijama služila kao osnova u izučavanju antičkog sveta, nego su po prvi put preštampana i njegova dela iz filozofije koja su ranije bila zanemarivana iz ideoloških i političkih razloga. Sada smo u prilici da započnemo sistematska istorijska i kritička istraživanja o dometima i značaju Đurića, posebno kada je reč o njegovim stavovima o odnosu prema Evropi koji su danas izuzetno aktuelni.

Još za života Miloš Đurić je bio jedna vrsta legende te su ga studenti a i mnogi drugi najčešće zvali Čika-Miša. Bio je to doista neobičan stvaralac. Najviše je poznat kao istaknuti helenist, dok se znatno manje zna da je bio i istaknuti filozof ali je sticajem okolnosti ova strana njegovog opusa ostala nepoznata ili prenebregavana iz ideoloških razloga. Životni put mu je bio neobičan.

Rođen je u Benkovcu, Srbin iz Hrvatske, pred Prvi svetski rat je zakupljen idejama Jugoslovenstva, spadao je u nacionalne revolucionare inspirisane idejama Dimitrija Mitrinovića i Vladimira Gaćinovića, imao je i izvesnu ulogu u pripremanju sarajevskog atentata 1914. Sa Vladimirom Cerinom pokrenuo je časopis „Vihor“ koji je zbog jugoslovenske orijentacije bio zabranjen.

Tema filozofije kulture bile su i ostale tokom života, reklo bi se centralne, ali ih je on razmatrao na specifičan način iako mu je u tom pogledu Jakob Burkhart bio neka vrsta uzora. Đurić se školovao u Zagrebu i Beogradu. U Zagrebu je studirao kod Alberta Bazale.

U potrazi za vlastitom nacionalnom orijentacijom, specifičnim putem, razmišljao je o korenima koje je video u našem narodnom pesništvu kojim je bio inspirisan, zatim opšte slovenskim korenima i odnosu prema Evropi.

Đurić je rano počeo da stvara. Navedene teme su bile predmet njegovih prvih objavljenih radova. U narodnoj epici video je srpsku specifičnu etiku, estetiku i herojski duh nastao u borbama protiv tuđinske vlasti. Kao tumač suštine narodnog stvaralaštva, pre svega u studijama o glavnim motivima pojedinih narodnih pesama. Istraživanjima te vrste bavio se u to vreme i Svetomir Ristić, drugi istaknuti filozof i naučni radnik, koji je sticajem okolnosti ostao dugo u senci; široj javnosti danas je poznat uglavnom kao leksikograf – pisac velikog broja rečnika latinskog, nemačkog i engleskog jezika različitog karaktera, koji su objavljavani sve doskora.

Đurić se kasnije bavio drevnom grčkom tradicijom, antičkom književnošću i filozofijom. Rezultat tih istraživanja izložio je u nizu obimnih knjiga i manjih studija. Drevni grčki svet ga je decenijama zaokupljao i kao prevodioca mnogobrojnih spisa iz antičke tradicije. Iz njegovih spisa se i danas upoznajemo sa antičkim svetom koji je bio osnova potonjeg razvoja. Ali on nije ostao samo u tim okvirima, razmatrao je i filozofske tekovine Evrope kao u knjizi „Racionalizam u savremenoj filozofiji“.

Širina njegovih preokupacija ogleda se i u njegovoj doktorskoj disertaciji „Problemi filozofije kulture“. U spisima „Vidovdanska etika“, „Filozofija panhumanizma“, „Pred slovenskim vidicima“ razvijao je svoje osnovne filozofske stavove. Đurić je predavao na Univerzitetu u Beogradu filozofiju i klasičnu filologiju. Vreme velikih sukoba u sferi ideologija obeležilo je i život ovog stvaraoca na određen način. Kao građanin odbio je da potpise „Apel srpskom narodu“ 1941. kojim se tražila lojalnost okupatorskoj vlasti nacista, izloživši se opasnosti, proveo je neko vreme u logoru na Banjici.

Insistirao je na stavu da filozof mora da se drži svojih načela i u svakodnevnom životu, u svim uslovima. U završnim operacijama rata, 1945. godine gine mu sin jedinac. U poratnim godinama našao se pred drugim teškoćama. Zbog neprihvatanja raznih ideoloških ograničenja i izvesnih kritika novih vlasti prijatelji su mu savetovali da se neko vreme skloni iz Beograda dok ne prođe tzv. revolucionarni teror. Morao je i da pristane kasnije da urednik na početku njegove obimne knjige „Istorija helenske književnosti“ (1951) unese redove u kojima se kao autor poziva na ocene koje je izneo Staljin u svojoj knjizi „Istorija SKPb“. To je učinio vođen velikom

potrebom za tom knjigom kao jednim od najvažnijih izvora iz koga su studenti upoznawali antičku misao uopšte. Iz tih godina ostala su svedočanstva njegovih učenika i saradnika o njegovoj građanskoj smelosti. Njegov učenik, docnije saradnik, profesor Pozorišne akademije Predrag Bajčetić govorio je da je često nestajala struja u zgradi Univerziteta (današnji Rektorat) ali i u drugim delovima grada, tada je Đurić optuživao „onog kolmovanog sa Dedinja“, aludirajući na Tita koji je često farbao kosu, za koju je ovaj mislio da je potrebna znatna količina energije.

O Đuriću su izrekli svoj sud mnogi naši stvaraoci i kao naučniku i kao profesoru, ali ne može se reći da je njegov opus izučen u potpunosti, a kada je reč o filozofskoj strani njegovog obimnog opusa moglo bi se reći da se ti zadaci nalaze tek pred nama. U pojedinim radovima, npr. i u „Istoriji srpske filozofije“ Slobodana Žunjića, nalazimo brojne propuste, greške i neopravdane ocene. Izdanje Đurićevih sabranih dela 1997. godine je početak sistematskih izučavanja stvaraoca koji može i danas podstaći mnoge istraživače. Bio je doista neobičan i kao ličnost koga se sećamo sa simpatijom. Pisac ovih redova ne može a da ne iznese neka sećanja. Đurić je bio visokog rasta, u poznim godinama sasvim sed. Govorio je narodski, pomalo arhaičnim jezikom, čak i na predavanjima na Univerzitetu, na odbranama doktorskih disertacija; u predavanjima na Kolarčevom univerzitetu o Sokratu i sudijama koji su mu sudili koristio je izraze neprimerene ondašnjoj ideološkoj klimi (svetina, ološ).

O Hristu, Budi i Šopenhaueru govorio je iz perspektive etike. O antičkim mudracima govorio je tako živopisno kao da ih je lično poznao. Ta predavanja privlačila su veliku pažnju javnosti. U komunikaciji sa kolegama bio je katkad i grub ali se niko nije ljutio jer je kritike iznosio otvoreno. Sedeo je često u kafani „Vidin kapija“ (na skveru Palmotićeve i Hilandar-ske), okružen brojnim intelektualcima, najčešće književnicima, profesorima raznih struka kojima je živopisno pričao o prošlosti, životu u godinama pre Prvog svetskog rata i druženju sa pomenutim nacionalnim revolucionarima jugoslovenske orijentacije. Imao je bogato iskustvo. Podsećao je na mudraca oko koga se okupljaju mnogi – kao sa platna pojedinih slikara.

Miloš Đurić je bio ne samo pisac više kapitalnih dela o antičkoj kulturi uopšte, nego i prevodilac brojnih spisa iz te tradicije. Po posvećenosti antičkoj tradiciji, posebno drevnoj Grčkoj, on donekle podseca na one velike filozofe i naučnike iz devetnaestog veka koji su izučivši ne samo žive jezike nego i pojedine mrtve – koji su kao u nekom zanosu više živeli u svetu grčkih mudraca, nego u svetu svog vremena. Pisac ovih redova poredi donekle Đurića sa Teodorom Gompercom (1832–1912) upravo po zanosu, istraživačkoj posvećenosti ovog austrijskog filozofa i filologa, koji je, prema svedočenju jednog njegovog učenika neobično precizno crtao na tabli svojim studentima ulice i trgove drevne Atine, mesta na kojima su

sedeli pojedini učesnici znamenitih simposiona. Na kraju časa znatiželjni učenici ustanovili su da je po njega dolazio sluga da ga odvede kući jer je zaboravljao put, „živeći u drevnoj Atini“. Nije bila u pitanju senilnost, iako je Gomperc u to vreme bio prilično star. Miloš Đurić je gotovo sve merio prema vrednostima i načelima velikih grčkih uzora. Njegove ocene iz tih razgovora u restoranu „Vidin kapija“, o najistaknutijim pojavama bile su oštre, ali umnogome istinite, kao što je ona koju je pisac ovih redova još tada čuo o Veliboru Gligoriću: „Njemu“, govorio je Đurić, „pre rata nije vredeo niko, napadao je sve koji ne sanjaju o komunizmu kao carstvu jednakosti i sreće, a sada su mu komunisti vezali zobnicu i svi mu dobri“.

Piscu ovih redova ostalo je posebno u pamćenju njegovo javno predavanje negde 1964. ili 1965. u ondašnjem Domu štampe, u Dečanskoj ulici kada je podvrgnuo neobično oštroj kritici državne rukovodioce kao krivce što su dozvolili velike krađe u društvu. U jednom trenutku se okrenuo i uperio prst u zgradu Centralnog komiteta partije koja je tada bila na trgu Marksa i Engelsa, ukazujući na krivce. Zbog starosti, zasluga kao naučnika i građanina i posebno što je izgubio sina na kraju rata njemu je oprošteno, što je u to vreme bio redak izuzetak.

Ispililo se, akvarel, 16,5x22,5 cm

Dobriilo Aranitović
bibliograf i publicista, Šabac

NA PREDAVANJIMA ČIKA MIŠE ĐURIĆA

Na moju veliku žalost kasno sam saznao da čika Miša Đurić povremeno još uvek drži predavanja klasičnim filozozima u slušaonici broj 1 u starom zdanju Filozofskog fakulteta, tako da sam svega tri puta imao tu retku sreću da ga slušam u proleće 1967. godine. U ranu jesen te godine on je i preminuo. Ponešto sam zapisivao sa tih predavanja, ali su se ti zapisi negde zaturili. Ako bude sreće da ih nađem, dopuniću i ispraviti ova nesigurna prisećanja.

Studenata klasične filologije bilo je jedva desetak, a nas ostalih radoznalih slušalaca nekoliko puta više. Čim bi ušao u slušaonicu, jedan od studenata je uzimao jednu od stolica iza stola i stavljao je na patos između prvog i drugog reda stolica za studente gde bi seo, vadio iz tašne običnu đačku svesku i počeo da proziva studente beležeći pluseve ili minuse skoro istrošenom grafitnom olovkom, bolje reći krnjatkom od olovke. Jednom je dugo tražio tu olovčicu u desnom džepu sakoa pa dok je nije našao upitao je „Ima li ko plajvaz?“ Pitanje je ostalo bez odgovora, a olovčica je bila pronađena. Izgledao je mnogo starije od svojih doduše poodmaklih godina, naočari velike dioptrije, kosa seda padala mu je i na čelo, pogled prozorljiv, bez trunke osmeha. Glas snažan, neponovljiv bariton-tenor. Kad bi prozvaio studenta ili studentkinju pogledao bi prozvanog i dodao: „Gde si, aha, tu si“. Zapamtio sam dva imena od prozvanih: Brnjac Milka i Bulović Mirko. Ovaj drugoprozvani je danas vladika Irinej Bulović, a čika Miša je tada rekao gledajući ovog visokog i vižljivog mladića kroz svoje debele naočari: „Aha, tu si, Mirko“.

Njegova predavanja nisu bila ni nalik na predavanja ostalih profesora, niti na bilo kakva predavanja klasičnog tipa. Samo je jedanput, pri kraju predavanja propitivao studente pročitavši jedan odlomak iz *Ilijade*. Jedna od studentkinja se nije najbolje snašla u tumačenju nepravilnih glagola ili značenja nekih stihova, tako da se čika Miša u trenu naljutio i zacrveneo podižući glas: „Nisi ti za klasičnu filologiju, eno traže kuvaricu u italijanskoj ambasadi, ništa ti ne znaš!“ Govorio je takoreći o svemu i svačemu, pitao ponekog od prisutnih o piscima i filozofima stare Grčke, tumačio politička dešavanja, pominjao pojedinosti iz svog života i naučnog i prevodilačkog rada, grdio neznalice, kako je rekao, „zvekane i one što ništa ne znaju“. „Kažu filozofija, a ne filosofija! Filosofija je mudroljublje a filozofija mrakoljublje, mrak je u njihovim glavama“. Na početku časa

vadio je *Politiku* presavijenu u desnom džepu sakoa i sa naslovne strane čitao i komentarisao: „Generalna skupština Ujedinjenih nacija... Generalis, generale, latinska reč; na sceni Narodnog pozorišta... skena, skene – grčka reč. Eto, zvekani i oni što ništa ne znaju kažu da su grčki i latinski mrtvi jezici, mrtvi su oni... Ne kaže se scena nego skena, zvekani i oni što ništa ne znaju prigovaraju mi: pa čika Mišo, onda je ispravno Shabac umesto Šabac. Budalčine jedne! Kažu Ciceron a ne Kikeron“.

Sve je na časovima bilo na preskok, kako se koja asocijacija pojavi, pa za njom krene misao, pa komentar, pa pitanje prisutnima. Evo preskačem i ja i nabrajam ponešto što sam zapamtio.

Ponekad je govorio skoro šapatom kad je trebalo da poentira zaključak, naglasi važnost teme, zanimljivost likova i postupaka. Davno je bilo ali ponešto sam za ceo život zadržao u sećanju.

„Ti što ličiš na Puškina“, – obraćao se jednom studentu istorije umetnosti, lepotanu sa negovanom crnom bradom – kako se dele Aristotelovi spisi?“ Lepotan se malko zbunio, pokušao da se vadi time što nije student filozofije, ali je čika Miša bio nepopustljiv. „Svejedno, to bi trebalo da znaš. Nije život u tome samo da ljubiš devojke i da piješ vino u taverni. Moraš nešto i znati. Da znanje bude fosfor tvojih kostiju. Nije život tu da ostaviš trag kao muva na prozoru ili kao voda u cevi. Ako si danas pročitao jednu pesmu iz *Antologije* Bogdana Popovića nije ti propao dan“.

Pričao je o Hesiodu i njegovoj poemi *Poslovi i dani* sa takvim zanosom i uverljivošću da bi se čula i ona najmanja muva o kojoj je bilo reči da je slučajno naletela u slušaonicu. A poentirao je zaključkom da se čovečanstvo od Hesioda do danas nije moralno nimalo promenilo ni krenulo nabolje. Hesiod je izgubio parnicu sa rođenim bratom oko imanja jer je ovaj podmitio sudije. Čovek nije uspeo ni za milijarditi deo sekunde da poveća dan niti bar ovolicno da moralno napreduje. Pomenuo Sofokla koga su sinovi hteli da liše upravljanja kućom zbog senilnosti i da podele imanje jer im se već dosadilo da čekaju, Sofokle je doživeo duboku starost. On je na sudu umesto uobičajene odbrane počeo da čita tekst svoje najnovije tragedije i dokazao da nije izlapeo.

Pomenuo je smisao antičkog čoveka za lepo. Dotakao se *Ilijade*. Trojanci u skupštini većaju da li da nastave rat s Ahejcima, da li jedna žena, makar bila prelepa Helena, vredi tih silnih žrtava. Najednom se u skupštini pojavila, nenajavljeno, Helena glavom. Svi su se okrenuli prema njoj. I svakom sedom starcu u kome je umrla svaka strast, zasjale su se oči. Toliko je bila lepa! Helena je polako izašla iz skupštine ne rekavši ni reči. Skupština je odlučila – vredelo je zbog ovakve lepote otpočeti i produžiti rat. Eto tajne Homerovog genija – nijednu pojedinost nije rekao o Heleninoj lepoti, ona se pojavila i sama njena pojava je sve rekla.

Danas naše devojkje uče modu od bolesnog Pariza, a ne od Rima. Ne možete videti da neka devojkja nosi knjigu u poslastičarnicu već – cigaretu! Pa od svojih mirisnih usta pravi – smrdljivu klozetinu. A kad su ono posle rata kod nas bile Ruskinje, svaka je nosila knjigu i čitala je u tramvaju i kafani.

Stara Jugoslavija, trula Jugoslavija, govore zvekani i oni što ništa ne znaju. Truli su oni, truo im mozak. Što rekla ona seljanka iz Pinosave na Kalenića pijaci: „Imelo pa trulelo“, sad nema šta da truli. Nije to bila država, to je bila – državetina.

Pričale su kasnije starije kolege da je jednom prilikom nestalo struje kad je čika Miša držao predavanje. On se razljutio, udario štampom po stolu i rekao: „Opet ova Maršalčina tuli svetlo!“, misleći pri tom na Tita.

Bio sam prisutan na komemoraciji u SANU povodom smrti čika Miše. Govorili su Milan Budimir, Božidar Kovačević i Andrija Stojković. Kasnije su njihovi govori objavljeni u *Spomenici* posvećenoj čika Miši. Ali je izostavljeno ponešto što je tada bilo rečeno. Milan Budimir, onako visok kao bor, slep, govor je otpočeo, otprilike: Kad smo se sreli nedavno pitao sam ga: Šta radiš, Milošu? E moj Milane, šta da radim – homerišem. Eto, on koji je do neslućenih visina našeg jezika uzdigao Homerove epove, i dalje je bio nezadovoljan svojim prevodima pa ih je prepravljao. Kažu da je latinica u napredovanju a ćirilica u nazadovanju. Lažu! Eno ćirilice na zvijezdi Danici. (Upravo je tih dana jedan ruski satelit meko spušten na površinu Venere). Govor je završio rečenicom: „Slava Milošu Đuriću, čoveku neobične radne snage!“

Božidar Kovačević je tada govorio o čika Miši kao književniku i govor završio stihovima:

„Netko bješe Đuriću Miloše /
iz Benkovca sela malenoga!“

Dobriilo Aranitović
bibliograf i publicista, Šabac

ODLAZAK NIKOLE MILOŠEVIĆA

Dnevnički zapis

Sinoć javiše na televiziji, a danas osvanu u novinama vijest da je u 78-oj godini u bolnici na Bežanijskoj kosi u Beogradu, „posle duže i teške bolesti“, kako rekoše, „pretprošle noći“ preminuo profesor i akademik Nikola Milošević. Vijest su pročitali u drugom dnevniku, negde oko 20.55 minuta kada se obično pominju teme iz kulture i nauke prije nego na red dođu sportske vijesti i vremenska prognoza. Ova vijest je za mene bila potpuno iznenađenje jer mi o njegovoj dugoj i teškoj bolesti nije javio ni jedan od mojih brojih beogradskih prijatelja koji su bili u njegovoj blizini, a u isti mah još jednom posvjedočila snagu predosjećanja koja se kod mene, kao i mnoštvo puta ranije, manifestovala na frapantan način. Juče sam se vraćao s posla kući i da bih skratio put, prošao sam kroz šabački Medicinski centar cijelom dužinom i dok sam prolazio između desetak bolničkih zgrada, neodoljivo mi se u sjećanju nametao Miloševićev lik. Prolazio sam kroz bolnički centar baš u trenucima kad je on, već pokojni, ležao u bolnici na Bežanijskoj kosi! Čitavih dvadesetak minuta za to vrijeme vodio sam neki „unutrašnji razgovor“ s njim, ili bolje rečeno izgovarao neku vrstu zamišljenog monologa u njegovom prisustvu.

A razlog za razgovor bio je ovaj. Za prethodni Beogradski sajam knjiga, „vruća kao ispod čekića“, pojavila se knjiga Lava Šestova *Na terazijama Jova* u zajedničkom izdanju „Brima“ i „Logosa“ iz Beograda, na 420 stranica u mom prevodu. Vladimir Medenica, naručilac i izdavač, rekao mi je tada da bi se na proljeće, a možda i ranije, mogla upriličiti promocija ove knjige u Ruskom domu kulture u Beogradu na kojoj bi obavezno uzeli učešća Nikola Milošević, Vladeta Jerotić i još možda neko iz mlađe generacije proučavalaca ruske filozofije i znalaca Šestovljevog djela. Ja sam upravo na putu do stana razmišljao i preslišavao se kako bi mogla da izgleda ta promocija i kako bi mogla da glasi moja prevodilačka riječ tom prilikom. Počeo bih – preslišavao sam se – onim Andrićevim savjetom (ili zapisom, nisam siguran gdje sam to pročitao!) da će sve što neko bude pisao, ma koliko izgledalo suvoparno, nezanimljivo i beznačajno, to ipak nekada neko čitati. Srećom, tu rečenicu sam pročitao davno i ona me je upozoravala da njenu pouku uvijek imam u vidu kad se osmjelim da nekom svojom pisanijom mučim hartiju. Zato sam posebno prilikom prevođenja nekog teksta uvijek imao na umu da će ga čitati neki od najpozvanijih

autoriteta za tu oblast, a kud će veći autoritet kad je u pitanju Lav Šestov od Nikole Miloševića. Jer, iz tekstova samog Miloševića znao sam da ga je proučavao u originalu na ruskom ili francuskom jeziku, pošto je, kao i Šestov, savršeno vladao ovim jezicima. Naglasio bih da sam za Šestova prvi put saznao upravo iz jednog Miloševićevog članka objavljenog 1965. godine u časopisu *Filozofija* („Kritika morala u delima Lava Šestova“).¹ Dakle, prije ravno 42 godine!

Doista, vraški sam se umorio skoro godinu dana okapajući na prevodu ove čudesne knjige ovog čudesnog autora duboke misli, briljantnog stila, koji je kao iz rukava skoro na svakoj stranici sipao brojne citate na svim evropskim jezicima, na starogrčkom i latinskom, stavljajući na muke pisca napomena i objašnjenja priređivača ruskog izdanja ovog djela i moju prevodilačku malenkost. Morao sam da iščitavam ili prelistavam skoro sve romane Dostojevskog, brojne pripovijetke Lava Tolstoja, Spinozinu *Etiku*, Paskalove *Misli*, Platonove *Eneade*, Platonove dijaloge, Aristotelova i Hegelova djela, a da ne govorim o drugim brojnim autorima i djelima pomenutim u 52 fragmenta u okviru drugog dijela knjige pod naslovom *Drzovitosti i pokornosti*. Rekao bih u svojoj prevodilačkoj riječi da sam se maksimalno trudio da ovaj mislilac „progovori“ na našem jeziku i da ne dam povoda čitaocu, pogotovu takvom znalcu i stilisti kakav je profesor Milošević, da se ni najmanje namršti ako nekom srećom ovaj prevod dospije u njegove ruke. Nakon ili prije same promocije iskoristio bih priliku da ga priupitam da li ostaje pri konstataciji da su *Zapisi iz podzemlja* Dostojevskog njegov najbolji roman i, kako je rekao, možda najbolji ikad napisani roman, a povodom bi mi bio Šestovljev ogled o Dostojevskom uvršten na početku knjige *Na terazijama Jova* pod naslovom „Prevladavanje samoočiglednosti“. Ako bih imao dovoljno vremena, a bogme i kuraži pred probranom publikom, na tako značajnom mjestu i pred autoritetima s moje strane stola, rekao bih i o prevodilačkom naporu i teškoćama, o Šestovljevom stilu, dosljednosti u kritici racionalizma, determinizma, opštosti, utilitarnosti i tragičnoj bezizlaznosti u hrvanju s neminovnošću, smrću i besmisлом. O upornom dokazivanju i brojnim variranjima ideje da je Dostojevski nenadmašni antropolog i da je u njegovom djelu prisutna „kritika čistog uma“ dublja i originalnija od poznate Kantove imenjanke. Razumije se, zavisno od situacije i raspoloživog vremena, strogo bih se čuvao da ne budem nametljiv i razmetljiv. Ako bi nakon promocije bilo prilike priupitao bih profesora Miloševića i za mnogo štošta drugog kad su u pitanju ruski filozofi „srebrnog vijeka“, na primjer, da li i dalje smatra da je Sergej Bulgakov veći filozof od Berđajeva, zašto je potpuno zaobišao Borisa Višeslavceva, pa donekle i Solovjova i u odnosu na njega

1 Naknadno provjereno: br. 6–7 za 1964. godinu.

prednost dao Lontjevu i Danilevskom. Ali, evo danas kad ovo bilježim, s tugom shvatam da moj jučerašnji zamišljeni monolog neće biti nastavljen na javi, da mi se više nikad neće pružiti prilika da s Nikolom Miloševićem razgovaram o bilo čemu, možda tek kad se nađemo u Nebeskoj Srbiji ili Nebeskoj Rusiji gdje je on već otputovao. Bog zna!? A ni Sokrat nije bio siguran da li će, kad popije bokal kukute, moći na onom svijetu da vodi dijaloge s velikim mudracima koji su već tamo otputovali, kako je to priželjkivao, ako je vjerovati Platonovoj *Apologiji*.

*

Ovaj dnevnički zapis, sačinjen dok još njegovo tijelo nije predato ledenoj majci Zemlji,² nema nikakve naučne niti književne pretenzije, niti mislim da će ovo što ostavljam na hartiji biti neka iole značajnija građa za neki kasniji tekst ako ga pronađem, odnosno, ako ga kad i ja otputujem, neko pronađe. Hoću naprosto da zabilježim svoja sjećanja i razmišljanja o jednoj istaknutoj figuri srpske filozofije i književnosti dok su još koliko toliko svježa. O Nikoli Miloševiću prvi put sam doznao kao đak četvrtog razreda gimnazije u Pljevljima negdje u proljeće 1965. godine. Sjećam se kako sam iznad podugačke prizemne zgrade u kojoj su bili izgrađeni stanovi za rudare pljevaljskog rudnika uglja, kao podstanar, u borovoj šumi prema selu Rudnici, čitao tematski broj časopisa *Gledišta* „Predlozi za razgovor o smislu i razlozima angažovanja danas“ čiji je uvodničar bio meni tada omiljeni pisac Dobrica Ćosić. Časopis je dobijao besplatno Opštinski komitet Narodne omladine i sekretar Komiteta mi je posudio primjerak da ga pročitam i uredno vratim. Nakon uvodnog saopštenja uslijedila je veoma živa diskusija. Danas, preko četrdeset godina docnije, sjećam se samo opšteg utiska – izrazito polemičkog tona diskusije i hrabrog i argumentovanog Miloševićevog suprotstavljanja brojnim oponentima. Zapitao sam se: ko bi mogao da bude taj Milošević kad je u razgovoru s njim i moj omiljeni pisac ostao kratkih rukava?

Već najesen, kao brucoš na grupi za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, imao sam prilike da slušam predavanja tada vodećih filozofskih autoriteta; Bogdana Šešića, Veljka Koraća, a narednih godina i Vuka Pavićevića, Andrije Stojkovića, Dragana M. Jeremića, Radmile Šajković, Miladina Životića, Svetozara Stojanovića, Mihaila Markovića, Svetlane Knjazeve, Aleksandra Krona, sociologa Mihaila Popovića, psihologa Mihajla Roteru, pedagoga Darinke Mitrović i niza profesora sa katedre za istoriju umetnosti. Miloševića nije bilo na filozofskoj katedri, on je tada na Filološkom fakultetu bio asistent na teoriji književnosti a držao je specijalni kurs tumačenja antičkih tekstova. Vidio sam ga i čuo tek početkom 1968.

2 Koji prekucavam bez izmjena deset godina kasnije: 2. i 3. novembra 2017. godine.

godine. On je tada bio predsjednik Srpskog filozofskog društva i vodio je tribinu posvećenu zbivanjima u Poljskoj nakon što su tamošnje vlasti otpustile s Varšavskog univerziteta šest profesora. Tribina je održana u martu ili aprilu u slušaonici broj dva, na prvom spratu Kapetan-Mišinog zdanja, a prostorija je bila ispunjena do te mjere da sam čitavo vrijeme prestajao skoro na jednoj nozi. Nikola Milošević je tada bio izrazito lijep muškarac, 38-godišnjak, koji je tihim glasom, veoma uspješno vodio tribinu, na momente veoma duhovito, baratajući gvozdenom logikom francuske jasnosti i razgovijetnosti u srpskoj varijanti. Polemisao je sa učesnicima tribine koji su zastupali državnu liniju nemiješanja u unutrašnje stvari prijateljske socijalističke države koja je tada isključila s univerziteta svoje najumnije meni tada nedovoljno poznate filozofske glave (Kolakovskog, Šafa i druge).

Najuporniji oponent bio je Radivoje Davidović, profesor Ekonomskog fakulteta na kome je predavao političku ekonomiju, svojevremeno robijaš iz Sremske Mitrovice zajedno sa Mošom Pijade i Rodoljubom Čolakovićem pomažući im na prevodu prvog toma Marksovog *Kapitala*. Žustro kritikujući pojedine govornike koji su čak predlagali da se smijenjeni poljski profesori pozovu da budu profesori na našem Filozofskom fakultetu, on je, pored ostalog, pomenuo da je lako voditi apstraktno humanističke filozofske diskusije, ali da je rukovođenje državom složena i odgovorna stvar. Drugačije bi filozofi govorili kad bi se obreli kao ministri za pojedine resore i počeo da pominje poimenično prisutne profesore pitajući ih kako bi se snašli na takvom mjestu. Ovo njegovo izlaganje poslužilo je Nikoli Miloševiću za sjajan duhovit obrt. Rekao je otprilike ovo: „Kad je malopre Radivoje Davidović delio ministarske resore, zaboravio je da pomene jedan koji je verovatno rezervisao za sebe a to je – ministarstvo unutrašnjih poslova“. Uslijedio je gromoglasni smijeh i aplauz. Sjećam se da je profesor Vuko Pavićević bio umjereniji u odnosu na Radivoja Davidovića Kepu ističući da ideologija nije samo „iskrivljena svijest“, i opet repliku Radivoja Davidovića na izlaganje Eleonore Mićunović da „malo energije sačuva i za kuću“.

Kasnije sam često imao prilike da Nikolu Miloševića slušam uživo na radiju (na Trećem programu) i televiziji i uvijek je bio dosljedan sebi: bez podizanja tona, pomalo promuklim glasom, nešto između šapata i recitativa, bez nadvikivanja i otimanja za riječ, on je dominirao u razgovorima. Imao je fenomenalno pamćenje, snažnu koncentraciju, temeljno obrazovanje iz više oblasti bez imalo želje da opsjeni prostotu poput pojedinih narcisoidnih demagoga i udvarača publikumu.

Ubrzo je, nakon razgovora o zbivanjima u Poljskoj, imao prilike da svoju javnu riječ izgovori i našoj široj javnosti u dvorištu Kapetan-Mišinog zdanja za vrijeme poznatih „studentskih gibanja“ tokom juna 1968. godine. Iz dana u dan, dok su ta „gibanja“ tekla, vodio je takozvani „barometar

štampe“ koji je, siguran sam, bio vrhunac njegovog javnog besjedništva i istovremeno vrhunac njegove popularnosti. Sa mikrofonom u lijevoj, a gomilom novina u desnoj ruci komentarisao je napise zvanične štampe o tadašnjoj studentskoj pobuni. Bilo je to iz večeri u veče pravo čerečenje bornirane, užtogljene totalitarne misli tadašnje partijske i državne birokratije, prepuno duhovitih obrta. Uzimao je na nišan tadašnje partijske i državne glavešine, novinare i ostala slugeranska piskarala. Sjećam se da je tadašnji sekretar Partije Beograda, Sima Zatezalo, bio najčešće pominjano ime. Grohotan smijeh razlijegao se dugo u dvorištu ovog starog zdanja koje, siguran sam, nije bilo nikada u svojoj istoriji tako gusto naseljeno. Iгла nije mogla da padne na zemlju. Sve klupe, prozori, balkoni, krovovi, slušaonice, omanje drveće širokih grana, sve je bilo do te mjere načičkano da je na ovom malom prostoru mogla da stane bar polovina građana nekadašnje Atine. To je bila tada naša agora, a možda su sa takvom pažnjom prisutni Atinjani slušali jedino Empedokla a kasnije Protagoru i još neke vrhunske sofiste na stadionima ili u pozorištima. Pošto sam tada kao student treće godine bio ne samo redovni učesnik svih zbivanja, već povremeno i član raznih komiteta i ad hok tijela koja su se brinula za red i organizaciju u distribuciji šapirografisanih materijala, obavještenja, dopremanju i podjeli hrane onima koji su stalno boravili u slušaonicama, bio sam jedanput u prilici da Nikoli Miloševiću uručim i jedan članak iz *Politike* pod naslovom „Protiv pendreka“. Članak je objavljen sredinom maja, a odnosio se na obračune policije sa pobunjenom studentarijom u Parizu. Lažni novinarski dušebrižnik je lio krokodilske suze zbog batina po tuđim stražnjicama u dalekom Parizu da bi mjesec dana kasnije odobravao još brutalnije postupanje naše policije kod podvožnjaka na Novom Beogradu i na drugim mjestima. Miloševićeva bravurozna analiza, u kojoj je razgoličeno licemjerje člankopisca i ostale njegove bratije, izazvala je salve smijeha i aplauza. U to je bio ugrađen i maleni dio mojih zasluga.

Završila su se „lipanjska gibanja“ nakon još jedne maestralne demagoške prevare Josipa Broza. Tokom ljeta su raspuštene partijske organizacije za filozofiju i sociologiju na našem fakultetu, našli smo se izvan SKJ, docnije su specijalnim zakonom izbačeni s posla neki moji profesori, ali Nikola Milošević nije bio obuhvaćen nijednom od tih mjera koje su smislili brojni Simeoni Zatezala i ostala protezala i natezala. Zahvaljujući svojim sjajnim knjigama Milošević je uskoro od asistenta unaprijeđen u redovnog profesora, a da bi se to na Beogradskom univerzitetu nezapamćeno naučno promaknuće pokrilo nekim formalnim odlukama, njegova knjiga *Ideologija, psihologija, stvaralaštvo* prihvaćena je kao doktorska disertacija i branjena nekoliko godina nakon što je objavljena. Pratio sam sve što mi je moglo doći do ruke s njegovim potpisom, nove studije, članke, knjige, naročito brojne polemike. Od skromne profesorske a kasnije i bibliotekarske plate

odvajao sam povremeno ne baš male svote kako bi se njegovi *Antropološki eseji*, *Negativni junak*, *Ideologija*, *psihologija stvaralaštvo*, *Dostojevski kao mislilac*, *Šta Lukač duguje Niče*, *Marksizam i jezuitizam*, *Zidanica na pesku* itd. našli na policama moje biblioteke. Znatno docnije imao sam čast da njegovo ime osvane u svojstvu recenzenta na mojim prevodima dvije knjige Nikolaja Berđajeva *Duh i realnost* i *Ja i svet objekata*. Lista pisaca, političara i kulturnjaka svake fele sa kojima je polemisao rasla je iz godine u godinu, trajala mjesecima. Iako je u brojim polemikama pokazivao sve ono što ga je krasilo: jasnoću misli i izražavanja, ubitačnu logiku koja se kao malj spuštala na glave oponenta, ogromno znanje i vještinu da oponenta uhvati u neznanju i protivurečnosti, nije mi se sviđalo takvo njegovo rasipanje energije i strast za polemikom, svađalaštvom pa i kavgom u balkanskom smislu riječi.³ Ni njegovi oponenti nisu mu ostali dužni, nisu bili nimalo nježni pa su ostavili dobre bubotke u rukavicama ili bez njih (Davičo, Miodrag Bulatović, Fuad Muhić, Ljubomir Tadić, Zoran Đinđić, Milan Nikolić, Davor Kačar, Miloš Bandić, Vasilije Kalezić...). Naročito sam mu zamjerao što se u polemici Dragan Jeremić – Danilo Kiš obreo na Kišovoj strani, potpuno pogrešnoj i što su kod njega ovdje, po svemu sudeći, prevagnuli neki vannaučni i vanknjiževni razlozi. Nisam mogao da opravdam takvo njegovo svrstavanje uz jednog ordinarnog plagijatora čiju je krađu tuđih tema, tekstova, ideja pošteno i veoma učeni Dragan Jeremić dokazao s matematičkom preciznošću⁴.

- 3 Neki od polemičara skretali su pažnju na Miloševićev psihološki profil i podsvjesnu želju za samopovređivanjem, kao da je na neki način prizivao oponente da ga što žešće napadaju ili možda da im pokaže da mu nisu dorasli. S tim u vezi mislim da su ga prijatelji nagovorili da u svojim knjigama izostavi prozni odlomak pod nazivom *Deus absconditus*.
- 4 Ne znam da li će mi se pružiti prilika da se vratim na ovu temu u svojim sjećanjima pa ovdje bilježim jedan detalj. Budno sam pratio polemiku Jeremić – Kiš, ako bi se o nekoj polemici moglo govoriti u pravom smislu riječi. Jeremić je dokazao da je *Kišova Grobnica za Borisa Davidoviča* čist plagijat, što je povuklo lavinu napada na ovog filozofa i književnog kritičara. Optuživan je za monopol na književnoj sceni, za antisemitizam, i stotinu drugih grijehova. Radilo se o svemoćnom Kiš-lobiju koji i danas vlada našom književnom scenom. Jeremić, lažno optuživan za monopol, protjeran je iz svih časopisa i listova, nigdje nije mogao da objavi bilo kakav odgovor na tu bezočnu hajku, dok su sve moguće institucije, udruženja i kišolozi obasule Danila Kiša svim mogućim nagradama i priznanjima. Jeremić je uspio jedva, uz prijetnju sudom, da objavi svoju knjigu *Narcis bez lica* kod „Nolita“ da bi se odbranio od kleveta i podmetačina izrečenih u knjizi *Čas anatomije*. Jeremić je dokazao da je i u ovoj knjizi Kiš plagijator – plagirao je Krležin *Moj obračun s njima*. Bio sam prisutan na promociji Jeremićeve knjige *Narcis bez lica* na Kolarčevom univerzitetu. Učestvovali su: Čedomir Mirković, Nikola Milošević, Zoran Gavrilović i autor. U publici sam primijetio Mihaila Lalića, Eriha Koša i još nekoliko književnika čijih imena sada ne mogu da se sjetim. Milošević je bio neubjedljiv u odbrani Kiša, Jeremić superioran, Mirković kako kakva previoda

Ni politička vrludanja Miloševićeva od Demokratske do Liberalne partije nisu mi bila simpatična, napuštanje pa vraćanje u Udruženje književnika Srbije i sl. Bilo mi je drago što je u najnovijem sazivu srpske Skupštine bio na listi Vojislava Koštunice a naročito što je u eglen-megdanima na televiziji onako maestralno razobličio Natašu Kandić, Biljanu Kovačević Vučo, Sonju Biserko i druge vedete naše žalosne kvislinške političke pozornice.

Pravo otkriće za mene bio je njegov roman *Nit miholjskog leta*, a predstoji mi da pročitam i naredna dva (*Kutija od orahovog drveta*, *Senke minulih ljubavi*) kao i sve ono što je nakon njih ostalo ispod njegovog pera a nisam stigao da pročitam. Da li smo – a daj Bože da jesmo – najzad dobili u njegovom romanesknom stvaralaštvu srpskog Umberta Eka.⁵

i kompromiser tako da ga je Gavrilović sasjekao u svom izlaganju. Čuo sam odlomak iz razgovora Koša i Lalića koji su konstatovali da kod Jeremića ima „i višak argumenata“. Krcata mala sala Kolarčevog univerziteta dugim aplauzom pozdravila je Jeremićevo izlaganje tako da je jedini branilac Kiša, Nikola Milošević, ipak ostao kratkih rukava. „Što ga brani kad ga ne odbrani“, rekao bi Njegoš. Kišolozu su, ipak, i do danas neuništivi. Predrag Matvejević je do kraja svojim glasićem evnuha insistirao na svojih „400 kilometara“ na relaciji Beograd – Zagreb a Aleksandar Jerkov, Filip David, Milan Vlačić, i junoš Brajović su izgradili svoje književne karijere na ovom talentovanom, veoma učenom ali – avaj – neoriginalnom spisatelju. U dva navrata Nebojša Vasović je (*Lažni Šćepan Kiš* i *Zar opet o Kišu*), održao pravu profesorsku lekciju ovoj bratiji ali uzalud. Zlo je ko ne zna, a učiti se ne da. Kiš-klan je i dalje moćan. Sam Kiš nigdje nije smio da se pojavi na javnoj pozornici s Jeremićem oči u oči svjestan da ničim ne može da odbrani svoju književnu krađu.

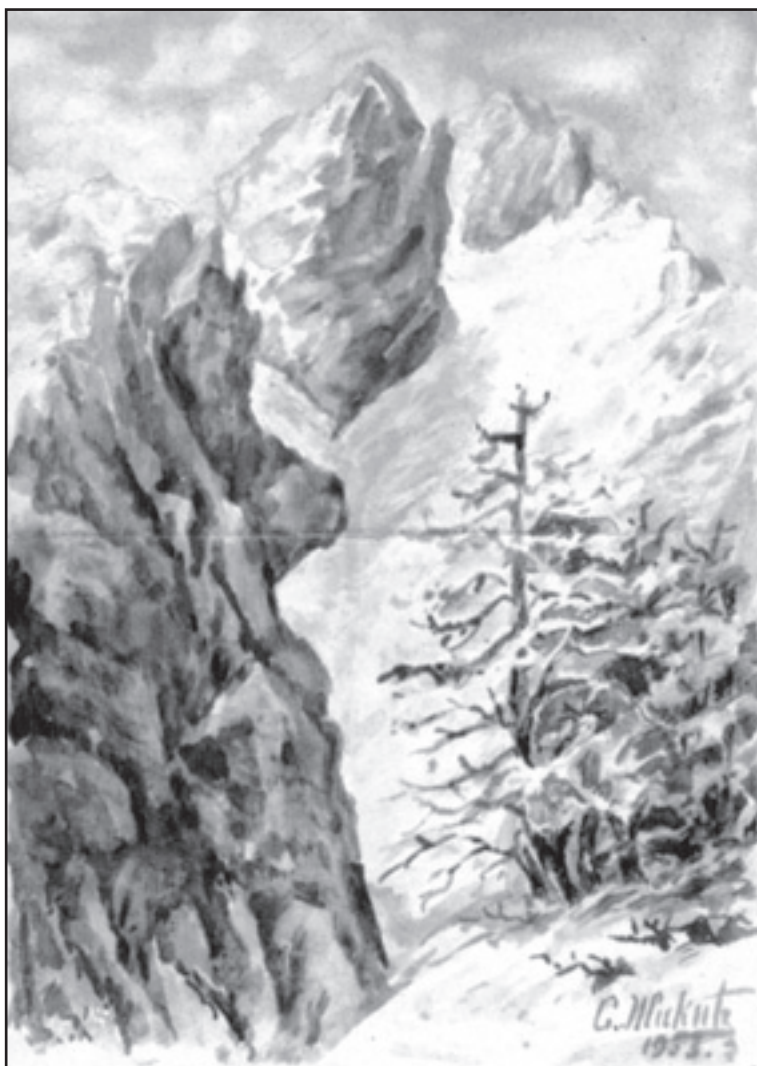
- 5 Više od deceniju kasnije kad je nastao ovaj dnevnički zapis bilježim da sam iščitao njegove romane koji su pitki, lako čitljivi autobiografski tekstovi, ali nisu ni blizu dometa Umberta Eka. Da bih se što temeljnije upoznao s njegovim glavnim djelima predložio sam „Zadužbini Miloš Crnjanski“ da sačinim njegovu cjelovitu bio-bibliografiju. To je objeručke prihvatio njegov nasljednik na položaju predsjednika „Zadužbine“ profesor Milo Lompar i ja sam nakon godinu dana sekretaru zadužbine Dimitriju Tasiću predao tekst bio-bibliografije. Bilo je planirano da se ona pojavi kao zasebno izdanje ili uz neki rukopis iz njegove posmrtno ostavštine. Od toga nije bilo ništa. Nešto je u tom smislu pokušao Miloševićev prijatelj i veliki poštovalac i izdavač Života Ivanović, ali takođe bezuspješno jer nije našao zajednički jezik s porodicom preminulog Nikole Miloševića. Ovih dana pojavio se iz štampe zbornik radova pod naslovom *Nikola Milošević kao tumač ljudske prirode i sudbine*, koji je priredio i svojim pogovorom propratio pomenuti Života Ivanović. U njemu je kao prilog objavljen popis posebnih izdanja Nikole Miloševića, prvi segment moje bibliografije. Bilo je dogovoreno da se bibliografija štampa u cjelosti, ali ipak nisam protestovao pošto je Ivanović već doživio tri moždana udara i vjerovatno je želio da za života uradi što može na obilježavanju decenije smrti svog prijatelja. Knjiga još nije dospjela u moje ruke. Tokom protekle decenije nekoliko puta sam dopunjavao i prepravljao njegovu bibliografiju, iznova mijenjao numeraciju i registre na preko sto stranica kompjuterskog formata sa preko hiljadu jedinica.

*

Čudna slučajnost: Nikola Milošević je, prema novinskoj čitulji, preminuo 24. januara 2007. godine, dakle u isti dan kada i Lenjin 1924. On je davno bio raskrstio s Lenjinovim kultom i lenjinizmom, i u našoj publicistici će ostati upamćen i po nevjerovatnoj lavini osuda na njegov račun od strane naših lenjinista i komunista kada je prvi u nas pisao o Lenjinovom organizovanju oružanih pljački državnog novca carske Rusije koje je sjajno obavljao glavom „molodjec“ Staljin. I po tome što je objavio članak kako je 1917. godine njemačka tajna služba zajedno sa boljševicima uspjela da u mrtvačkom sanduku u vozu prokrijumčari Lenjina iz Švajcarske u Sankt Petersburg. Stoga ne treba da čudi što je ovaj čovjek ogromne samodiscipline, snažne misaone koncentracije, izvorne jednostavnosti i misaone svježine, polemičar od nerva i mjere,⁶ bio neomiljen od neznalica i diletanata, dogmatičara i komunjara, takozvanih nevladinih organizacija koje su bile i još su na platnom spisku neprijatelja naše domovine. Siguran sam da će ga zadugo nadživjeti njegovo naučno, filozofsko i književno djelo, bolje rečeno njihov amalgam tako čvrsto sliven u njegovim knjigama.

Vukla ga je i odvukla nostalgija za beskonačnim.

6 Upadljiva odlika Miloševićevih usmenih i pisanih polemika bila je to što se nije mogao pronaći ni prisjenak neprikladnih izraza, pogrdi i uvreda na adresu oponenta. Njegov melanholični temperament nije davao maha prgavosti, zapušenošću i narogušenom reagovanju, poput ravničarske rijeke lagano je podrivao stanovište oponenta koje bi na kraju nestajalo u njenim talasima. Jednom prilikom sam zatekao Nikolu Miloševića u kancelariji Matice iseljenika Srbije (Nušićeva 4). Posjetio sam kolegu sa studija Vladimira Savića, tada urednika časopisa *Zavičaj* koji je jedan broj bio posvetio Milošu Crnjanskom. Milan Dačović, talentovani književnik, službenik Matice iseljenika (kasniji dobitnik prve nagrade za priponetku „Laza K. Lazarević“ Doma omladine iz Šapca), ponašao se prema Miloševiću komotno i familijarno psujući kao kočijaš. Milošević se prosto snebivao u nelagodnoj situaciji. Sjećam se da ga je Dačović autoritativno ubjeđivao da će njegovo stambeno pitanje biti pouzdano riješeno jer je, kako reče, stanovao u potkrovlju koje prokišnjava.

Snežni planinski vrhovi, akvarel, 23x17 cm, 1953.

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazнено osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglašni ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa **Hereticus** nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti. U ovom broju ćemo ukazati na osudu, ubistvo i rehabilitaciju **prof. dr Ilije Pržića** uglednog profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Viši sud u Beogradu je doneo rešenje o njegovoj rehabilitaciji Reh. br. 351/14, od 13. oktobra 2014, pa se utvrđuje da je ništava presuda Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz oktobra odnosno novembra 1944. godine od trenutka njenog donošenja kao i da su ništave pravne posledice odluke, a rehabilitovano lice Ilija Pržić se smatra neosuđivanim.

Na narednim stranicama objavljujemo relevantnu dokumentaciju vezanu za rehabilitaciju profesora Pržića. Dokumente prenosimo u izvornom obliku, bez redakture.

Detalj iz drugog dela memoara Sime Žikića,
u rukopisu, visoki karo

OSUDA, UBISTVO I REHABILITACIJA ILIJE PRŽIĆA

Pravni fakultet u Beogradu je između dva svetska rata bio ugledna visokoškolska ustanova. S razlogom je ubrajan u vodeće pravne fakultete Evrope. Okupacijom zemlje 1941. prekinut je rad Pravnog fakulteta, a zgrada je zaposednuta od strane okupacione vojske. Nastupili su teški dani za njegove nastavnike i saradnike. Jedan broj nastavnika su podneli ostavke na univerzitetska zvanja, a neki od njih su završili tragično – uhapšeni su i ubijeni. Jedan od njih je bio i profesor Ilija Pržić. On je uspeo da u izuzetno oštroj konkurenciji dobije mesto nastavnika na Pravnom fakultetu i da ostvari izvanrednu univerzitetsku karijeru od asistenta do vanrednog profesora. Nažalost, tu karijeru je prekinuo rat u kojem je on krajem 1944. godine osuđen bez suda i streljan kao „izdajnik“ i „narodni neprijatelj“. Šest decenija kasnije Viši sud u Beogradu je doneo rešenje o njegovoj rehabilitaciji. U ovom radu se nakon osvrta na život i delo Ilije Pržića, analiziraju njegove aktivnosti za vreme rata, ubistvo i postupak sudske rehabilitacije.

1. Osvrt na život i delo Ilije Pržića

1. – *Porodica i školovanje.* Ilija Pržić potiče iz stare građanske porodice. Rođen je u Požarevcu 18. februara 1899. godine. Njegov otac Aleksandar je bio gimnazijski profesor nemačkog jezika, a majka Branislava, rođena Višek, učiteljica.¹ Pored Ilije imali su još jednog sina Vojislava koji je rođen 1904. godine. Ubrzo posle Ilijinog rođenja porodica se preselila u Leskovac, gde je otac dobio zaposlenje u gimnaziji. Ilija je u Leskovcu završio osnovnu školu i pet razreda gimnazije. U Prvom svetskom ratu Bugari su mu ubili oca. Nakon rata, majka se sa sinovima Ilijom i Vojislavom preselila u Beograd. Ilija je nastavio školovanje u Drugoj muškoj gimnaziji u Beogradu. Maturirao je januara 1920. godine s odličnim uspehom. Na Pravni fakultet u Beogradu upisao se februara 1920. U toku studija više puta je nagrađivan za odličan uspeh i svetosavske temate. Kao odličan student, dvadesetjednogodišnji Pržić je odlukom Saveta Pravnog fakulteta

1 Ilijina majka Branislava je ćerka Čeha Franje Radovana Višeka, koji je kao stručnjak za železnice došao u Beograd da pomogne razvoj železničkog saobraćaja u Srbiji. On je osnovao prvu železničku školu u Srbiji.

5. oktobra 1920. postavljen za asistenta na Pravnom fakultetu u Beogradu.² Diplomirao je februara 1923. godine kao jedan od najboljih studenata u generaciji. Posle diplomskog ispita upisao je doktorski tečaj na Javnopravnoj i ekonomsko-finansijskoj grupi na beogradskom Pravnom fakultetu.

Početak 1924. godine dobio je stipendiju francuskog ministarstva spoljnih poslova za doktorske studije, pa je u školskoj 1924/25. slušao predavanja na univerzitetima u Bordou i Parizu. Po povratku u Beograd položio je 25. juna 1926. usmeni doktorski ispit na javnopravnom smeru Pravnog fakulteta. Od 1929. do 1930. radio je honorarno u Ministarstvu unutrašnjih dela na usaglašavanju pravne terminologije u novim zakonima. Godine 1929. napisao je zapažen rad „Uredba u francuskom pravu“. Doktorsku disertaciju „Zaštita manjina prema odredbama ugovora o miru 1919–1920. i suverena prava država“ odbranio je 30. juna 1932. na Pravnom fakultetu u Beogradu.

2. – *Univerzitetska i naučna karijera.* Ilija Pržić je februara 1923. postavljen za ukaznog asistenta na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Državni stručni ispit za asistenta Univerziteta položio je krajem 1928. Izabran je za docenta 12. jula 1933. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu na Katedri za međunarodno javno pravo sa opštom i nacionalnom diplomatskom istorijom. Pristupno predavanje je održao novembra 1933. na temu „Državno i međunarodno pravo“. Aktivno je učestvovao u svim delatnostima Pravnog fakulteta. Na opštem kursu predavao je Međunarodno javno pravo i Crkveno pravo i obavljao vežbe i ispite iz tih predmeta. Na doktorskim studijama držao je produbljene kurseve iz Međunarodnog javnog prava.

Posle smrti prof. Čedomilja Mitrovića preuzeo je predmet Crkveno pravo. Iako se nije školovao za nastavnički poziv iz tog predmeta, Ilija Pržić je držao nastavu i ispite iz Crkvenog prava na osnovnim i doktorskim studijama i objavio je nekoliko značajnih radova iz te oblasti.

Za vanrednog profesora Pržić je izabran na sednici Saveta Pravnog fakulteta 20. decembra 1937. Ministarstvo prosvete potvrdilo je njegov izbor krajem januara 1938.³ U referatima za izbor u nastavnička zvanja (docenta i vanrednog profesora) komisije su isticale da je Pržić vrlo savestan i dobar nastavnik i da je umnogome doprineo razvijanju i osavremenjivanju nastave na predmetima koje je predavao na beogradskom Pravnom fakultetu. On se strogo držao principa naučne disciplinovanosti i korektnosti.

2 Na ovoj sednici Pržić je postavljen za asistenta umesto Đorđa Tasića koji je izabran za docenta na subotičkom Pravnom fakultetu. Vid. Ljubica Kandić, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*, Druga knjiga II tom, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2002, str. 100. i AS, F XIV, br. 30607/1939.

3 Ljubica Kandić, *nav. delo*, str. 111.

To je naročito pokazao na kursovima poslediplomskih studija gde je obradio niz sasvim novih tema, koje su iziskivale temeljnu pripremu.

Profesor Pržić je bio svestrano angažovan na Pravnom fakultetu, gde je pored nastavnih dužnosti obavljao važne funkcije, upravnika seminara za Crkveno pravo i Opšteg istorijsko-pravnog seminara. Pored toga učestvovao je u brojnim projektima koji su od interesa za međunarodne odnose Kraljevine Jugoslavije u srodnim oblastima kojima se bavio. Jedan je od osnivača Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo i njegov član, a od 1931. i sekretar Udruženja. Bio je član uprave Kongresa pravnika Kraljevine Jugoslavije. Zahvaljujući ovim aktivnostima stekao je ugled u inostranstvu, naročito u organizacijama i grupama koje su se bavile pravima manjina, o čemu svedoče česti pozivi na međunarodne skupove.

O tim Pržićevim aktivnostima i angažovanju na raznim poljima, hroničari beogradskog Pravnog fakulteta su zabeležili: „Kao ekspert Ministarstva spoljnih poslova učestvovao je na mnogim stručnim skupovima i međunarodnim kongresima. Još kao ukazni asistent uzeo je učešće na Drugoj međunarodnoj konferenciji za izjednačenje privatnog vazduhoplovnog prava u Varšavi oktobra 1929, kojom prilikom je, kao član jugoslovenske delegacije, potpisao međunarodnu konvenciju iz te oblasti. Učestvovao je kao ekspert na međunarodnoj konferenciji u Budimpešti septembra 1930, i u tom svojstvu radio na pripremi konvencije iz oblasti vazduhoplovnog prava. Kao ekspert za vazduhoplovno pravo učestvovao je na još nekim međunarodnim konferencijama (u Parizu i Londonu), kao i na međunarodnim i jugoslovenskim kongresima... Na prvom kongresu pravnika slovenskih država, septembra 1933. u Bratislavi, podneo je referat 'O odnosima između crkve i države u slovenskim državama', a na kongresu pravnika Kraljevine Jugoslavije u Novom Sadu 1938, referat 'Uloga Vojvodine u razvoju našeg prava'. Na kongresu Udruženja za međunarodno pravo, održanom septembra 1938. u Amsterdamu, podneo je dva referata, 'O neutralnosti' i 'O zaštiti civilnog stanovništva od novih ratnih sredstava'. Održavao je veze sa pravnim fakultetima i profesorima iz drugih zemalja. Od sofijskog Pravnog fakulteta dobio je poziv da održi nekoliko predavanja. Držao je predavanja u Udruženju slušalaca Haške akademije, a i sam je posećivao predavanja na haškoj akademiji za međunarodno pravo. Bio je jedini profesor Pravnog fakulteta član Rotari kluba.“⁴

U svom naučnom radu, koji se izražava u obilju objavljenih radova, profesor Pržić je pokazao veliku akribiju, pouzdanost i temeljitost rasuđivanja. Na njegove radove kolege i saradnici u potpunosti su se mogli osloniti kada je reč o navođenju i obradi izvora, čemu je on pristupao sa uzornom pažljivošću. On je jasno stavljao do znanja šta je njegov stav,

4 Isto, str. 112.

a šta su gledišta drugih i dopuštao čitaocu da se opredeli, što je jedna važna odlika naučnog radnika. Stekao je ugled pouzdanog i odgovornog stručnjaka ne samo za užu naučnu oblast kojom se bavio (međunarodno javno pravo), nego i za srpsku istoriju i spoljnu politiku.⁵

3. – *Glavna dela i javne aktivnosti.* Ilija Pržić je objavio više knjiga i preko stotinu drugih naučnih i stručnih radova. Prvi veliki rad bila je njegova doktorska disertacija „Zaštita manjina“ koju je radio pod mentorstvom profesora Milete Novakovića. Disertaciju je odbranio sa odlikom 30. juna 1932. godine pred komisijom koju su sačinjavali: dr Slobodan Jovanović, redovni profesor kao predsedavajući, dr Mileta Novaković i dr Mihailo Ilić, redovni profesori kao članovi. Oni su ocenili da je Pržićeva disertacija „odličan rad rađen sa velikom marljivošću, iscrpnošću i dobrim poznavanjem literature“. Njeno pojavljivanje imalo je odjeka u javnosti i teza je ocenjena kao jedna od najboljih monografija u pravnoj literaturi.⁶

Na lep prijem u stručnoj javnosti su naišli i drugi Pržićevi radovi iz međunarodnog prava i vazduhoplovnog prava: *Osnovi vazduhoplovnog prava; Poslovnik Narodne skupštine KSHS – sa objašnjenjima iz parlamentarne prakse i zakonskim odredbama* (sve iz 1934), *Država i pravo u delu Leona Digija* (1929), *Načelo narodnosti i Le droit aerier en Yougoslavie* (1931), *Pojam manjina u međunarodnom pravu* (1932), *Novo međunarodno pravo i Državno i međunarodno pravo* (1934), *Crkveno pravo* (1937 i 1939); *Spoljna politika Srbije 1804–1918* (1939).

Po mišljenju profesora Božidara S. Markovića i Dragaša Denkovića, Pržić je veliki ugled stekao među ekspertima za međunarodno pravosuđe svojim radovima iz te oblasti: *Mađarski optanti i rumunska agrarna reforma, Spor povodom Lotusa, Spor oko predratnih zajmova pred Haškim sudom, Grčko-bugarski dugovi pred Stalnim sudom međunarodne pravde, Položaj Poljaka u Dancingu, Međunarodni krivični sud* i drugi. Veliku uticaj su imali i njegovi radovi iz oblasti međunarodnog prava i međunarodnih organizacija: *Kodifikacija međunarodnog prava, Izvori međunarodnog prava i deklaracija velikih načela iz međunarodnog prava, Univerzalnost i relativnost međunarodnog prava, Novo međunarodno pravo* i drugi.

Zanimljivo je da su veliko interesovanje pobuđivali i Pržićevi radovi iz oblasti ustavnog prava koji su objavljivani u *Arhivu za pravne i društvene nauke, Letopisu Matice srpske, Srpskom književnom glasniku* i dr., poput *Poljskog ustava od 17. marta 1921, Dva ustavna projekta za druge vlade kneza Mihaila* i drugi. Najzad, zapaženi su i Pržićevi radovi o istaknutim profesorima Pravnog fakulteta u Beogradu. Objavio je više desetina prikaza

5 Biografija prof. dr Ilije Pržića, Arhiv Jugoslavije, Signatura zbirke, AJ 398.

6 Ljubica Kandić, *nav. delo*, str. 113.

njihovih studija i knjiga. O Živojinu Periću je objavio malu po obimu ali veoma sadržajnu studiju *Živojin Perić kao javnopravni pisac* (1937). Pored više prikaza knjiga Slobodana Jovanovića, Pržić je sačinio prvu „Bibliografiju radova Slobodana Jovanovića“ i objavio je u šesnaestoj knjizi Jovanovićeveih *Sabranih dela*.⁷

U celini posmatrano, vidimo da je predmet interesovanja prof. Ilije Pržića bio širok i da je prelazio granice međunarodnog javnog prava – uže naučne oblasti koju je izučavao. „On se bavio i problemima istorije međunarodnog prava i diplomatske istorije, ustavnog razvoja Srbije i Jugoslavije, crkvenog i vazduhoplovnog prava. Može se reći da je spadao u najplodnije pisce među mlađim profesorima.“⁸

Po svedočenju profesora Dragaša Denkovića, Pržić je bio veoma angažovan u Akademskom pevačkom društvu „Obilic“ u kome je bio potpredsednik više godina, a jedno vreme i predsednik Društva. Na predlog ministra pravde odlikovan je ordenom Jugoslovenske krune četvrtog reda 1935. godine.

Ilija Pržić se nije ženio i nije imao potomstva. Od bliže rodbine imao je samo mlađeg brata Vojislava (1904–1968), sinovca Aleksandra (1935–2017) i sinovicu Branislavu Milanov, rođenu Pržić (1933).⁹

2. Ratne godine i ubistvo Ilije Pržića

1. – Pred početak Drugog svetskog rata u letnjem semestru školske 1940/41. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu radilo je deset redovnih profesora, devet vanrednih profesora, sedam docenta, šest honorarnih profesora, dva honorarna nastavnika i sedam asistenata (ukupno 41). Redovni profesori bili su: Toma Živanović, Velizar Mitrović, Milan Todorović, Đorđe Tasić, Relja Popović, Mihailo Ilić, Aleksandar Solovjev, Milan Žujović, Milan Bartoš i Jovan Lovčević; vanredni profesori: Ilija Pržić, Mehmed Begović, Miloš Radojković, Božidar S. Marković, Đorđe Mirković, Milan Vladislavljević, Adam Lazarević, Slobodan Drašković i Jovan Đorđević; docenti: Tihomir Vasiljević, Milivoje Marković, Branislav Nedeljković, Ljubomir Dukanac, Radomir Živković, Radomir Lukić i Dušan Jevtić; honorarni profesori: Mihailo Konstantinović (tada ministar pravde), Milovan Milovanović, Konstantin Smirnov, Sergije Tregubov, Nikola Krajinski, Nikola Aleksejev; honorarni nastavnici: Miodrag Bučić i Sreten Vukosavljević; asistenti: Svetislav Božović, Milorad Simić, Janko Tahović, Dragaš Denković, Dragoš Spasojević, Dragomir Stojčević i Dragoslav Janković.

7 Ilija Pržić, „Bibliografija radova Slobodana Jovanovića“, u: Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina*, druga knjiga, Beograd, Geca Kon, 1935, str. 339–463.

8 Ljubica Kandić, *nav. delo*, str. 114.

9 Porodična arhiva Branislave Milanov Pržić.

Na Pravnom fakultetu u Subotici pred okupaciju radila su četiri redovna profesora, šest vanrednih profesora, pet docenata, dva honorarna profesora i jedan honorarni nastavnik (ukupno 18). Redovni profesori bili su: Miodrag Aćimović, Aleksa Ivić, Sergije Troicki i Ivo Milić; vanredni profesori: Jovan Savić, Đura Popović, Dušan Pantelić, Vladislav Brajković, Borislav Blagojević i Nikola Stjepanović; docenti: Stevan Živadinović, Dušan Dohčević, Strahinja Subotić, Radivoj Uvalić i Miodrag Tucaković; honorarni profesori: Petar Struve i Grigorije Demčenko; honorarni nastavnik: Stevan Pejović.

Za vreme Drugog svetskog rata Pravni fakultet je izgubio dva redovna profesora – Đorđe Tasić je ubijen na Banjici 1943, a godinu dana kasnije i Mihailo Ilić. Miloš Radojković je 1942. uhapšen, a 1943. odveden u Mathauzen. Jedan broj profesora je podneo ostavke na univerzitet-ska zvanja, jer nisu bili spremni da obavljaju svoj posao pod okupacijom. Imenima, to su profesori Božidar S. Marković, Tihomir Vasiljević, Nikola Kostadinović, Milan Žujović i Dragaš Denković. Povremeno su zatvarani i šikanirani profesori Ljubomir Dukanac, Branislav Nedeljковиć, Dušan Dončević, Jovan Đorđević, Borislav Blagojević, Toma Živanović, Adam Lazarević i Milan Bartoš.

Pred početak rata Ilija Pržić je bio vanredni profesor na predmetima Međunarodno pravo i Crkveno pravo. Za vreme okupacije on se javio na obavezan konkurs za izbor u nastavničko zvanje i ostao je da radi na Pravnom fakultetu. Ubrzo je podneo ostavku zbog druge dužnosti van Fakulteta. Povremeno je radio u fakultetskoj i Univerzitetškoj biblioteci. Bavio se proučavanjem tema iz svoje uže naučne oblasti i pripremom tekstova za studije i knjige koje je planirao.

Sredinom avgusta 1941. Pržić je prisustvovao konferenciji koju je sazvao Milan Aćimović, predsednik komesarske uprave. On je ukazao na tešku situaciju i na to da komesarska uprava nije mogla da odgovori svojim dužnostima, zbog čega je podnela ostavku. Zato je predložio da se obrazuje ministarska vlada s jakim autoritetom. U radu konferencije učestvovali su istaknuti predstavnici privrednog, kulturnog i političkog života. Zanatsku komoru predstavljao je njen predsednik Savić, industrijsku komoru Vlada Ilić, trgovinsku su predstavljali Mitić i Aca Jovanović, a lecarsku komoru dr Jovan Mijušković. Od javnih radnika učestvovali su Miloš Trivunac, profesor, Ilija Pržić profesor, Velibor Jonić, ministar prosvete i vera u vladi Milana Nedića. Od oficira: Petar Kosić, general, Panta Draškić, general i Tasa Dinić pukovnik. Kao predstavnici političkih stranaka učesnici konferencije bili su: Kosta Kumanudi, Risto Jojić, Đuro Kotur, dr Miloš Radosavljević, Lazar Marković, dr Aleksandar Cincar Marković, dr Miroslav Spaljčković, dr Stevan Ivanić, Mihailo Olća, Ilija Mihailović

i Živko Topalović. Svi su se oni slagali u tome da se takva vlada obrazuje i da na njenom čelu bude Milan Nedić.¹⁰

Pržić je 13. avgusta 1941, zajedno sa mnogim intelektualcima, potpisao poznati „Apel srpskom narodu“.¹¹ Pored toga, on je povremeno učestvovao, kao pravni ekspert u Ministarstvu prosvete Ministarskog saveća generala Milana Nedića. U tom svojstvu je davao stručna mišljenja na zahtev pojedinih državnih ministarstava, a najviše Ministarstva prosvete. Po nekim podacima 1942. godine postavljen je za člana Državnog saveća. Međutim, Branislava Pržić je u svom iskazu na sudu izričito tvrdila da njen „stric nije bio pripadnik Aćimovićeve komesarske vlade, posebno da nije sa Aćimovićem ni sarađivao, jer se isti bavio pitanjem unutrašnjih poslova. Kao stručnjak moj stric je nezvanično bio savetnik Državnog saveća Nedićeve vlade. Navodim da sam proverila u Arhivu u Železniku da nikakvu naknadu za svoj angažman stric nije primio i da zvanično nije bio imenovan za savetnika Državnog saveća i da je njegov angažman bio isključivo iz profesionalnih razloga i svakako patriotski.“¹²

Po svedočenju Božidara S. Markovića i Dragaša Denkovića, Pržić je i u uslovima rata u okupiranom Beogradu ostao slobodouman i javno je iznosio svoje kritičke stavove. Pri tome nije štedeo ni okupacionu vlast i Specijalnu policiju, ni četnike Draže Mihailovića. Posebno je bio kritičan prema komunistima. Smatrao je da su oni pogubni za slobodu i napredak srpskog naroda ništa manje od nemačkih nacista. Profesor Denković se prisećao da se neposredno po oslobađanju Beograda krajem oktobra 1944, vozio u gradskom prevozu sa Ilijom Pržićem koji je glasno komentarisao i pred zaprepašćenim putnicima kritikovao nasilje koje su oslobodioci sprovodili po Beogradu. Zbog ovih aktivnosti srpski komunisti su ga svrstali u ideološke neprijatelje revolucije i optužili da je bio bliski saradnik i savetodavac Milana Aćimovića, člana Nedićevog Državnog saveća.

2. – Dvanaest dana posle oslobađanja Beograda, 2. novembra 1944, Iliju Pržića su naoružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZN) uhapsili i izveli iz kuće u kojoj je stanovao sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom. Od tog datuma niko od porodice ga nije video živog. Po svemu sudeći u periodu od 2. do 26. novembra on je bio u zatvoru gde je saslušan o njegovim javnim delatnostima u periodu 1941–1944. i posebno u pogledu saradnje sa Ministarskim savetom i sa ministrom Milanom

10 Zapisnik sa saslušanja Milana Nedića u kancelariji Ozne za Srbiju 30. januara 1946. godine.

11 „Apel srpskom narodu“ je dokument objavljen u listu *Novo vreme*, 13. avgusta 1941. godine u kome je javno osuđen komunistički ustanak u okupiranoj Srbiji i narod pozvan na poštovanje okupatorskog reda i mira. Apel je potpisalo 390 istaknutih intelektualca.

12 Rešenje Osnovnog suda u Beogradu, 1-R2, br. 116/13 od 2. oktobra 2013, str. 1.

Aćimovićem. Nažalost, nema pouzdanih podataka o istražnom postupku Ilije Pržića i o njegovom boravku u zatvoru od 2. do 26. novembra. Nema podatka ni o tome da li mu je suđeno.

O zbivanjima i tragičnoj sudbini porodice Pržić u ovim dramatičnim danima novembra 1944. saznajemo od sinovice Branislave Milanov Pržić, koja je o tome svedočila na sudu: „Živeli smo u kući moje babe Branislave u Hadži Melentijevoj 40. Otac je prisustvovao čika Ikinom hapšenju, 2. novembra. Onako lepo vaspitan pitao je oficira Ozne: 'Gospodine oficiru, hoću li ja sesti na prednje ili zadnje sedište?'... Nakon što je stric odveden moj otac je pronašao podatak da se njegov brat nalazi u nekadašnjem logoru na Banjici, gde su bila smeštena sva lica koja su privedena od strane Ozne. Nije bilo omogućeno mome ocu ni da vidi svog rođenog brata niti da mu uruči bilo kakav paket.“¹³ Ona tvrdi da su o sudbini Ilije Pržića „saznali 27. novembra, kada smo zaprepašćeni pročitali u *Politici* da je čika Ilija streljan i da je bio označen kao saradnik domaćih izdajnika. Baka je odmah pala u nesvest, dok smo mi zanemeli od tuge. Odmah nam je imovina konfiskovana, a stvari opljačkane. Mi smo prodavali da preživimo, ono što je ostalo od ličnih stvari...“¹⁴ Telo profesora Pržića nikada nije bilo predato porodici, tako da nije poznato gde je sahranjen.¹⁵

Dragocena svedočenja o Iliji Pržiću dale su kolege sa Pravnog fakulteta: Božidar S. Marković, Dragaš Denković, Miodrag Jovičić i Đurica Krstić. I oni tvrde da su Iliju Pržića 2. novembra 1944. godine odveli naružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZN) iz kuće u kojoj je živeo sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom. Ipak, glavni izvor o tim događajima jeste pomenuti tekst u listu *Politika* od 27. novembra. Reč je o Saopštenju Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) o suđenju ratnim zločincima u Beogradu, sa spiskom od 105 streljanih lica.¹⁶ Na toj listi pod rednim brojem 59 nalazi se ime prof. dr Ilije Pržića.

Prema Saopštenju Vojni sud ih je osudio na smrt kao „izdajnike“ i „neprijatelje naroda“ u šest odvojenih sudskih postupaka, u kojima su glavni pretresi održani i presude izrečene u periodu od 26. oktobra do 18. novembra 1944. Budući da ove presude ne postoje u pismenoj formi, jedini pisani trag o ovim postupcima i izrečenim kaznama ostaje tekst Saopštenja: „U toku bitke za Beograd i posle oslobođenja Beograda u ruke Narodno-oslobodilačke vojske pali su mnogi izdajnici i neprijatelji naroda,

13 Isto.

14 Bojan Bilbija, „Muke Pržića u plamenu revolucije“, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2013. godine.

15 Isto.

16 Saopštenju Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu, 27. novembar 1944, str. 1–2.

koji su pod okupacijom radili za fašističke osvajače i izvršili za njihov račun veliki broj zločina. Vojni sud Prvog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije sudio je, na svojim zasedanjima od 26 i 30 oktobra, 2, 6, 10. i 18. novembra 1944. godine u Beogradu, tim izdajnicima i neprijateljima naroda. Presudom Vojnog suda Prvog korpusa osuđena su na smrt lica čija se imena navode. Smrtna presuda izrečena im je kao narodnim neprijateljima i ratnim zločincima, u smislu čl. 13, 14 i 16 Uredbe Vrhovnog štaba o vojnim sudovima. Opšti razlozi presude su: što su pomenuti zločinci pripadali okupatorskim i izdajničkim, terorističkim i špijunskim organizacijama, okupatorskoj oružanoj sili i izdajničkim vojnim organizacijama Nedića, Ljotića, Draže Mihailovića i drugih; što su svim svojim silama radili na učvršćenju Hitlerovog poretka u Jugoslaviji, odnosno protiv oslobodilačke borbe naših naroda i svih naših saveznika; što su ubijali borce Narodnooslobodilačke vojske i poštene rodoljube, ili ih potkazivali neprijatelju, ili predavali, mučili, proganjali i ubijali; što su zborovima, štampom, radom, predstavama, karikaturama i drugim sredstvima, podupirali okupatorsko-fašističku tiraniju i izrugivali vojničke i moralne napore slobodoljubivih naroda. Sva pomenuta lica kažnjena su i gubitkom časnih prava za svagda, i konfiskacijom celokupne imovine u korist Narodnooslobodilačkog fonda.¹⁷

U Saopštenju se dalje kaže da su sve smrtne presude izvršene, ali bez navođenja datuma. Činjenica smrti za Iliju Pržića i većinu pogubljenih lica nije upisana u matičnu knjigu umrlih.

„O 'spisku 105 streljanih' u našoj novijoj historiografiji dosta se pisalo. Na spisku se zajedno nalaze teški zločinci (npr. agenti Gestapoa koji su mučili i ubijali ljude u zatvorima) i istaknute političke i javne ličnosti („nasleđena društvena elita predratne Srbije“), čiji je jedini greh bio što nisu prihvatili komunističku ideologiju ili što su sarađivali s vladom Milana Nedića tokom okupacije.¹⁸

Ne postoje dokazi da je ljudima sa spiska zaista suđeno. Verovatnije je da su oni jednostavno „pokupljeni i streljani“, a da su „presude“ naknadno fabrikovane. Do sada je u arhivima otkriven samo mali broj (desetak) dokumenata koji se odnose na suđenja iz Saopštenja – to su uglavnom izjave okrivljenih (u obliku zapisnika sa saslušanja) i presude, ali samo u izvodi-ma. Nijedna sačuvana „presuda“ nije u originalu nego su sve u prepisima, koji potiču iz marta 1945. Pored toga, delovodni brojevi na tim presudama su iz 1945. godine, iako su osuđeni streljani još 1944.¹⁹

17 Isto, str. 1.

18 Vid. Srđan Cvetković, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljeg čišćenja' u Beogradu 1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, 81–102.

19 Up. Cvetković, *nav. delo*, str. 86. i Rešenje o rehabilitaciji, str. 1–2.

3. – Iz dostupnih dokumenata nije moguće zaključiti u čemu se tačno sastojala „krivica“ zbog koje je Ilija Pržić streljan. U Saopštenju Vojnog suda, pored Pržićevog imena stoji: „profesor Univerziteta, bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog državnog saveta. Istakao se odanom službom okupatoru“. Tačno je da je Pržić bio član Državnog saveta, ali nije tačno da je bio „bliski saradnik i savetodavac“ Aćimovića. Milan Aćimović je bio na čelu Saveta komesara 1941, a kada je formirana vlada Milana Nedića, bio je njen ministar unutrašnjih poslova. Postoje tragovi da je Ilija Pržić davao stručna mišljenja na zahtev Ministarstva prosvete, ali ne i Ministarstva unutrašnjih poslova. Koliko je poznato, nema dokaza da je Pržić „blisko saradivao“ sa Milanom Aćimovićem ili da je bio njegov „savetodavac“. Isto tako, nije poznato da je Pržić „odano služio“ okupatoru.²⁰

Na drugoj strani, poznato je da su kulturni i javni radnici sa spiska 105 streljanih u velikoj većini progonjeni iz političkih i ideoloških razloga, kao predstavnici poražene i razvlašćene građanske klase. Stoga je jasno da je profesor Pržić streljan iz ideoloških i političkih razloga.

Nakon hapšenja i ubistva Ilije Pržića nastavljene su muke i nevolje njegove porodice. Zatvora je dopao i njegov brat Vojislav, predratni oficir.²¹ On je, prihativši da povede mobilisane mladiće na Sremski front, odbio da se zakune novim revolucionarnim vlastima rečima: „Ja sam vojnik i jedanput sam položio zakletvu!“ Zbog toga ga je Ozna uhapsila i zatvorila, a kasnije je oteran na prinudni rad.²²

Porodici Pržić je konfiskovan deo kuće u koji su komunističke vlasti uselile zaštićene podstanare. Oni nisu propuštali priliku da maltretiraju članove porodice Pržić kao „narodne neprijatelje“. Početkom 1947. Ilijin brat Vojislav i njegova supruga Regina rođena Mitrović²³ sa dvoje dece morali su da napuste Beograd, u akciji iseljavanja porodica „narodnih neprijatelja“ iz prestonice. Dve godine su živeli kod prijatelja u Vukovaru. Na osnovu intervencije Moše Pijade oni su dobili dozvolu za povratak u Beograd i useljenje u vlastitu kuću u kojoj je stanovalo pet porodica. Za Pržiće je bilo mesta u podrumu i vešernici, gde su živeli narednih deset godina. Nakon toga uspeali su da se usele u deo stana.²⁴

20 Rešenje o rehabilitaciji, str. 1.

21 Vojislav Pržić je završio Vojnu akademiju i Generalštabnu školu. Radio je kao đeneraštabni oficir i predavao na Vojnoj akademiji.

22 Bojan Bilbija, „Muke Pržića u plamenu revolucije“, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2013. godine.

23 Regina Pržić je rođena u Splitu u poznatoj porodici Mitrović. Završila je muzičku akademiju i jedno vreme radila kao muzički pedagog. Upoznala je i udala se za Vojislava Pržića za vreme njegove službe u Splitu. Oni su imali dvoje dece: ćerku Branislavu rođena 1933. i sina Aleksandra rođen 1935. godine.

24 „Rekli su nam da imamo 24 sata da napustimo kuću, ali smo na molbu moje mame dobile četiri dana. Izašli su nam u susret prijatelji iz porodice Save Urbana iz

Članovi porodice Pržić su veoma teško podnosili nepravdu, nevolje i drakonske kazne koje im je nametnuo komunistički režim. Posebno im je teško pala smrt brata i strica Ilije koji je bio stub porodice i najomiljenija ličnost – dragi čika Ika. Vojislav Pržić do kraja života nije preboleo bratovljevju smrt, posledice višegodišnje robije i represiju nad njegovom porodicom. Preminuo je posle teške bolesti u Beogradu 1969. Njegov sin Aleksandar je nakon završene dve godine Elektrotehničkog fakulteta u Beogradu, emigrirao u Francusku i tamo nastavio život sa svojom porodicom (suprugom Nemicom i dvoje dece). Preminuo je 2017. godine. Jedino je ćerka Branislava ostala da živi u porodičnoj kući sa svojom porodicom.²⁵

4. – Posle tragične smrti Ilije Pržića, njegovo ime je decenijama bilo faktički zabranjeno na Univerzitetu u Beogradu i u Srbiji. Njegove knjige i stručne radove niko nije pominjao, a kamoli proučavao i citirao. Početkom 1990-ih godina pojedine Pržićeve kolege počele su da pominju njegovo ime i značajne doprinose koje je ostvario u oblasti međunarodnog prava i crkvenog prava. Najpre je u monografiji *Sto pedeset godina Pravnog fakulteta 1841–1991*. pomenuto da je profesor Mileta Novaković „kad je bio dekan Fakulteta, okupio oko sebe mlađe ljude koji su se uspešno bavili međunarodnim javnim pravom. To su bili Ilija Pržić i Miloš Radojković. Pržić je nesrećno završio. Streljali su ga partizani po oslobođenju Beograda 1944. godine.“²⁶ Naredne godine, na simpozijumu „Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu od 1841. do 1991. koji je održan 9. i 10. aprila 1992. ime Ilije Pržića je pomenuto usput.²⁷ Iliju Pržića je

Vukovara i tamo živeli dve godine. Majka je posle više pokušaja uspeła da dođe do Moše Pijade i dobili smo dozvolu za povratak u Beograd. Moša Pijade je napisao na cedulji: „Nezakonito iseljeni – vratiti im boravak u Beograd. Smrt fašizmu, sloboda narodu!“ – seća se kroz suze Branislava. Međutim, u njihovu kuću već je bilo useljeno pet porodica, pa su Pržići živeli u podrumu i u vešernici. Neki stanari bili su sa pištoljima oko pojasa, uniformisani. Koristili su naše stvari, posuđe, nameštaj, obuću i odeću. Tek posle desetak godina uspeali smo da se uselimo u deo stana. I danas u svojoj kući imam stvari zaštićenog stanara.“ Razgovor Branislave Milanov Pržić sa Bojanom Bilbijom, „Muke Pržića u plamenu revolucije“, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2013.

25 Branislava Pržić se udala za inženjera Aleksandra Milanova iz Srpske Crnje i sa njim imala dva sina Rastka i Uglješuu.

26 Ljubica Kandić, Jelena Danilović, Obrad Stanojević, Sima Avramović, Dragoljub Popović, Vojislav Stanimirović, *Sto pedeset godina Pravnog fakulteta 1841–1991*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1991, str. 62.

27 U raspravi su ga pomenuli Božidar S. Marković i Dragaš Denković kao jednog od najsposobnijih i najperspektivnijih nastavnika koji je tragično izgubio život. Miodrag Simić je pomenuo da je Ilija Pržić bio član komisije za odbranu jedne doktorske disertacije. Reč je o disertaciji Miroslava Popovića koju je on 9. oktobra 1941. odbranio sa odlikom pred komisijom koju su sačinjavali: dr Đorđe Tasić, redovni profesor, prodekan kao predsedavajući, dr Ilija Pržić i dr Miloš Radojković, vanredni profesori kao članovi. Vid. *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu*

pomenuo i citirao prof. Momir Milojević u svojim saopštenjima na skupovima o Slobodanu Jovanoviću na Pravnom fakultetu 1991. i 1997. Posle ovih uzgrednih napisa o Iliji Pržiću, on je ponovo pao u zaborav. Pomenut je tek 2006. godine u novoj monografiji *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta univerziteta u Beogradu*.²⁸ Na stranici 54 piše: „Između dva svetska rata izrasla je plejada teoretičara vezanih, bilo profesionalno ili obrazovanjem i duhom, za Pravni fakultet u Beogradu. Među njima se, kada je reč o profesorima Međunarodnog prava, izdvajaju Mileta Novaković, Đura Popović, Miloš Radojković, Ilija Pržić, Milan Vladisavljević.“²⁹

3. Postupak rehabilitacije Ilije Pržića

1. – Jedna od najvećih, ako ne i najveća senka na bogatoj tradiciji Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu jeste ogrešenje o nastavnike ovog fakulteta koji su u periodu 1944–1958. godine udaljeni sa univerziteta iz vanakademske razloga. U tom periodu, većina organa pravosuđa ali i brojni nastavnici Univerziteta zastrašeni komunističkom diktaturom, donosili su odluke da su njihove politički nepodobne kolege nedostojne svog predavačkog posla i uklonile ih sa Fakulteta.

U tom periodu ukupno je udaljeno sa fakulteta 26 nastavnika. Prvu grupu čini osam profesora koji su osuđeni i izbačeni sa fakulteta kao „narodni neprijatelji“: prof. dr Ilija Pržić (streljan krajem novembra 1944. godine); prof. dr Živojin Perić (emigrirao u Švajcarsku i tamo umro; Oduzeta mu je imovina u Srbiji); prof. dr Lazo Kostić (emigrirao u Nemačku, potom u SAD i tamo umro. Oduzeta mu je imovina u Srbiji); prof. dr Slobodan Jovanović (nije se vraćao iz Londona, jer je presudom Vrhovnog suda FNRJ osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 20 godina, gubitkom političkih i pojedinačnih građanskih prava u trajanju od 10 godina, konfiskacijom celokupne imovine i na gubitak državljanstva); prof. dr Lazar Marković (izbačen sa Fakulteta i osuđen); prof. dr Kosta Kumanudi (izbačen sa Fakulteta i osuđen) i prof. dr Momčilo Ninčić (izbačen sa Fakulteta i osuđen).

Drugu grupu čini jedanaest profesora koji su osuđeni od Suda časti ili nisu preuzeti: prof. dr Žarko Stupar (osuđen od Suda časti); prof. dr Toma Živanović (nije preuzet); prof. dr Ninko Perić (nije preuzet); prof. dr Božidar S. Marković (nije preuzet); prof. dr Slavko Stojković (nije preuzet); prof. dr Relja Popović (nije preuzet); prof. dr Adam Lazarević (nije

1841–1941, urednici Stevan Vračar i Jovica Trkulja, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1994, str. 499.

28 *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta univerziteta u Beogradu*, urednik Miodrag Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006, 244 str.

29 Milenko Kreća, „Međunarodnopravna misao na Pravnom fakultetu u Beogradu“, *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta univerziteta u Beogradu*, str. 54.

preuzet); prof. dr Aleksandar Solovjev (nije preuzet); prof. dr Tihomir Vasiljević (nije preuzet); prof. dr Dragoljub Arandelović (nije preuzet); prof. dr Đura Popović (nije preuzet).

I treću grupu čini osam profesora koji su izbačeni sa Fakulteta iz vanakademske razloga: prof. dr Dragoljub Jovanović (izbačen sa Fakulteta i osuđen); prof. dr Dušan Dokčević (izbačen sa Fakulteta i osuđen); prof. dr Milan Vladislavljević; prof. dr Đorđe Mirković; prof. dr Milivoje Marković; prof. dr Branislav Nedeljković; prof. dr Sergije Tregubov; prof. dr Milan Žujović (izbačen sa Fakulteta i osuđen 1958).

Nakon donošenja Zakona o rehabilitaciji 2006. godine sudski su rehabilitovani: Slobodan Jovanović, Kosta Kumanudi, Momčilo Ninčić, Dragoljub Jovanović i Ilija Pržić.

2. – Zahtev za rehabilitaciju Ilije Pržića podnela je njegova sinovica Branislava Pržić udata Milanov, kao najbliži živi srodnik i, prema tome, zainteresovano lice u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji.³⁰ Ona je Zahtev za rehabilitaciju podnela preko svog punomoćnika advokatske kancelarije Mikelj–Janković, Okružnom sudu u Beogradu, 1-R2, br. 116/13 od 3. avgusta 2010.

U zahtevu se tvrdi: (1) da su streljanje Ilije Pržića i konfiskacija njegove imovine preduzeti iz ideoloških i političkih razloga, a pre svega u nameri da se suzbije svaka potencijalna opozicija prema novouspostavljenoj vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Ovo važi bez obzira da li je Ilija Pržić streljan u vansudskom postupku ili na osnovu presude vojnog suda; (2) da je presuda vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, navodno doneta neutvrđenog dana novembra u Beogradu, ukoliko postoji, ništava od trenutka kada je doneta; i (3) da su ništave sve pravne posledice ove presude.

Po ovom predlogu održana je javna rasprava u Osnovnom sudu u Beogradu 2. oktobra 2013. godine u vanparničnom predmetu radi proglašenja nestalog lica za umrlo (1-R2.br. 116/13). Tom prilikom je sudija Milena Trgovčević-Prokić donela rešenje kojim se Ilija Pržić proglašava umrlim. Kao dan smrti utvrđuje se 27. novembar 1944. godine.³¹

3. – Godinu dana nakon rasprave u Osnovnom sudu u Beogradu i četiri godine nakon podnošenja zahteva, održano je ročište u Višem sudu u Beogradu 13. oktobra 2014. u veću sastavljenom od sudija Predraga Vasića, predsednika veća, i sudija Anđelke Opačić i Vesne Cucić Dželetović, članova veća. Oni su odlučivali u pravnoj stvari podnosioca zahteva Branislave Milanov rođene Pržić iz Beograda, koju su zastupali punomoćnici

30 Zakon o rehabilitaciji, *Službeni glasnik RS*, 33/06.

31 Rešenje Osnovnog suda u Beogradu, 1-R2.br. 116/13 od 2. oktobra 2013, str. 1.

dr Ivan D. Janković, Dejan P. Bogdanović, Katarina M. Radović, Vladimir M. Đerić i Mara V. Janković, advokati iz Beograda, u predmetu rehabilitacije Ilije Pržića.

Po razmatranju podnetog zahteva, izvedenih dokaza i utvrđenog činjeničnog stanja, u postupku Viši sud u Beogradu je pristupio izvođenju dokaza i donošenju odluke o podnetom zahtevu za rehabilitaciju. Nakon sprovedenog dokaznog postupka sud je utvrdio, ceneći odredbu člana 2 Zakona o rehabilitaciji da zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice a iz priloženih izvoda iz matične knjige rođenih i umrlih je nesumnjivo da predlagač kao sinovica pokojnog Ilije Pržića ima pravni interes da podnese zahtev za rehabilitaciju svoga strica.³²

Sud je utvrdio da je stric podnosioca zahteva bio žrtva progona i nasilja iz političkih i ideoloških razloga, jer je isti bio priveden od strane pripadnika Ozne dana 2. novembra 1944. godine i streljan zbog učestvovanja u radu Komesarske vlade Milana Aćimovića i u Vladi narodnog spasa đenerala Milana Nedića, a nije postojao propis po kome je činjenica učestvovanja u navedenim vladama u vreme nemačke okupacije u Srbiji krivično delo za izricanje smrtne presude streljanjem i konfiskacijom imovine.

U toku dokaznog postupka sud nije mogao da utvrdi na osnovu koje odluke je Ilija Pržić lišen života. Međutim, i pored obraćanja institucijama za arhivsku građu, ona sudu nije dostavljena, jer očigledno da i nisu rađeni pisani otpravci takvih odluka. Sud nalazi da ima mesta usvajanju zahteva za rehabilitaciju upravo iz razloga što je kaznu Iliji Pržiću izrekao Vojni sud Prvog korpusa NOVJ koji je bio preki ratni sud, koji kao takav nije izrađivao pisane otppravke pisanih odluka, a čije su se usmeno saopštene odluke odmah izvršavale. Kvalifikovanje žrtava za narodne izdajnike i sluge okupatora predstavljalo je opštu političku floskulu za obeležavanje neistomišljenika i ideoloških protivnika koji treba da budu likvidirani. Nedostatku zakonom ustrojene procedure pred sudovima, izostalo je i poštovanje načela kontradiktornosti postupka, kao i pravo okrivljenog na žalbu. Svi ovi razlozi govore u prilog usvajanju zahteva za rehabilitaciju.³³

Sud je zaključio da je „notorno su kulturni i javni radnici sa spiska 105 streljanih u velikoj većini progonjeni iz političkih i ideoloških razloga, kao predstavnici poražene i razvlašćene građanske klase – buržoazije... Dakle, streljanje Ilije Pržića i konfiskacija njegove imovine... preduzeti su iz ideoloških i političkih razloga, a pre svega u nameri da se suzbije svaka potencijalna opozicija prema novouspostavljenoj vlasti Komunističke partije Jugoslavije.“³⁴

32 Rešenje Višeg suda u Beogradu, Reh br. 351/14, od 13. oktobra 2014. godine, str. 1.

33 Isto.

34 Isto, str. 2.

Imajući u vidu sve navedene pismene dokaze i na osnovu svega iznetog, ovaj sud je odlučio da usvoji zahtev za rehabilitaciju i utvrdio ništavost odluke Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ, te je proglasio da su ništave pravne posledice ove odluke, a da se rehabilitovano lice smatra neosuđivanim. Ovu odluku sud je temeljio na pravno relevantnim činjenicama i zaključcima koje je izložio u obrazloženju rešenja.³⁵

4. – Sve prethodno rečeno ukazuje da hapšenje, istražni postupak i najstroža kazna izrečena Iliju Pržiću sadrže niz nedostataka, koji potvrđuju da u krivičnom postupku sprovedenom protiv njega, on nije imao pravo na pravično suđenje, te da su bitno povređeni temeljni principi procesnog prava. Sud je zaključio da je presudu sud doneo shodno članu 27. Uredbe o vojnim sudovima NOV, gde je navedeno decidirano: „da kod ustanovljavanja istine o delu i krivici optuženog sud nije formalno vezan ni za kakva dokazna sredstva već odluku donosi po slobodnoj oceni.“

Smatrajući da je Ilija Pržić neosnovano osuđen, lišen prava na imovinu i drugih građanskih prava i pogubljen, Viši sud u Beogradu je na osnovu odredbe čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, doneo rešenje o njegovoj rehabilitaciji Reh br. 351/14, od 13. oktobra 2014. godine.

Na taj način 60 godina nakon tragične smrti, Pržić je sudski rehabilitovan i dobio moralnu satisfakciju. Nažalost, ona je došla prekasno da zaceli teške posledice koje je presuda Vojnog suda 1944. godine ostavila na njegovu profesionalnu i ličnu sudbinu. Razume se da cena koju je platio za slobodu mišljenja i govora ne može biti plaćena nikakvim naknadnim presudama u njegovu korist, rehabilitacijama i obeštećenjima. Njome se ne može ispraviti velika nepravda koja je naneta Iliju Pržiću, njegovoj porodici i srpskoj pravnoj nauci. Međutim, ta rehabilitacija je potrebna njegovom imenu kao moralna satisfakcija, kao priznanje borcu za istinu, slobodu i ljudska prava. Najzad, ta rehabilitacija je potrebna svakome ko drži do istine i pravde, neophodna je našem društvu i našoj zemlji, ako nastoji da učvrsti pravnu državu i vladavinu prava. Jer, kao što je poznato, bez ispravljanja nepravde i otklanjanja zabluda i grešaka iz prošlosti nema pravde ni istine u sadašnjosti, a ni zdravog ni slobodnog društva i države u budućnosti.

4. Zaključak

Profesor Ilija Pržić je bio u međuratnom periodu jedan od značajnijih učesnika u akademskom i javnom životu Srbije. Imao je zapaženu akademsku karijeru profesora Pravnog fakulteta u Beogradu. U stručnoj i široj javnosti je stekao lep ugled i bio je na glasu kao stručnjak koji je

35 Isto. str. 3.

pisao vredne rasprave i monografije vezane za međunarodno pravo, crkveno pravo, srpsku istoriju i spoljnu politiku.

Isticao se kao solidan i svestran teoretičar prava svojom načelnom i doslednom borbom za slobodu, ljudsko dostojanstvo i vladavinu prava. U svojim radovima i javnim nastupima zalagao se za građansku demokratiju, parlamentarizam i pravnu državu. Bio je nepokolebljivi protivnik diktatorskih i totalitarnih režima. U tom cilju odlučno se borio protiv autoritarnih ideologija i režima, posebno komunističkih. To je bio razlog što ga je nova komunistička vlast u Srbiji među prvima uhapsila novembra 1944. godine.

Posle Drugog svetskog rata Pržić je potpuno zaboravljen. Njegovo delo je prećutivano a doprinosi koje je ostvario u svojoj kratkotrajnoj univerzitetskoj i naučnoj karijeri su ignorisani. Njegovi bliski saradnici i prijatelji su marginalizovani ili udaljeni sa Univerziteta i iz javnog života. Četvrt veka posle rata nije objavljen nijedan tekst o ovom značajnom stručnjaku i profesoru Pravnog fakulteta u Beogradu. Njegovog imena nema ni u jednoj enciklopediji od Stanojevićeve preko *Enciklopedije Jugoslavije*, *Opšte enciklopedije* Prosvete do *Enciklopedije srpskog naroda* Zavoda za udžbenike. Nažalost, nema ga ni u Vikipediji.

O njemu je pisano veoma malo, uglavnom uzgred. Poslednjih godina to je rađeno površno, isprazno prigodničkog karaktera. Situacija se nije promenila ni posle sudske rehabilitacije Ilije Pržića 2014. godine. Vreme je da se istraže i kritički valorizuju njegova naučna delatnost i stručni radovi iz oblasti međunarodnog prava i crkvenog prava. Godina 2019, kada se navršava 120-godišnjica rođenja Ilije Pržića, prilika je da se tom poslu konačno pristupi.

Krajnje je vreme da se suočimo sa ovim tamnim stranama naše prošlosti, da izvučemo iz zaborava nepravedno zapostavljene i prećutane profesore beogradskog Pravnog fakulteta. Time ćemo doprineti da decenijama ostrakizovani nastavnici Pravnog fakulteta i njihovo delo najzad postanu deo naučne, kulturne i političke baštine Srbije.

DOKUMENTACIJA

SMRTNA PRESUDA „NARODNIM NEPRIJATELJIMA I RATNIM ZLOČINCIMA“

SAOPŠTENJE VOJNOG SUDA PRVOG KORPUSA NOVJ O SUĐENJU RATNIM ZLOČINCIMA U BEOGRADU

U toku bitke za Beograd i posle oslobođenja Beograda u ruke Narodno-oslobodilačke vojske pali su mnogi izdajnici i neprijatelji naroda, koji su pod okupacijom

radili za fašističke osvajače i izvršili za njihov račun veliki broj zločina. Vojni sud Prvog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije sudio je, na svojim zasjedanjima od 26 i 30 oktobra, 2, 6, 10 i 18 novembra 1944 godine u Beogradu, tim izdajnicima i neprijateljima naroda.

Presudom Vojnog suda Prvog korpusa osuđena su na smrt lica čija se imena navode. Smrtna presuda izrečena im je kao narodnim neprijateljima i ratnim zločincima, u smislu čl. 13, 14 i 16 Uredbe Vrhovnog štaba o vojnim sudovima. Opšti razlozi presude su: što su pomenuti zločinci pripadali okupatorskim i izdajničkim, terorističkim i špijunskim organizacijama, okupatorskoj oružanoj sili i izdajničkim vojnim organizacijama Nedića, Ljotića, Draže Mihailovića i drugih; što su svim svojim silama radili na učvršćenju Hitlerovog poretka u Jugoslaviji, odnosno protiv oslobodilačke borbe naših naroda i svih naših saveznika; što su ubijali borce Narodnooslobodilačke vojske i poštene rodoljube, ili ih potkazivali neprijatelju, ili predavali, mučili, proganjali i ubijali; što su zborovima, štampom, radnom, pretstavama, karikaturama i drugim sredstvima, podupirali okupatorsko-fašističku tiraniju i izrugivali vojničke i moralne napore slobodoljubivih naroda. Sva pomenuta lica kažnjena su i gubitkom časnih prava za svagda, i konfiskacijom celokupne imovine u korist Narodnooslobodilačkog fonda.

Na kaznu smrti osuđeni su:

... **59. Pržić dr. Ilija**, profesor Univerziteta bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog Državnog saveta. Istakao se odanom službom okupatoru. Istakao se odanom službom okupatoru“.

...Sve smrtne presude su izvršene.

Politika, Beograd,
ponedeljak, 27. novembar 1944.

ZAHTEV ZA REHABILITACIJU ILIJE PRŽIĆA

VIŠI SUD U BEOGRADU

03. 08. 2010.

PRIMLJENO

VIŠEM SUDU U BEOGRADU

Podnositeljka zahteva: Branislava MILANOV rođena PRŽIĆ
iz Beograda, Hadži-Milentijeva 40,
koju zastupaju:

Advokati: dr Ivan D. Janković,
Dejan P. Bogdanović, Katarina M. Rađović,
Vladimir M. Đerić, Mara V. Janković

ZAHTEV ZA REHABILITACIJU ILIJE PRŽIĆA,

biv. iz Beograda

Lice čija se rehabilitacija zahteva je dr Ilija Pržić, biv. redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, rođen 18. 02. 1899. u Požarevcu, a streljan neutvrđenog dana novembra 1944. godine u Beogradu.

Ilija Pržić se nije ženio i nije imao potomstva. Od bliže rodbine imao je samo mlađeg brata Vojislava (rođen 1901, a umro 1966).

Ovaj zahtev podnosi sinovica Branislava Pržića udata Milanov, ćerka Ilijinog brata Vojislava, kao najbliži živi srodnik i, prema tome, zainteresovano lice u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“, 33/06).

- DOKAZ: 1) izvod iz matične knjige rođenih za Branislavu Milanov
 2) izvod iz matične knjige rođenih za pok. Iliju Pržića
 3) izvod iz matične knjige rođenih za pok. Vojislava Pržića, brata Ilijinog i oca Branislavinog

Ilija Pržić je bio ugledan javni i naučni radnik u Jugoslaviji između dva svetska rata. Na Pravnom fakultetu u Beogradu bio je profesor na katedri za Međunarodno javno pravo sa opštom i nacionalnom diplomatskom istorijom.

Autor je velikog broja naučnih i stručnih radova, od kojih je najpoznatija monografija „Spoljašnja politika Srbije 1804–1914“, objavljena 1939, a ponovo preštampana 1991. godine.

I pre i za vreme Drugog svetskog rata, Pržić je, kao pravni ekspert, davao stručna mišljenja na zahtev pojedinih državnih ministarstava, a najviše Ministarstva prosvete. Za vreme Drugog svetskog rata postavljen je za člana Državnog saveta pod vladom Milana Nedića.

Drugog novembra 1944. godine, Pržića su naoružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) izveli iz kuće u kojoj je stanovao sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom. Od tog datuma niko od porodice ga nije video živog.

Dvadesetsedmog novembra iste godine, „Politika“ je na prve dve strane objavila Saopštenje vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), sa spiskom od 105 streljanih lica. Prema Saopštenju, Vojni sud ih je osudio na smrt kao „izdajnike“ i „neprijatelje naroda“ u šest odvojenih sudskih postupaka, u kojima su glavni pretresi održani i presude izrečene u periodu od 26. oktobra do 18. novembra 1945.

U Saopštenju se dalje navodi da su sve smrtnje presude izvršene (bez navođenja datuma), kao i da je svima osuđenima izrečena mera konfiskacije celokupne imovine. Na spisku se nalazi ime Ilije Pržića.

„O ‘spisku 105 streljanih’ se u našoj novijoj historiografiji dosta pisalo.¹ Na njemu se zajedno nalaze teški zločinci (npr. agenti Gestapo koji su mučili i ubijali ljude u zatvorima) i istaknute političke u javne ličnosti („nasleđena društvena elita predratne Srbije“), čiji je jedini greh bio što nisu prihvatili komunističku ideologiju ili što su saradivali s vladom Milana Nedića tokom okupacije.

Ne postoje dokazi da je ljudima sa spiska zaista suđeno. Verovatnije je da su oni jednostavno „pokupljeni i streljani“, a da su „presude“ naknadno fabrikovane. Do sada je u arhivima otkriven samo mali broj (desetak) dokumenata koji se odnose na suđenja iz Saopštenja – to su uglavnom izjave okrivljenih (u obliku zapisnika sa saslušanja) i presude, ali samo u izvodima. Nijedna sačuvana „presuda“ nije u originalu nego su sve u prepisima, koji potiču iz marta 1945. Pored toga, delovodni brojevi na tim presudama su iz 1945. godine, iako su osuđeni streljani još 1944.²

1 V. naročito: Srđan Cvetković, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju ‘divljev čišćenja’ u Beogradu 1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, 81–102.

2 Up. Cvetković, navedeno delo, str. 86.

Iz dostupnih dokumenata nije moguće zaključiti u čemu se tačno sastojala „krivica“ zbog koje je Ilija Pržić streljan. U Saopštenju Vojnog suda, pored Pržićevog imena stoji: „profesor Univerziteta, bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog državnog saveta. Istakao se odanom službom okupatoru“.

Tačno je da je Pržić bio član Državnog saveta, ali nije tačno da je bio „bliski saradnik i savetodavac“ Aćimovića. Milan Aćimović je bio na čelu Saveta komesara 1941, a kada je formirana vlada Milana Nedića, bio je njen ministar unutrašnjih poslova.

Postoje tragovi da je Ilija Pržić davao stručna mišljenja na zahtev Ministarstva prosvete, ali ne i Ministarstva unutrašnjih poslova. Koliko je poznato, nema dokaza da je Pržić „blisko sarađivao“ sa Milanom Aćimovićem ili da je bio njegov „savetodavac“. Isto tako, nije poznato da je Pržić „odano služio“ okupatoru.

S druge strane, notorno je da su kulturni i javni radnici sa „spiska 105 streljanih“, u velikoj većini, progonjeni iz *političkih* i *ideoloških* razloga, kao predstavnici „poražene“ i „razvlašćene“ građanske klase (buržoazije). O tome svedoči činjenica da su, u poslednjih nekoliko godina, mnogi od njih već rehabilitovani primenom Zakona o rehabilitaciji.

Primera radi. Okružni (sada: Viši) sud u Beogradu rehabilitovao je Branka Popovića, takođe profesora Univerziteta, koji se na Spisku 105 streljanih nalazi pod rednim brojem 58, odmah ispred Ilije Pržića (red. br. 59).

Dakle, streljanje Ilije Pržića i konfiskacija njegove imovine preduzeti su iz ideoloških i političkih razloga, a pre svega u nameri da se suzbije svaka potencijalna opozicija prema novouspostavljenoj vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Ovo važi bez obzira da li je Ilija Pržić streljan u vansudskom postupku ili na osnovu presude vojnog suda.

S obzirom na izloženo, podnositeljka zahteva, preko svog punomoćnika, uredno ovlašćenog na zastupanje po punomoćju koje se prilaže ovde pod 4/, predlaže za taj Sud, nakon održanog javnog pretresa, usvoji njen zahtev za rehabilitaciju i donese sledeće

R E Š E N J E

UTVRĐUJE SE da je Ilija PRŽIĆ, lišen života neutvrđenog dana novembra 1944. od strane organa tadašnjih jugoslovenskih vlasti, bio žrtva progona i nasilja iz političkih i ideoloških razloga.

UTVRĐUJE SE da je presuda vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, navodno doneta neutvrđenog dana novembra u Beogradu, ukoliko postoji, NIŠTAVA od trenutka kada je doneta.

UTVRĐUJE SE da su ništave sve pravne posledice presude iz stava II dispozitiva ove presude.

REHABILITUJE SE i smatra se NEOSUĐIVANIM Ilija PRŽIĆ, rođen 18. 02. 1899. u Požarevcu a streljan neutvrđenog dana meseca novembra 1944. u Beogradu.

u Beogradu,
03. 08. 2010.

Branislava MILANOV r. PRŽIĆ,
zastupa je:

Advokati: dr Ivan D. Janković,
Dejan P. Bogdanović, Katarina M. Radović,
Vladimir M. Đerić, Mara V. Janković

REPUBLIKA SRBIJA
PRVI OSNOVNI SUD U BEOGRADU
1R2.br.116/13
Dana: 22.03.2013. godine
NOVI BEOGRAD
ul. Bulevar Mihajla Pupina br. 16

BRANISLAVA MILANOV
BEOGRAD
ul. Hadži Milentijeva br. 40

Pred ovim sudom u toku je vanparnični postupak po Vašem predlogu, protiv protivnika predlagača ILIJE PRŽIĆA iz Beograda, radi utvrđenja činjenice smrti.

Nalaže Vam se da uplatite predujam za izdavanje oglasa u Službenom glasniku Republike Srbije, u iznosu od 5.000,00 dinara, na račun depozita ovog suda broj 840–264802–55 s pozivom na broj predmeta, a sve pod pretnjom posledica propuštanja.

SUDIJA
Milena Trgovčević Prokić

REŠENJE O PROGLAŠENJU ILIJE PRŽIĆA ZA UMRLO LICE

REPUBLIKA SRBIJA
PRVI OSNOVNI SUD U BEOGRADU
1-R2.br. 116/13
Dana: 02.10.2013. godine
NOVI BEOGRAD
ul. Bulevar Mihajla Pupina br. 16

PRVI OSNOVNI SUD U BEOGRADU i to sudija Milena Trgovčević-Prokić, kao sudija pojedinac, u vanparničnom predmetu po predlogu predlagača MILANOV BRANISLAVE iz Beograda, ul. Hadži Milentijeva br. 40, koju zastupaju advokat Srđa M. Popović, advokat Gordana M. Popović, advokat Petar A. Samardžija, advokat Boris S. Popović, advokat Lidija B. Đerić i advokat Katarina B. Kostić, sa sedištem kancelarije u Beogradu, ul. Takovska br. 19, protiv protivnika predlagača ILIJE PRŽIĆ iz Beograda, sa poslednjim prebivalištem u Beogradu, ul. Hadži Milentijeva br. 40, čiji je privremeni staralac advokat MIRKO MRKIĆ iz Beograda, ul. Stevana Sremca br. 20, radi proglašenja nestalog lica za umrlo, doneo je van ročišta dana 02.10.2013. godine, sledeće:

R E Š E N J E

USVAJA SE predlog predlagača da se protivnik predlagača ILIJA PRŽIĆ rođen 18. 02. 1899. godine u Pančevu, od oca Aleksandra Pržić i majke Branislave Pržić, sa poslednjim prebivalištem u Beogradu, ul. Hadži Milentijeva br. 40, PROGLAŠAVA UMRLOM. Kao dan smrti utvrđuje se 27.11.1944. godine.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagač je podnela preko punomoćnika ovom sudu predlog dana 14.03.2013. godine, radi proglašenja nestalog lica za umrlo i to protivnika predlagača Ilije Pržić, a koji je bio stric predlagača.

Uvidom u predmet i priloge, sud je utvrdio da je protivnik predlagača imao poslednje prebivalište u Beogradu, da je rođen u Pančevu dana 18.02.1899. godine. Protivnika predlagača Ilija Pržić su dana 02.11.1944. godine odveli izkuće u kojoj je živeo u ul. Hadži Milentijeva br. 40, u Beogradu, naoružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) u kojoj je stanovao sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom. Dana 27.11.1944. godine, list „Politika“ je objavio saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), sa spiskom od 105 streljanih lica, među kojima je pod brojem 59 Ilija Pržić. Prema Saopštenju, Vojni sud ih je osudio na smrt kao izdajnike i neprijatelje naroda. Navedena presuda u pismenoj formi ne postoji. U saopštenju je na kraju navedeno da su sve smrtno presude izvršene, ali bez navođenja datuma. Činjenica smrti za protivnika predlagača ni do danas nije upisana u matičnu knjigu umrlih niti je izdata smrtovnica, te je u ovom postupku potrebno utvrditi da li je nestalo lice u životu ili ne. Predlagač je predložio da se usvoji predlog i da se utvrdi dan smrti protivnika predlagača Ilije Pržić na osnovu člana 64 stav 2 u vezi člana 57 stav 1 tačka G ZVP-a, te predložio da se za datum smrti uzme 27. novembar 1944. godine, kao datum koje lice nije preživelo jer je tada objavljeno u listu Politika da je streljan.

Privremeni zastupnik protivnika predlagača nije se protivio predlogu. Troškove nije tražio.

Sud je na ročištu utvrdio činjenično stanje čitanjem sledećih dokaza:

Iz izvoda iz matične knjige rođenih za matično područje Požarevac, za opštinu Požarevac, koji se vodi pod tekućim brojem 16/III, za godinu 1899 sud je utvrdio da je izvršen upis rođenja Ilije Pržić i da je isti rođen dana 18.02.1899. godine u Požarevcu od oca Aleksandra Pržić i majke Branislave Pržić.

Iz izvoda iz matične knjige rođenih za mjesto Split, za opštinu Split, koji se vodi pod tekućim brojem 4/P za godinu 1933. sud je utvrdio da je izvršen upis rođenja za Milanov Branislavu i da je ista rođena 20. siječnja 1933. godine u Splitu, od oca Pržić Vojislava i majke Regine Pržić rođene Mitrović. U naknadnim upisima i beleškama konstatovano je da je sklopila brak 22.09.1962. godine sa Milanov Aleksandrom i pri tome uzela porodično ime muža, što je sve upisano u MKV br. 698 Stari Grad.

Čitanjem saopštenja Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu, objavljenog u listu Politika broj 11828 – godina XL, koji je objavljen u ponedjeljak dana 27.11.1944. godine, sud je utvrdio da je između ostalih Dr. Ilija Pržić, profesor Univerziteta, bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog Državnog saveta, koji se istakao odanom službom okupatoru, osuđen na kaznu smrti, što je zavedeno pod brojm 59. Prema Saopštenju, Vojni sud ih je osudio na smrt kao izdajnike i neprijatelje naroda. U saopštenju je na kraju navedeno da su sve smrtno presude izvršene, ali bez navođenja datuma.

Čitanjem izjave predlagača Branislave Milanov, koja je kao predlagač saslušana u svojstvu stranke, sud je utvrdio da je Ilija Pržić bio njen stric, rođeni brat njenog oca Vojislava Pržića i da su zajedno živeli u kući u Hadži Milentijevoj ulici u Beogradu. U toj kući predlagač je živela sa bakom po ocu, majkom, bratom i stricem Ilijom. Oktobra meseca 1944. godine, po njega su došli pripadnici OZNe, kolima i odvezli ga. Otac predlagača ga je bezuspešno tražio i nije ga našao. Tek kada je 23. ili 24. oktobra otišao na banjicu u logor rekli su mu da je Ilija smešten u logor. Posle par dana izašao je spisak u Politici i gde je objavljeno da je streljan

sa još 105 ili 106 lica. Porodica predlagača ga nije tražila pošto je znala za ovaj slučaj, jer se on od tada nije javio niti ga je ko video, a obraćanje državnim organima bilo je nepopularno. Po njenim rečima nigde nije bio zaveden da je mrtav odnosno streljan iako su tražili umrlicu i ostale dokaze. Predlagač je navela da je njen stric Ilija Pržić bio profesor Pravnog fakulteta u Beogradu.

Odredbom člana 58, 60, 61. i 64. Zakona o vanparničnom postupku predviđeno je da predlog proglašenja nestalog lica za umrlo može podneti svako lice koje za to ima neposredni pravni interes, kao javni tužilac. Sud, po prijemu predloga, na pogodan način proverava da li su ispunjene osnovne pretpostavke za pokretanje postupka. Ako na osnovu podataka u predlogu ili izvršene provere ocene da su te pretpostavke ispunjene, odrediće nestalom licu staraoca, i o tome obavestiti organ starateljstva ili će pozvati organ starateljstva da mu u određenom roku postavi staraoca za zastupanje u postupku. Staralac je dužan da prikuplja dokaze o nestanku odnosno životu nestalog lica i da ih predlaže sudu, a i sam sud će po službenoj dužnosti pribaviti i izvesti dokaze radi utvrđivanja činjenice da li je nestalo lice i kada umrlo ili je u životu. Ako sud oceni da su ispunjene osnovne pretpostavke za pokretanje postupka daje oglas u kome će navesti bitne okolnosti slučaja, pozvati nestalo lice kao i svakog drugog ko ma šta zna o njegovom životu, da to bez odlaganja javi sudu i ukazati da će sud po isteku od 3 meseca od objavljivanja oglasa u „Službenom listu SRJ“ odlučiti o predlogu. Oglas objavljuje u „Službenom listu SRJ“ „Službenom Glasniku RS“ i na oglasnoj tabli suda, objaviće se i na običajan način i u mestu u kome je nestalo lice imalo svoje poslednje prebivalište odnosno boravište. U Rešenju u kojem se nestalo lice proglašava za umrlo označić se dan po mogućnosti i čas, kojim se smatra kao vreme smrti nestalog, a vreme smrti smatraće se dan za kojim se izvedenim dokazima utvrdi da je nestalo lice umrlo, odnosno dan kada je nestalo lice nije preživelo. Ako ne može da se utvrdi taj dan smatraće se da je smrt nastupila prvog dana po isteku roka iz člana 57. ovog zakona.

Na osnovu savesne i brižljive ocene svakog dokaza posebno i svih dokaza zajedno, u smislu odredbe čl. 8 ZPP-a, u vezi čl. 30 stav 2 ZVP-a, sud je našao da je predlog predlagača osnovan.

Prema izvedenim dokazima sud je utvrdio da je pokojni Ilija Pržić, bivši iz Beograda, rođen dana 18.02.1899. godine u Pančevu. Protivnika predlagača Ilija Pržić su dana 02.11.1944. godine odveli iz kuće u kojoj je živeo u ul. Hadži Milentijeva br. 40, u Beogradu, naoružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) u kojoj je stanovao sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom, što je sud utvrdio iz izjave predlagača Branislave Milanov, sinovice Ilije Pržića po rođenom bratu Iliji Pržić. Dana 27.11.1944. godine, list „Politika“ je objavio saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), sa spiskom od 105 streljanih lica, među kojima je pod brojem 59 bio Ilija Pržić. Prema Saopštenju, Vojni sud ih je osudio na smrt kao izdajnike i neprijatelje naroda. Navedena presuda u pismenoj formi ne postoji. U saopštenju je na kraju navedeno da su sve smrtne presude izvršene, ali bez navođenja datuma. Činjenica smrti za protivnika predlagača ni do danas nije upisana u matičnu knjigu umrlih. Kako bi danas protivnik predlagača Ilija Pržić imao 114 godina, a izvesna je okolnost da nije u životu, i da za njega niko nije znao, a shodno čl. 64. ZVP-a, sud je kao dan odnosno godinu smrti odredio dan 27.11.1944. godine, jer je objavljeno u Politici

da je Ilija Pržić osuđen na kaznu smrti i da su sve smrtno presude izvršene i da je to dan kada lice nije preživelo, a u skladu sa članom 64 stav 2 ZVP-a.

Sa svega iznetog sud je odlučio kao u izreci rešenja, a na osnovu odredbe čl. 57, 58, 60, 61 i 64 ZVP-a.

POUKA O PRAVNOM LEKU:
Protiv ovog rešenja dozvoljena
je žalba Višem sudu u Beogradu,
u roku od 15 dana od dana prijema
ovog rešenja, a preko ovog suda.

SUDIJA
Milena Trgovčević-Prokić

REŠENJE VIŠEG SUDA U BEOGRADU O REHABILITACIJI ILIJE PRŽIĆA

REPUBLIKA SRBIJA
VIŠI SUD U BEOGRADU
Reh br. 351/14
Dana 13. oktobra 2014. godine
Beograd
Timočka br. 15

VIŠI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudija Vasić Predraga, predsednika veća, i sudija Opačić Anđelke i Cucić Dželetović Vesne, članova veća, u pravnoj stvari podnosioca zahteva Milanov rođene Pržić Branislave iz Beograda, ul. Hadži Melentijeva br. 40 koju zastupaju punomoćnici dr Ivan D. Janković, Dejan P. Bogdanović, Katarina M. Radović, Vladimir M. Đerić i Mara V. Janković, advokati iz Beograda, ul. Vlajkovićeve br. 28 u predmetu rehabilitacije Pržić Ilije, bivšeg iz Beograda, nakon održanog ročišta doneo je dana 13. oktobra 2014. godine, sledeće

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju podnet od strane podnosioca zahteva Milanov rođene Pržić Branislave, te se utvrđuje da je ništava presuda Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz oktobra odnosno novembra 1944. godine od trenutka njenog donošenja kao i da su ništave pravne posledice odluke, a rehabilitovano lice Pržić Ilija se smatra neosuđivanim.

OBAVEZUJE SE Republika Srbija da podnosiocu zahteva Milanov rođenoj Pržić Branislavi iz Beograda, ulica Hadži Melentijeva broj 40 isplati iznos od 151.500,00 dinara, na ime troškova postupka u roku od 15 dana od dana prijema pisanog otppravka rešenja.

Obrazloženje

Dana 3.8.2010. godine Milanov rođena Pržić Branislava podnela je Višem sudu u Beogradu zahtev za rehabilitaciju sada pokojnog Pržić Ilije, bivšeg iz Beograda. U zahtevu je navela da je Dr Ilija Pržić bio redovni profesor Pravnog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, da je rođen 18.2.1899. godine u Požarevcu, da je streljan neutvrđenog dana novembra meseca 1944. godine u Beogradu, da se isti nije ženio, da nije imao potomstva, od bliže rodbine je imao samo mlađeg brata Vojislava koji je rođen 1901. godine, te je zainteresovano lice za rehabilitaciju

sada sinovica Milanov rođena Pržić Branislava, ćerka Ilijinog brata Vojislava. Daje u zahtevu navedeno da je Pržić Ilija bio ugledni javni i naučni radnik Jugoslavije između dva svetska rata, da je na Pravnom fakultetu u Beogradu bio profesor na katedri za Međunarodno javno pravo sa opštom i nacionalnom diplomatskom istorijom, daje bio autor velikog broja naučnih i stručnih radova, od kojih je najpoznatija monografija „Spoljašnja politika Srbije 1804–1914“, objavljena 1939. godine, a ponovo preštampana 1991. godine. Pre i za vreme Drugog svetskog rata, Pržić je kao pravni ekspert davao stručna mišljenja na zahtev pojedinih državnih ministarstava, a najviše Ministarstva prosvete. Za vreme Drugog svetskog rata postavljen je za člana Državnog saveta pod vladom Milana Nedića. Nadalje je podnosilac zahteva navela da su 2.11.1944. godine Pržića naoružani pripadnici Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) izveli iz kuće u kojoj je stanovao sa bratom Vojislavom i njegovom porodicom i od toga datuma niko od članova porodice nije ga više video živog. Dana 27.11.1944. godine, dnevni list „Politika“ je na prve dve strane objavila saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) sa spiskom od 105 streljanih lica. Prema saopštenju Vojni sud ih je osudio na smrt kao „izdajnike“ i „neprijatelje naroda“ u šest odvojenih sudskih postupaka u kojima su glavni pretresi održani i presude izrečene u periodu od 26.10. do 18.11.1945. godine. U saopštenju se dalje navodi da su sve smrtno presude izvršene (bez navođenja datuma), kao i da je svima osuđenima izrečena mera konfiskacije celokupne imovine. Na spisku se nalazi i ime Ilije Pržića. O spisku 105 streljanih se u našoj novijoj historiografiji dosta pisalo, na njemu se zajedno nalaze teški zločinci (na primer agenti Gestapoa koji su mučili i ubijali ljude u zatvorima) i istaknute političke i javne ličnosti („nasleđena društvena elita predratne Srbije“), čiji je jedini greh bio što nisu prihvatili komunističku ideologiju ili što su saradivali s vladom Milana Nedića tokom okupacije. Ne postoje dokazi da je ljudima sa spiska zaista suđeno, verovatno je da su oni jednostavno pokupljeni i streljani, a da su presude naknadno fabrikovane. Do sada je u arhivima otkriven samo mali broj dokumenata koji se odnose na suđenja iz saopštenja, to su uglavnom izjave okrivljenih i presude, ali samo u izvodima. Nijedna sačuvana presuda nije u originalu nego su sve u prepisima koji potiču iz marta 1945. godine. Pored toga delovodni brojevi na tim presudama su iz 1945. godine, iako su osuđeni i streljani još 1944. godine. Iz dostupnih dokumenata nije moguće zaključiti u čemu se tačno sastojala krivica zbog koje je Ilija Pržić streljan. U saopštenju Vojnog suda, pored Pržićevog imena stoji: „profesor Univerziteta, bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog Državnog saveta. Istakao se odanom službom okupatoru“. Tačno je da je Pržić bio član Državnog saveta, ali nije tačno da je bio bliski saradnik i savetodavac Aćimovića. Milan Aćimović je bio na čelu Saveta komesara 1941. godine, kada je formirana vlada Milana Nedića, bio je njen ministar unutrašnjih poslova. Postoje tragovi da je Ilija Pržić davao stručna mišljenja na zahtev Ministarstva prosvete, ali ne i Ministarstva unutrašnjih poslova. Koliko je poznato nema dokaza da je Pržić blisko saradivao sa Milanom Aćimovićem ili da je bio njegov savetodavac, isto tako nije poznato da li je Pržić odano služio okupatoru. S druge strane, notorno je da su kulturni i javni radnici sa spiska 105 streljanih u velikoj većini progonjeni iz političkih i ideoloških razloga, kao predstavnici poražene i razvlašćene građanske klase – buržoazije. O tome svedoči i činjenica da su u poslednjih nekoliko godina mnogi od njih već rehabilitovani primenom Zakona o rehabilitaciji. Dakle, streljanje Ilije Pržića i konfiskacija njegove imovine,

kako je navedeno u zahtevu, preduzeti su iz ideoloških i političkih razloga, a pre svega u nameri da se suzbije svaka potencijalna opozicija prema novouspostavljenoj vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Ovo važi bez obzira da li je Ilija Pržić streljan u vansudskom postupku ili na osnovu presude Vojnog suda. Predložila je da sud svoji zahtev. Troškove je tražila i bliže ih je opredelila.

Po razmatranju podnetog zahteva, izvedenih dokaza i utvrđenog činjeničnog stanja, u postupku Viši sud u Beogradu je našao da je podneti zahtev osnovan.

Odlučujući o podnetom zahtevu Viši sud je u provedenom javnom postupku u smislu člana 4 stav 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ br. 33/06), izveo dokaz saslušanjem podnosioca zahteva za rehabilitaciju u svojstvu stranke koja je na ročištu ostala u celosti pri podnetom zahtevu, ponovila navode iz zahteva, dodajući da je imala 12 godina kada je njen sada pokojni stric Ilija odveden od strane uniformisanih lica, misli da su u pitanju bili pripadnici OZN-e i to dana 22.10.1944. godine. Seća se da je proglašeno oslobođenje Beograda 20.10.1944. godine i da je nakon dva dana došlo do ovog nesrećnog događaja po njenu porodicu. Njena porodica i profesor Ilija Pržić koji je bio rođeni stric živeli su u porodičnoj stambenoj kući na Neimaru u ul. Hadži Melentijevoj br. 40, a u trenutku kada su pripadnici OZN-e došli u njenu kuću, ona je bila na terasi, te je mogla lepo da vidi i da čuje da je njen stric bez ikakvog otpora izašao iz kuće i da je mirno išao ispred četvorice pripadnika OZN-e. Pripadnici OZN-e ga nisu vezali i njen otac je bio iza njih, jer mu je to bio brat i želeo je da vidi šta će se desiti sa Ilijom. Ušli su u jedno vozilo i tada je čula da je njen stric pitao „gde ću ja da sednem, napred ili pozadi?“, ona je mogla videti samo smirenost kod strica, jer je smatrao da nizašta nije kriv i da će biti nekakvog suđenja, gde će dokazati svoju nevinost. Kao što je poznato, njen stric profesor Ilija Pržić je bio profesor na Beogradskom Pravnom fakultetu i profesor na katedri za Međunarodno javno pravo sa opštom i nacionalnom diplomatskom istorijom. Kako je Beogradski univerzitet prestao sa radom nakon okupacije, njen stric se uglavnom bavio u to vreme pisanjem knjiga i dalje svojim proučavanjem. Podvukla je da stric nije bio pripadnik Aćimovićeve komersarske vlade, posebno da nije sa Aćimovićem niti sarađivao, jer se isti bavio pitanjem unutrašnjih poslova, a kao stručnjak njen stric je nezvanično bio savetnik Državnog saveta Nedićeve vlade. Navela je da je proverila u Arhivu u Železniku da nikakvu nadoknadu za svoj angažman stric nije primio i da zvanično nije bio imenovan za savetnika Državnog saveta i da je njegov angažman bio isključivo iz profesionalnih razloga i svakako patriotski. Nakon što je stric odveden, njen otac je pronašao podatak da se njegov brat nalazio u nekadašnjem logoru na Banjici, gde su bila smeštena sva lica koja su privedena od strane pripadnika OZN-e. Nije bilo omogućeno njenom ocu niti da vidi svog rođenog brata, niti da mu uruči bilo kakav paket. Samo je porodica iz dnevnog lista „Politika“ koji je izašao dana 27.11.1944. godine saznao za podatak da je profesor Ilija Pržić lišen života i da je bio označen kao saradnik domaćih izdajnika, što svakako sve nije bilo tačno. Telo profesora Pržića nikada nije bilo predato porodici, a ne zna ni gde je sahranjeno, te je na kraju dodala da je naknadno povelu poseban vanparnični postupak za proglašenje nestalog lica za umrlo i da je kao dan smrti utvrđen dan 27.11.1944. godine. Profesor Pržić se školovao u Francuskoj, u Marseju, odlično je govorio francuski, češki, nemački i italijanski i verovatno kao stručnjak i dobar poznavalac nemačkog jezika i bio pozvan radi davanja stručnog mišljenja Državnom savetu. Pokojni

profesor Pržić je bio jedan od 390 potpisnika Apela intelektualaca na početku okupacije, a koji apel je upućen protiv komunizma, kao ideologije i da je verovatno iz tog razloga označen kao domaći izdajnik od strane novouspostavljene vlasti. Isti je bio osuđen bez prava na žalbu koja je jedna od osnovnih pravnih tekovina.

Čitanjem fotokopije izvoda iz Matične knjige rođenih od 29. rujna 1978. godine, sud je nesumnjivo utvrdio da u Matičnu knjigu rođenih koja se vodi za matično mesto Split, pod rednim brojem 4/P za 1933. godinu, upisana činjenica rođenja Milanov Branislave, sa danom 20. siječnja 1933. godine u Splitu od oca Vojislava i majke Regine. Ista je sklopila brak dana 22.9.1962. godine sa Milanov Aleksandrom.

Čitanjem izvoda iz Matične knjige rođenih od 14.11.1991. godine, sud je nesumnjivo utvrdio da u Matičnu knjigu rođenih koja se vodi za matično područje Požarevac pod tekucim brojem 16/IIIP za godinu 1899. godine od oca Aleksandra i majke Branislave, dok je čitanjem izvoda iz Matične knjige rođenih od 14.11.1991. godine, nesumnjivo utvrdio da u Matičnu knjigu rođenih koja se vodi za matično područje Požarevac, pod tekucim brojem 57/II N, za 1901. godinu izvršen upis rođenja na strani 392, Pržić Vojislava sa danom 5.8.1901. godine u Požarevcu, od oca Aleksandra i majke Branke.

Čitanjem rešenja Prvog osnovnog suda u Beogradu 1-R2 br. 116/13 od 2.10.2013. godine, sud je utvrdio da je istim usvojen predlog predlagača te da je protivnik predlagača Ilija Pržić rođen dana 18.2.1899. godine u Pančevu od oca Aleksandra Pržića i majke Branislave Pržić sa poslednjim prebivalištem u Beogradu, u ul. Hadži Melentijevoj br. 40, proglašen umrlim, a kao dan smrti utvrđen dana 27.11.1944. godine, dok je čitanjem rešenja Prvog osnovnog suda u Beogradu 1R2 br. 116/13 od 6.11.2013. godine ispravljeno rešenje Prvog osnovnog suda u Beogradu 1R2 br. 116/13 od 2.10.2013. godine u izreci rešenja u drugom redu i u obrazloženju rešenja u drugom stavu u drugom redu i u obrazloženju rešenja u jedanaestom stavu u drugom redu, tako da umesto pogrešno označenog mesta rođenja protivnika predlagača Ilije Pržića i to reći „u Pančevu“ treba da stoji reći „u Požarevcu“ i u obrazloženju rešenja u osmom stavu u sedmom redu i to umesto pogrešno unetog imena „banjica“ treba da stoji „Banjica“, dok je istim rešenjem odbijen predlog predlagača za ispravku označenog meseca kada je protivnik predlagača odveden u logor, tako da umesto „oktobar“ treba da stoji „novembar“ kao nedozvoljen.

Nakon sprovedenog dokaznog postupka sud je utvrdio, ceneći odredbu člana 2 Zakona o rehabilitaciji da zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a iz priloženih izvoda iz Matične knjige rođenih i umrlih je nesumnjivo da predlagač kao sinovica pokojnog Pržić Ilije ima pravni interes da podnese zahtev za rehabilitaciju svoga strica.

Sud je utvrdio da je stric podnosioca zahteva bio žrtva progona i nasilja iz političkih i ideoloških razloga, jer je isti bio priveden od strane pripadnika OZNe dana 22.10.1944. godine i streljan zbog učestvovanja u radu Komesarske vlade Aćimovića i Vladi Narodnog spasa đenerala Milana Nedića, a nije postojao propis po kome je činjenica učestvovanja u navedenim vladama u vreme nemačke okupacije u Srbiji krivično delo za izricanje smrtne presude streljanjem i konfiskacijom imovine.

U toku dokaznog postupka sud nije mogao da utvrdi na osnovu koje odluke je Pržić Ilija lišen života, međutim, i pored obraćanja institucijama za arhivsku građu, sudu nije dostavljena ista, jer očigledno da i nisu rađeni pisani otpravci takvih odluka, a sud nalazi da ima mesta usvajanju zahteva za rehabilitaciju upravo iz razloga što je kaznu Pržić Iliji izrekao Vojni sud Prvog korpusa NOVJ koji je bio preki ratni sud, koji kao takav nije izrađivao pisane otpравke pisanih odluka, a čije odluke, koje su usmeno saopštene su se odmah i izvršavale. Kvalifikovanje žrtava za narodne izdajnike i sluge okupatora predstavljalo je opštu političku floskulu za obeležavanje neistomišljenika i ideoloških protivnika koji treba da budu likvidirani. Nedostatku zakonom ustrojene procedure pred sudovima, izostalo je i poštovanje načela kontradiktornosti postupka, kao i pravo okrivljenog na žalbu. Svi ovi razlozi govore u prilog usvajanja zahteva za rehabilitaciju.

Na osnovu svega iznetog, sud je odlučio kao u izreci ovog rešenja, te usvojio zahtev za rehabilitaciju i utvrdio ništavost odluke Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ i utvrdio da su ništave pravne posledice ove odluke, a da se rehabilitovano lice smatra neosuđivanim.

Odluka o troškovima postupka sadržana u stavu dva izreke rešenja doneta je primenom odrede člana 165 Zakona o parničnom postupku („Službeni glasnik RS“ broj 72/11), u vezi člana 30 stav 2 Zakona o vanparničnom postupku i na osnovu važeće Tarife o nagradama i troškovima za rad advokata, te su podnosiocu zahteva priznati troškovi na ime pristupa punomoćnika iz reda advokata na jedno održano ročište u iznosu od 31.500,00 dinara, na ime sastava tri obrazložena podneska u iznosu od po 30.000,00 dinara i na ime sastava zahteva za rehabilitaciju u iznosu od 30.000,00 dinara, a sve u ukupnom iznosu od 151.500,00 dinara, jer podnosilac zahteva ima pravo da je u postupku zastupa punomoćnik iz reda advokata shodno članu 85 Zakona o parničnom postupku.

Odredbom člana 3 stav 4 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ broj 33/06) propisano je da je postupak rehabilitacije kao i pribavljanje dokaza iz stava 2 navedenog člana oslobođeno svih taksi i troškova, ali shodno navedenom članu 85 Zakona o parničnom postupku podnosilac zahteva je imala pravo da je u postupku po zahtevu za rehabilitaciju zastupa punomoćnik iz reda advokata, što je ista i učinila.

PRESESDNIK VEĆA-SUDIJA
Predrag Vasić

POUKA O PRAVNOM LEKU:

Protiv ovog rešenja u stavu jedan žalba nije dozvoljena, te je rešenje u tom stavu pravnosnažno danom donošenja 13.10.2014. godine.

Protiv odluke o troškovima postupka koje je sadržano u stavu dva izreke rešenja dozvoljena je žalba u roku od 15 dana od dana prijema pisanog otpравka odluke, Apelacionom sudu u Beogradu, a preko ovog suda.

Tajna večera, ulje na platnu, 59x84 cm, 1932.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

.....

Milorad Vukašinić
publicista, Novi Sad

ALEKSANDAR GELJEVIĆ – MISTERIJA NAD KREMLJOM

Aleksandar Geljević Dugin (Moskva, 7. januar 1962.) doktor političkih nauka, filozof, publicista, osnivač neoevroazijskog pokreta i tvorac savremene ruske geopolitičke škole, jedna je od najintrigantnijih ličnosti ruske intelektualne i političke scene u poslednjih nekoliko decenija. Rodio se u porodici Gelija Aleksandroviča, službenika Crvene armije, i Galine, lekara. Dugin je oženjen i ima dvoje dece, a pripada staroobrednoj pravoslavnoj crkvi koja je u kanonskom jedinstvu s Ruskom pravoslavnom crkvom.

Posle završetka srednje škole upisao je prestižni Moskovski vazduhoplovni institut s kojeg je isključen zbog „protivsovjetske delatnosti“. Osamdesetih godina 20. veka pridružio se moskovskom krugu disidenata koje je predvodio Jevgenije Golovin, što je uzrokovalo njegovo interesovanje za tradicionalizam i dela ezoterijskih filozofa poput R. Genona i J. Evole čiju je knjigu o „imerijalizmu pagana“ preveo 1981. godine. U to vreme ova grupa neobičnih disidenata je u zaboravljenim delima tradicionalističkih autora nalazila zadovoljavajuće intelektualne odgovore na izazove sovjetske stvarnosti. Iz toga doba zabeležen je i podatak da ga je KGB hapsio nekoliko puta i to zbog dela književnika Jurija Mamajeva i tadašnjeg najpoznatijeg sovjetskog disidenta Aleksandra Solženjicina. Od tada potiče i Duginova saradnja s Gajdarom Džemalom, jednim od najpoznatijih islamskih tradicionalističkih filozofa s kojim je devedesetih godina prošlog veka razrađivao alternativne geopolitičke projekte.

S Džemalom je 1987. godine stupio u članstvo organizacije „Pamjat“ koju je u nekim kasnijim radovima opisivao kao grupu koja je služila kao paravan za delovanje „atlantističkog krila“ KGB –a. Otvaranje Sovjetskog Saveza prema Zapadu omogućilo mu je prve kontakte s predstavnicima „nove evropske desnice“ poput Francuza Alana de Benoa, ali i saradnju s legendarnim rumunskim tradicionalistom i vrsnim poznavaoцем „okultne

istorije“ Žanom Parvuleskuom. Susret sa savremenim zapadnim društvom iz osnova je izmenio Duginove ideološke svetonazore i znatno ublažio stav prema sovjetskom modelu koji je okarakterisao „kao manje zlo u odnosu na liberalni Zapad“.

Početkom devedesetih godina počinje njegov neverovatan stvaralački angažman koji traje do danas. Najpre je osnovao mesečnik „Elementi“ i almanah „Mili anđeo“, a ubrzo je formirao i izdavačku kuću „Arktogega“ koja je objavljivala dela inostranih autora. Duginovi stavovi sve više su privlačili pažnju elektronskih medija, pa je bio i urednik nekoliko radijskih emisija. S Aleksandrom Prohanovom je osnovao časopis „Dan“ i Front nacionalnog spasa, organizaciju koja je bila izrazito antijeljcinovski nastrojena. U okviru ove organizacije ostvario je kontakte s liderom ruskih komunista Genadijem Zjuganovom, ali i čuvenim disidentskim piscem Eduardom Limonovom s kojim je posle avgusta 1993. godine, i neuspeloga puča protiv Jeljcina, formirao Nacionalboljševičku partiju. Saradnja s Limonovom još više je učvrstila njegove antiliberalne stavove, ali i bila podsticajna za teorijsko i praktično osmišljavanje „trećeg političkog puta“ koji bi bio podjednako udaljen od ranije prakse realnog socijalizma i tadašnjeg neoliberalnog koncepta uništenja Rusije.

Aleksandar Geljević je do 1995. godine objavio i četiri izuzetne knjige: „Putevi apsoluta“, „Konspirologija“, „Hiperborejska teorija“ i „Konzervativna revolucija“. Posebnu pažnju čitalačke publike privukla je čuvena „Konspirologija“, knjiga koju je prema sopstvenom priznanju završio neposredno pre insceniranog avgustovskog puča 1991. godine, a u kojoj je na originalan i dokumentovan način izložio koncept „okultne pozadine svetske istorije“. Dugin je u trećem delu ove knjige pod naslovom „Veliki rat kontinenata“ izložio alternativno geopolitičko viđenje istorije Rusije i SSSR-a posle 1917. godine. U najkraćem, postrevolucionarna dinamika istorije Sovjetskog Saveza nije ništa drugo nego neprekidni sukob dva suprotstavljena geopolitička principa „atlantizma i evroazijstva“ koje na operativnom planu sprovode dve sovjetske obaveštajne službe, od kojih je KGB – produžetak interesa partije i svetskog atlantizma, a vojna služba GRU – produžetak interesa države i svetskog kontinentalizma. U celoj priči naročito je zanimljiv odnos Zapada prema unutrašnjim protivrečnostima u Sovjetskom Savezu. Prema ovoj teoriji zapadne sile uvek su iskazivale spremnost na saradnju sa Sovjetskim Savezom kada su na vlasti bili „atlantisti“, dok su sasvim suprotan stav zauzimali kada bi na vlasti bili „evroazijci – kontinentalisti“. Kao primer za ovu tvrdnju Dugin navodi odnos zapadne „naučne historiografije“ prema Staljinu i moskovskim procesima iz tridesetih godina, koji su izazvali histeriju u zapadnoj javnosti ne toliko zbog likvidacija partijskih neistomišljenika, koliko zbog razaranja partijskih struktura koje su promovisale ideju „permanentne

revolucije“ (trockisti). Tako posmatrana, sovjetska istorija dobija sasvim novo geopolitičko značenje koje je iznad često banalnog zapadnog ideološkog diskursa koji se ističe u prvi plan kako bi se prikrili stvarni ciljevi ovladavanja ruskim resursima.

„Konspirologija“ je zanimljiva i zbog potpuno drugačije geopolitičke interpretacije događaja koji su prethodili Drugom svetskom ratu. Tridesetih godina prošlog veka i u Nemačkoj se odvijao prikriveni sukob „atlantista“ i „kontinentalista“. Reč je o sukobu koji je imao duboko simbolično geopolitičko značenje i koji je proizilazio iz „nemačke centralnosti“ kao njenog osnovnog geografsko – političkog obeležja na evropskom kontinentu. Minhenski sporazum iz 1938. godine i sporazum Ribentrop – Molotov iz 1939. godine, nisu bili ništa drugo nego otvorene manifestacije dubokih podela unutar struktura Trećeg rajha, koje su razrešene 22. juna 1941. godine napadom nacističke Nemačke na Sovjetski Savez. Bio je to veliki poraz „evroazijskog“ centra uticaja u Trećem rajhu, zahvaljujući kojem su, uprkos ogromnom vojničkom doprinosu SSSR – a u pobjedi nad nacizmom, posle Drugog svetskog rata SAD ostvarile stratešku inicijativu u Evropi, a koja je u krajnjoj liniji dovela do razaranja SSSR-a i Istočnog bloka.

Najznačajnije Duginovo delo svakako su „Osnovi geopolitike“, I–II, koje je objavljeno 1997. godine u vreme potpune dominacije SAD kao „novog centra atlantizma“ u svetskoj politici. „Osnovi geopolitike“ izazvali su ogromnu pažnju vojnih krugova i predstavljali manifest „novog evroazijstva“ kao autentičnog ruskog odgovora na izazove „novog svetskog poretka“. Mada izričito ne navodi, više je nego jasno da su „Osnovi geopolitike“ odgovor na poznati i tada popularni ogled američkog teoretičara Bžežinskog „Velika šahovska tabla“ u kojem se ovaj autor otvoreno zalagao za konfederalizaciju Rusije i njenu podelu na više regiona koje navodno „sputava teška birokratska ruka Moskve“. „Osnovi geopolitike“ u prvom delu su pregled najznačajnijih geopolitičkih teorija nastalih krajem 19. i početkom 20. veka. Reč je o kratkim analizama teorija zapadnih mislilaca poput Racela, Kjelena, Mekindera, „francuskih posibilitista“, Haushofera, Spajkmana i Mehena, ali i ruskih evroazijaca Savickog i Leontjeva. Naravno, posebnu pažnju čitaoca privlači kritička analiza Mekinderove „Geografske ose istorije“ i njegovog poimanja Rusije kao „Hartlenda – središnje zemlje“ oko koje se vrti osovina svetske istorije.

„Osnovi geopolitike“ su privukli veliku pažnju i na Zapadu, prvenstveno zbog analize praktičnih geopolitičkih pitanja s kojima se Rusija suočila neposredno po razaranju Sovjetskog Saveza. Suština Duginovog „novog evroazijstva“ je u praktičnoj primeni načela „misliti prostorno“. To podrazumeva radikalni otklon u odnosu na dotadašnje forme ruske državnosti. Na primerima kritike državnosti u vreme carske Rusije ili Sovjetskog

Saveza, Dugin gradi strategiju Rusije u 21. veku koja je zasnovana na ideji „evroazijske imperije“, što podrazumeva odbacivanje „ruskog nacionalizma“ i dijalog s drugim civilizacijama ukorenjenim na evroazijskom tlu. Zbog toga je Rusija kao najvažnija država Evroazije u obavezi da integriše ceo kontinent, koristeći se onim činiocima koji su joj na raspolaganju. S ove distance posebno su zanimljiva tadašnja Duginova zapažanja o situaciji u državama na postsovjetskom prostoru, posebno u Ukrajini koja se od 2014. godine pretvorila u područje nepomirljivog sudara dva različita geopolitička koncepta (atlantističkog i evroazijskog), a gotovo proročki deluju ondašnje analize o procesima u islamskom svetu čije se unutrašnje protivrečnosti odavno koriste u jednoj suptilnoj geopolitičkoj bici za ovladavanje naftnim i gasnim resursima u regionu Bliskog istoka. Kada je 1997. godine objavio „Osnove geopolitike“, Dugin je kritički ocenjivao ulogu Kine u svetskoj politici, posebno njen strateški savez sa zapadnim atlantistima. Zanimljivo je da je Dugin još tada uočavao postojanje „dve Kine“, i to one kontinentalne, koja naseljava unutrašnjost ove zemlje, i pomorske koja je od sedamdesetih godina uključena u razne mondijalističke nadnacionalne strukture, poput Trilaterale. Kao pristalica saveza s „tradicionalističkim islamom“, Dugin se u „Osnovama“ otvoreno zalagao za dezintegraciju Kine i podršku muslimanskom ujgurskom separatističkom pokretu u provinciji Sinkjang, ali je u nekim kasnijim radovima odustao od ove ideje.

U Duginovim radovima posebno mesto zauzima analiza složenih dešavanja u islamskom svetu. Ona je podstaknuta prvenstveno tragičnim događajima u Rusiji i nizom terorističkih napada koje su organizovali „radikalni islamisti“ (situacija u Čečeniji, Dagestanu, tragedija u Beslanu, moskovskom pozorištu i dr.). Posle događaja od 11. septembra u SAD, tema „radikalnog islamizma“ dobija svetsko geopolitičko značenje. Duginova osnovna teza je da se islamski svet ne može posmatrati jednoznačno, kao i da je pojava „radikalnog islamizma“ posledica komplikovanih društvenih činilaca koji oblikuju islamski civilizacijski areal. Dugin je u svojim radovima iskazivao izvesno razumevanje za jačanje verskog fundamentalizma u islamskom svetu, ali je u isto vreme pravio suštinsku razliku između šiitskog tradicionalističkog islama i njegovog uspona u Iranu, od radikalnih sunitskih sektaških pravaca (vehabizma i salafizma) koji svojom primitivnom verskom interpretacijom postaju „manipulativno sredstvo u rukama atlantističke geostrategije“.

Tim povodom Dugin je organizovao i međunarodnu konferenciju pod naslovom „Pretnja islama, pretnje islamu“ na kojoj su govorili istaknuti pravoslavni i muslimanski filozofi, a koji su postigli saglasnost o potrebi „dijaloga između pravoslavlja i islama“ nasuprot projektovanom „sudaru civilizacija“ koji je sadržan u ključnim strateškim dokumentima SAD kao

vodeće sile atlantizma. Zanimljivo je da su učesnici konferencije uočili da na jednom dubljem metafizičkom planu postoji niz sličnosti u interpretacijama verskog učenja raznih protestantskih denominacija u SAD (kvekeri, mormoni) i različitih islamskih pokreta (Al kaida, talibani, salafisti), a koji se prvenstveno odnosi na rigidno tumačenje verskog učenja i javno ispoljavanje izrazito netolerantnog odnosa prema drugačijim ispovedanjima svoje vere. Na praktičnom političkom planu odjeci ove konferencije bili su izuzetno veliki, i oni su posebno došli do izražaja tokom rešavanja komplikovane situacije na Kavkazu, a i prilikom ruske vojne intervencije avgusta 2008. godine u Abhaziji i Južnoj Osetiji.

Posle ostavke Borisa Jeljcina (1999) i dolaska Vladimira Putina na vlast, Dugin je zauzeo poziciju koja je sasvim suprotna u odnosu na devedesete godine prošlog veka. Najpre je promenio odnos prema KGB-u koji je postao „patriotska organizacija“, a u prvim Putinovim potezima uočio otklon od politike „vesternizacije“ koja je sprovedena u jeljcinovsko vreme. Do 2004. godine objavio je dela: „Filozofija tradicionalizma“, „Osnove evroazijstva“, „Apsolutna domovina“, „Evroazijski put“, „Ruska stvar“, „Geopolitika terorizma“ i dr. U međuvremenu je stekao status neformalnog Putinovog savetnika za geopolitiku, a sve više se angažovao i na međunarodnoj promociji evroazijskog pokreta. Posle serije „oboje-nih revolucija“ na postsovjetskom prostoru (Gruzija, Kirgistan, Ukrajina), osnivao je filijale evroazijskog pokreta koje su promovisale „alternativni model multipolarne globalizacije“. Aleksandar Geljević se posle 2008. godine naročito bavio promocijom koncepta „Evroazijske ekonomske zajednice“ s naglaskom na potrebu uključivanja Turske u proces reintegracije „Velikog kopna“.

Duginovi stavovi o Evroaziji izazvali su veliko zanimanje u turskim vojnim strukturama, koje po svemu sudeći nisu podržavale Davutogluovu koncepciju „strategijske dubine“ kao jedne vrste ideološkog amalgama nacionalizma i islamizma, a kasnije su i došle do izražaja u turskoj politici približavanja Rusiji posle neuspelog puča u leto 2016. godine.

Dugin je 2008. godine imenovan za profesora sociologije na „Lomonosovu“, a već naredne godine za šefa Katedre za međunarodne odnose. U to vreme pažnju čitalačke publike privikle su dve knjige: „Geopolitika postmoderne“ i „Četvrta politička teorija“. „Geopolitika postmoderne“ bila je neka vrsta odgovora na doktrinu „mrežnocentričnog rata“ koju širom sveta promovišu SAD. Dugin je u ovoj knjizi promovisao stav o tome da je nastala „nova geopolitička realnost kao posledica američke globalne hegemonije“ koja je promenila način života i određenje onoga što nazivamo državom, nacijom ili teritorijom. Pod uticajem ubrzanih društvenih promena atlantizam i kontinentalizam, nisu samo geografski, već i ideološki i kulturološki pojmovi.

Na taj način nastaje nova „geopolitika postmoderne“ čija je osnovna karakteristika, ne toliko direktno nametanje atlantističkog modela civilizacije nezapadnim narodima, koliko usmeravanje tuđeg kulturno-civilizacijskog obrasca u određenom pravcu koji pogoduje silama atlantizma.

Zanimljivo je Duginovo objašnjenje mrežnocentrične teorija rata. Ono je zasnovano na fundamentalnoj podeli ciklusa ljudske istorije na agrarnu, industrijsku i informacionu. Svakom od ovih ciklusa, strogo odgovaraju sociološki pojmovi predmoderne, moderne i postmoderne. Teorija mrežnih ratova, predstavlja model vojne strategije u uslovima postmoderne. Ključni činilac za čitavu teoriju postmodernih ratova je pojam „mreže“, a smisao mrežnog ratovanja je „razmena informacija“, odnosno maksimalno širenje oblika proizvodjenja informacija, pristupa informacijama, njihove raspodele i povratne veze. Ovako posmatrana „mreža je novi informacioni prostor ratovanja“ u kojem se odigravaju strateške operacije, obaveštajnog i vojnog karaktera, a takođe i njihova diplomatska, ekonomska i tehnička podrška. Borbene jedinice, sistem veza, informaciona podrška operaciji, oblikovanje javnog mnjenja, diplomatski potezi, socijalni procesi, obaveštajna i kontraobaveštajna služba, etnopsihologija, religiozna i kolektivna psihologija, ekonomska podrška, akademska nauka, tehničke inovacije, sve se to posmatra kao objedinjena celina unutar čijih sastavnih elemenata se mora vršiti neprekidna razmena informacija. Centralni zadatak vođenja svih mrežnih ratova predstavlja izvođenje „Operacije baznih efekata“ koja se definiše kao „sveukupnost radnji usmerenih na formiranje modela ponašanja prijatelja, neutralnih snaga i neprijatelja u situaciji mira, krize i ratova“. „Operacija baznih efekata“ je nastojanje da se u uslovima postmoderne uspostavi planetarna diktatura po američkom modelu, uz napomenu da je osnovna karakteristika novog ratnog modela njegov totalni karakter. Rat po obrascu postmoderne, to je totalna kontrola istorijskog procesa – naglašava Dugin.

„Četvrta politička teorija“ objavljena 2009. godine bavi se daljim usavršavanjem doktrine evroazijstva koja podrazumeva „napuštanje liberalizma, kao i svih njegovih podvrsta komunizma i fašizma“. Pažnju čitalaca svakako privlači Duginov stav o liberalizmu, komunizmu i fašizmu „kao produktima moderne“, ali i ideologijama koje su u svom osnovu bogoboračkog karaktera. Zato se evroazijska doktrina i njen „multipolarni“ model moraju bitno razlikovati u odnosu na model zapadne „unipolarne“ globalizacije, tj. evroazijstvo mora da počiva na modelu „saradnje, a ne potčinjavanja različitih naroda, kultura i civilizacija“.

Za nas s ovih prostora posebno su zanimljivi Duginovi stavovi o geopolitičkom karakteru jugoslovenske krize. Aleksandar Geljević je uravnoteženi posmatrač ovdašnjih događaja za kojeg je Balkan „pupak sveta“ (izjava data neposredno po proglašenju tzv. nezavisnosti Kosova). Tokom

više poseta Srbiji, Dugin je oštro kritikovao ponašanje ruske diplomatije tokom devedesetih, a agresiju NATO 1999. godine okarakterisao je kao tragediju. U radovima posvećenim analizi dešavanja na postjugoslovenskom prostoru ukazivao je na „egoistički karakter mikrodržava“, posebno Hrvatske, koja ukoliko teži izgradnji „Srednje Evrope“ mora biti „elastičan politički subjekt“. Za Dugina nikada nije bilo dileme da su pravoslavni Srbi jedini iskreni saveznik Rusa na Balkanu.

U nedavnom intervjuu u „Politici“ govorio je da Srbija ima šansu da sačuva teritorijalnu celovitost samo u savezu s Rusijom, i predložio da naša zemlja bude primljena u Evroazijsku uniju i ODKB jer tada „problem Kosova postaje i problem Rusije“. Dugin je istakao i da su posle intervencije u Siriji svi shvatili da Putin svoje prijatelje „ne izdaje“, uz napomenu „da će brzo doći trenutak kada će Srbija moći da načini izbor i dobije od Rusije sasvim drugačiji odgovor nego što ga je dobijala do sada. Taj horizont se nazire. Uvek sam prisutan tamo gde se okončava atlantizam i počinje evroazijstvo. Dolazi vreme da se načini izbor.“, zaključio je Aleksandar Geljević koji je do nedavno bio član savetodavnog odbora trenutno prvog ruskog obaveštajca Sergeja Nariškina. Ovome dodajmo da je od maja 2015. godine, zbog događaja u Ukrajini, Aleksandar Dugin na spisku lica kojima je zabranjen ulazak u SAD.

Detalj iz drugog dela memorara *Prvi svetski rat*,
u rukopisu, visoki karo

PRAVNE I POLITIČKE
IDEJE U ISTOČNOM
RIMSKOM CARSTVU

Srđan Šarkić, *Pravne i političke ideje u Istočnom rimskom carstvu*, Službeni glasnik, Pravni fakultet Univerziteta Union, Dosije studio, Beograd, 2017, 296 str.

Profesor dr Srđan Šarkić, veoma dobar poznavalac razvitka pravno-političke teorije od antike u najširem smislu pa sve do poznog srednjeg veka, u ovoj knjizi je izneo rezultate svoga proučavanja pravno-političke misli, za tu temu veoma zanimljivog perioda, od početka 4. do sredine 6. veka, tj. od početka vladavine cara Konstantina I Velikog, 306. godine, do kraja vladavine cara Justinijana I, 565. godine. Profesor Šarkić ističe da izlaganja autora pomenutog razdoblja,

sa retkim izuzecima, nisu ni preterano sistematična, ni previše originalna, ali su i pored toga zanimljiva, jer ti autori koriste i tumače svoje antičke uzore, prilagođavajući ih društveno-ekonomskim prilikama i novonastalim odnosima na početku 4. veka. To je prelazni period u kome se iz Dioklecijanovog dominanta razvijala vizantijska autokratija, a to znači da carsko dostojanstvo nije više vrhovna magistratura, – car koji se potčinjava zakonima; carsko dostojanstvo postaje despotska vlast, koja se zasniva na volji božijoj; car je božiji poslanik na zemlji koji je iznad zakona. Zbog toga je profesor Šarkić smatrao da je za osvetljavanje pravno-političkog shvatanja tog period najbolje da posveti pažnju odnosu vladara prema zakonu sa jedne strane i odnosu državne, tj. carske vlasti prema crkvenoj sa druge.

Budući da prof. Šarkić te odnose razmatra samo u političkoj i pravnoj teoriji, a ne u praksi, on ih je osvetlio kroz veoma dobar izbor tekstova najistaknutijih pisaca tog perioda, paganskih i hrišćanskih i, pored toga, kroz neke dokumente i zakonske tekstove, prateći ih svojim komentarima i biografskim beleškama o njihovim autorima.

S obzirom na to da je u pitanju prelazni period kojim se autor bavio, on je na jedan čitaocu pristupačan i zanimljiv način izložio položaj, i vlast carskog dostojanstva u Rimskoj republici, u kojoj je careva osnovna nadležnost bila vezana za titulu *imperator*, pored koje Šarkić objašnjava i titule *caesar* i *augustus* koje je car, nazivan *princeps*, nosio u odnosima sa Senatom i građanima. Posebno bismo skrenuli pažnju da je prof. Šarkić pratio razvitak ideje o vladarskom apsolutizmu, koji je u Rimskoj republici, naročito od uvođenja Avgustovog Principata, bio pod uticajem političko-pravnog helenizma. I dok su Rimljani izbegavali da Principat nazovu monarhijom, grčki autori su dobro

shvatili prodor helenističkih elemenata u Rim, tako da su u tom duhu definisali Avgustovu političko-pravnu tvorevinu. Nju prof. Šarkić ilustruje najpre tekstom istoričara Diona Kasija Kokijana:

„Na taj način vlast Senata i naroda je potpuno prešla u Avgustove ruke i od njegovog vremena postojala je strogo govoreći, monarhija. Jer monarhija je bilo najtipičnije ime za to, bez obzira što su kasnije dva ili tri čoveka držala vlast u isto vreme. Izvesno je da su Rimljani reč monarhija toliko mrzeli da svoje imperatore nisu nazivali ni diktatorima, ni kraljevima, niti ničim sličnim; ali pošto je najviša vlast u upravi prenetu na njih, oni moraju biti nazivani samodršcima.“ i nešto dalje Dion nastavlja u smislu „da je Avgust iznad samog sebe i zakona, i da bi mogao da uradi sve što želi i uzdrži se od činjenja onog što ne želi.“

Pored mišljenja istoričara Diona Kasija Kokijana o poreklu i shvatanju obaveze cara da se u većoj ili manjoj meri pridržava zakona, Šarkić navodi mišljenja i drugih grčkih i rimskih autora: pitagorejskog filozofa Arhite, pitagorejca Diogena, Aristotela, Ksenofonta, Cicerona itd.

Autor podseća na dve suprotne interpretacije vrhovne vlasti prisutne za sve vreme grčke i helenističke tradicije i potom ulaze u probleme rimskih institucija, odnosno u konflikt dominus–princeps. Jedno je vladar kao zakoniti magistrat, a to znači čuvar zakona, a drugo je vladar – izvor zakonodavstva. Šarkić citira tekstove više filozofa i političara o vladaru. Navešćemo čuvene Ulpijanove izreke:

„Što princeps zapovedi ima snagu zakona, budući da kraljevskim zakonom koji je o njegovoj vlasti donet, narod njemu i njime svu svoju vlast i moć poverava. I dalje, što god imperator odluči pismom i zapisom, ili upoznat u postupku odluči, ili van postupka donese delomičnu odluku, ili ediktom propiše,

smatra se da je zakon“. Dakle, ta rečenica zaključuje Šarkić označava princepsa i kao zakonodavca i kao mandataru rimskog naroda.

Ovo poglavlje autor završava komentarom 105. Justinijanove novele od 527. godine, u kojoj se prvi put u rimskom zakonodavstvu našao izraz „oduhovljeni zakon“. Izvod iz nje glasi:

„Sve ono što smo kazali ne odnosi se na carski položaj, kome je Bog podčinio i same zakone, poslavši ga (cara) ljudima kao oduhovljeni zakon“.

U vezi sa tom novelom autor postavlja pitanje da li ona predstavlja kraj jedne duge evolucije i konačni trijumf helenističkog monarhizma nad rimskim republikanskim shvatanjem? Prof. Šarkić odmah odgovara: „U praksi svakako da, ali ne i u političko-pravnoj teoriji. Naime, u zakonskim tekstovima, kao i u narativnim izvorima u Vizantiji se mogu naći i shvatanja koja označavaju cara kao ličnost iznad zakona, odnosno „živi zakon“, a isto tako i shvatanja da je car ličnost koja je podčinjena zakonima.

U drugom poglavlju prvog dela – *Pisci i tekstovi* prof. Šarkić, za četrnaest pisaca, počevši od druge polovine trećeg veka, dakle od Euzebija iz Cezareje do početka šestog veka, tj. Jovana Lidijca, najpre ispred teksta svakog od tih pisaca, izlaže manje ili više detaljnu biografiju, iz koje se vide mogućnosti tih autora da postanu dobri poznavaoци, kako prošlih, tako i njima savremenih, događaja i da učestvuju u njima.

Posle toga prof. Šarkić, po svome izboru daje delove njihovih spisa: pohvala, predavanja, govora itd. koji osvetljavaju shvatanje i tumačenje tih autora o odnosu cara i zakona. Rekli bismo da među njima posebno mesto zauzima jedan od najvećih crkvenih otaca 4. veka – Atanasije iz Aleksandrije ili Atanasije Veliki, kome Šarkić posvetio više stranica. Atanasije je učenik i saradnik čuvenog

pustinjaka i patrijarha Antonija. Kao sekretar patrijarha Aleksandra napisao je spis „Protiv pagana“. Atanasije je još za života stekao veliki ugled kao protivnik Arijevog učenja, kao i svojim otvorenim suprotstavljanjem carskoj vlasti, ističući da postoje dva carstva, zemaljsko i nebesko i da je carska vlast samo nad svetovnim carstvom u kome je monarh apsolutni gospodar. Pročitacu Šarkićeve izbor teksta u kome Atanasije opisuje idealnog monarha koji upravlja mirom i poretkom:

„Pošto u svetu postoji red i nered, srazmera i nesrazmera i harmonično jedinstvo kosmosa, a ne disharmonija, neophodno je da se razmisli i da se stvori predstava o tom gospodaru, koji je skupio i stegao sve te delove i stvorio od njih sklad... U jednom gradu sastavljenom od mnogobrojnih i različitih stanovnika, koji svi žive mirno i u jednakosti: ako to vidimo, shvatićemo da prisustvo jednog upravljača prethodi slozi, čak i ako ga ne vidimo. Jer nered je znak odsustva vlasti, dok red poznaje vođu.

Ovo poglavlje autor završava izvodima iz zakonodavnih tekstova cara Justinijana „koji odražavaju pravno-politička shvatanja samog cara“, kao na primer u 69. Noveli od 538. godine:

„... samo Bog i car koji sledi Boga mogu Carstvom da upravljaju pravično i sa umerenošću“.

Drugi deo – *Carstvo i crkva* takođe se sastoji od dva poglavlja. U prvom, tj. *Istorijskom uvodu* prof. Šarkiće ukazuje da je u svakom pogledu uvek bilo osnovno pitanje da li je car istovremeno i državni poglavar, tj. da li on može da se meša u crkvena pitanja i izdaje naređenja crkvi. O tome u spisima od IV do VI nema jedinstvenog mišljenja njihovih autora, za šta Šarkiće vidi glavni razlog u žestokim hristološkim raspravama, koje su dovele do mnogobrojnih sekti i rascepa i zaključuje da je to stvorilo carevima

mogućnost da se mešaju u crkvena pitanja. Međutim, uprkos tome Šarkiće ističe da je Crkva u caru dobila svog snažnog zaštitnika koji joj je „garantovao slobodu veroispovesti i privilegovan položaj“. Autor se detaljno osvrnuo na rad V v. seljenskih sabora, carevu ulogu u tom radu i rezultate njihovih zasedanja na kojima su rešavana sva složena pitanja hrišćanske veroispovesti i prati njeno postepeno priznavanje. Svoje izlaganje o tome započinje od Milanskog edikta 313. godine, podsećajući da su priznavanje hrišćanstva pratili veći ili manji progoni hrišćana. Ovo poglavlje Šarkiće završava epohom cara Justinijana, koja predstavlja vrhunac carskog uticaja na Crkvu.

Drugo poglavlje – *Autori i dokumenti* (179–243) profesor Šarkiće započinje tekstom o „Konstantinovoju politici prema hrišćanima“ o kojoj piše na osnovu nekoliko dokumenata iz „Crkvene istorije“ Euzebija iz Cezareje, od kojih su, prema mišljenju profesora Šarkiće, za razumevanje odnosa crkve i države u Konstantinovo vreme, najznačajnija tri. Prvi se odnosi na Milanski edikt o kome Šarkiće daje zanimljivu, a malo poznatu, činjenicu – da on nije sačuvan u originalu izdatom u Milanu, nego kao dokument koji je sačinio Licinije, ušavši u Nikomediju, juna 1313, ali se on tradicionalno naziva Milanski edikt. Bez sumnje da taj dokumenat sadrži suštinu milanskog sporazuma, o čemu Šarkiće kao najvažnije beleži: najpre slobodu veroispovesti hrišćanima, kao i svim ostalim verama, o čemu ćemo iz „Crkvene istorije“, prema autorovom izboru pročitati sledeće:

„Smatrajući već dugo da ne treba sprečavati slobodu veroispovesti, već da treba ostaviti volji i razumu svakoga, slobodu da se posveti božanskim stvarima prema svojim sklonostima, pozvali smo i hrišćane da sačuvaju veru svoje ispovesti i obožavanja“.

I zatim, hitan povračaj hrišćanima konfiskovanih dobara, čak i ako ih je država prodala ili poklonila fizičkim licima.

Autor se takođe osvrnuo i na *drugi*, ne manje značajan dokument „Istorije“ Euzebija iz Cezareje, o „Počecima crkvenih privilegija“, iznoseći njegovu suštinu – najpre, carevo darivanje afričkih crkava koje su bile pod upravom Cecilijana, episkopa Kartagine i zatim oslobođanje sveštenstva dužnosti da obavljaju neplaćena bogoslužjenja u korist države. Time je, kako je Šarkić tačno zaključio, sveštenstvo postalo privilegovan stalež, čije su se privilegije u srednjem veku povećavale.

Treći dokument pomenute Euzebijeve „Istorije“ je „Konstantinovo shvatanje uloge hrišćanskog cara“, koju prof. Šarkić ilustruje Konstantinovima pismom svome činovniku u Africi iz koga se vidi da Konstantin smatra da je Bog, tj. „božanska volja poverila caru sve zemaljske stvari“. O brojnim različitim zanimljivim mišljenjima o odnosu između cara i Crkve, odnosno Crkve i države, prof. Šarkić priča kroz odabrane pasusi ponajviše pisama careva, papa, hrišćanskih Otaca, crkvenih istoričara itd. o njihovom

shvatanju odnosa između cara i Crkve, odnosno Crkve i države. Među njima smo odabrali shvatanje pomenutog Atanasija iz Aleksandrije: „Ne mešaj se u crkvene stvari, niti nam izdaj naređenja u vezi sa tim, bolje uzimaj pouke od nas. Tebi je Bog poverio carsku vlast; nama je poverio Crkvu, Ko otme tvoju vrhovnu vlast, povrediće Božiji poredak; isto tako boj se ako podčiniš Crkvu sebi, jer ćeš biti odgovoran za veliko nedelo. Napisano je: Dajte caru carevo, a Bogu božije.“

Ovo poglavlje autor završava tekstom „Problemi izbora episkopa“, oko koga su se sukobljavali interesi Crkve i države i koje je rešeno novelom cara Justinijana od 2. aprila 565. godine.

Smatramo da je za značajnu epohu učvršćivanja i svetovne i crkvene vlasti, koja je započela vladavinom cara Konstantina (306. godine n.e.), i trajala do kraja vladavine cara Justinijana (565. godine n.e.), profesor Srđan Šarkić, na zanimljiv način, beležeći i komentarišući i različita mišljenja savremenika o odnosu cara prema zakonu, sa jedne, i cara i Crkve, sa druge strane, dao veoma dobru sintezu o pravnoj i političkoj ideji u Istočnom rimskom carstvu.

POVRATAK
MILOŠA MOSKOVLJEVIĆA*

Momčilo Isić, *Miloš Moskovljević 1884–1968, Život i delo*, Institut za noviju istoriju Srbije, Službeni glasnik, IK Vizantija, Beograd, 2017, 693 str.

1. – Istoričar Momčilo Isić se tokom poslednje tri decenije afirmisao radovima i studijama o seljaštvu i školstvu u Srbiji, o položaju žene u Srbiji, o Srpskoj pravoslavnoj crkvi i o Sretnu Vukosavljeviću.

Prvo su zapažene njegove studije o seljaštvu koje su nastale kao rezultat višegodišnjih istraživanja: *Seljaštvo*

Valjevske oblasti 1929–1941 (1985), *Seljaštvo u Srbiji 1918–1925* (1995), *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji* (1999), *Seljaštvo u Srbiji 1918–1941* (2001). U ove radove se ubraja i monografija o njegovom rodnom selu *Stanovništvo Svileuve u 19. veku*, (2002), kao i monografija *S narodom, za narod, o narodu – Sreten Vukosavljević 1881–1960*, (2012).

Druga oblast Isićeve istraživanja je vezana za školstvo u Srbiji o kojem je objavio dve knjige: *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata* (2001) i *Osnovno školstvo u Srbiji 1918–1941*. (2005).

Pomenimo da je Isić objavio i nekoliko vrednih koautorskih knjiga: *Žena je temelj kuće – Žena i porodica u Srbiji tokom 20. veka* (koautor Vera Gudac Dodić), (2011), *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*. (koautor dr Radmila Radić), (2015), „Sreten Vukosavljević, Nacionalna, prosvetna i politička delatnost“, u: Momčilo Isić, Milovan Mitrović, Dobrilo Aranitović, *Život i delo Sretene Vukosavljevića* (2012).

Tokom poslednjih deset godina Isić je radio na pripremi za objavljivanje *Dnevnika Miloša Moskovljevića (1916–1968)* u pet knjiga. Radeći na ovom izuzetno zahtevnom i obimnom poslu, on je napisao monografiju: *Miloš Moskovljević, Ličnost i delo*, koju su objavili Institut za noviju istoriju Srbije, Službeni glasnik i IK Vizantija u Beogradu krajem 2017. godine. Izdavači su uspeali da smeste na 695 stranica: 62 autorska tabaka teksta, 2.195 fusnota i preko 720 odrednica u registru imena. Dizajn korice je uspešno urađen, primeren sadržini knjige i predstavlja uspešan spoj klasičnog i modernog.

Zašto i čemu ovako ambiciozna i obimna knjiga? Odgovor na ovo pitanje dao je autor u Predgovoru knjige ukazujući na tzv. „istorijske beline“ u našoj historiografiji. On piše: „proces, pojave

* Autorizovano izlaganje na predavanju knjige Momčila Isića, *Miloš Moskovljević, Ličnost i delo*, koje je održano u Knjižari-galeriji Službenog glasnika, u Beogradu 18. septembra 2018. godine.

i događaji su permanentan predmet istraživanja u srpskoj istoriografiji. Ali, ličnosti koje su bile njihovi akteri ostale su dalje od pera istraživača, predstavljajući jednu od najvećih 'istorijskih belina', izuzmemo li najistaknutije vojskovođe, državnike i političare“ (str. 9).

Nasuprot istoriografiji pojedinih evropskih država, prvenstveno francuskoj istoriografiji, koja je još u prvoj polovini 19. veka u „istoriji tražila ljude mesto fakata“, u srpskoj istoriografiji to nije slučaj. Van optike istraživanja istoričara ostale su ličnosti i akteri istorijskih događaja, tako da je „početkom 21. veka, zapostavljena a u kolektivnom pamćenju naroda već pomalo i zaboravljena plejada likova koji su bili nosioci istorijskog razvoja države Srbije, od onih koji su je na bojnopolju svojom krvlju i svojim životima najpre stvarali a zatim i branili od neprijatelja, do onih koji su je u miru izgrađivali i doprinosili njenom sveukupnom napretku. Mada su mnogi od njih ušli u knjige, neki i u udžbenike, kao istaknuti državnici, političari, ratnici, naučnici i umetnici koji su neretko prevazišli okvire Srbije a njihovo delo postalo deo evropskog i svetuskog istorijskog nasleđa, knjige o njima još uvek su retkost. A upravo je knjiga najbolji spomenik za svakog od njih, spomenik tvrđi i od najtvrđeg mermera, spomenik koji ni zub vremena a ni ruka varvara nikada ne može potpuno da uništi“ (str. 9).

Shvatajući značaj monografija o istaknutim ličnostima iz naše istorije, jedan broj istraživača je poslednjih godina pripremio i objavio dragocene knjige. U tim knjigama priča o određenoj ličnosti i kontekstu u kojem je ona živela i radila prerasta u priču o ljudima, vremenima, idejama, procesima, problemima i događajima. Kao primer takvih knjiga pomenimo knjige Mire Radojević o Božidaru V. Markoviću (*Naučnik i*

politika, 2007) i knjigu Borisa Milosavljevića o Slobodanu Jovanoviću (*Slobodan Jovanović, Teorija*, 2017).

2. – Sadržaj monografije Miloš Moskovljević, *Ličnost i delo* svedoči o ogromnom trudu i umeštnosti autora. Na početku je Predgovor (str. 9–14) u kojem on daje objašnjenja zašto se upustio u istraživanje i pisanje monografije o Moskovljeviću, uprkos brojnim ograničenjima i teškoćama. Potom sledi relativno kratak uvod „Zavičaj i školovanje“ u kome je prikazano Moskovljevićevo poreklo, detinjstvo i školovanje (str. 15–20).

Rezultati istraživanja izloženi su u tri osnovna dela knjige. Prvi, najobimniji deo pod naslovom „Politički i nacionalni rad“ (str. 21–372) obuhvata sudbinu i aktivnosti Moskovljevića u Prvom svetskom ratu, u Savezu zemljoradnika, kao i njegovu javnu delatnost u Kraljevini Jugoslaviji i Socijalističkoj Jugoslaviji. Posebno je obrađen njegov politički i diplomatski rad.

U drugom delu „Kulturna, prosvetna i naučna delatnost“ (str. 373–534) obrađeni su prvo Moskovljevićeve stalni poslovi koje je obavljao u različitim institucijama: Treća beogradska muška gimnazija, Srpska književna zadruga, Leksikografski odsek SANU, Vukova zadužbina, Viša pedagoška škola, Institut za srpskohrvatski jezik SANU).

Nakon toga, prikazan je njegov bogati honorarni rad: uređivanje *Kalendar Selo i Poučne biblioteke*, prevodi, javna predavanja, pisanje udžbenika i rečnika, kao i poslovi lekture, korekture, recenzije. Posebna pažnja je posvećena njegovom radu u oblasti lingvistike i leksikografije.

Najzad, treći deo je posvećen „Privatnom životu“ Miloša Moskovljevića (str. 535–669). U njemu su na osnovu bogate dokumentacije podrobno obrađeni: momački život, porodični život,

dnevnik, zdravlje i kraj života Miloša Moskovljevića. Sasvim na kraju je dat i njegov portret.

Monografija je zasnovana na kritički korišćenju obimnoj arhivskoj građi, pohranjenoj u Arhivu Jugoslavije, Istorijskom arhivu Beograda, Arhivu Srbije, Istorijskom arhivu u Šapcu, Arhivu SANU, Arhivu Matice srpske, zatim, na brojnim objavljenim istorijskim izvorima. Ona se posebno oslanja na prvorazredni materijal u neobjavljenom Moskovljevićevom „Dnevniku“ koji je vodio od 1916. do 1968. godine.

Knjiga sadrži bogatu foto-dokumentaciju: brojne fotografije, dokumente, pisma, beleške i sl., koji su dragoceni za svestranije sagledavanje ličnosti i dela Miloša Moskovljevića, ali i društva i vremena u kojem je živeo.

Treba istaći da ova monografija nije samo knjiga o ličnosti Miloša Moskovljevića, već svojevrsna istorija Srbije u razdoblju od preko pola veka, i to u izuzetno turbulentnom periodu. Reč je o periodu u kome je Srbija, prvo, osnažila svoju državnost, uspešno okončanim balkanskim ratovima, zatim, ogromnom žrtvom u Prvom svetskom ratu, omogućila stvaranje Kraljevine SHS/Jugoslavije i, onda, podnosila najveći teret tokom njenog opstajanja, da bi žrtvom u Drugom svetskom ratu najviše doprinela pobjedi nad okupatorom, a kasnije i u izgradnji socijalističke Jugoslavije.

S obzirom na brojne dužnosti koje je Miloš Moskovljević obavljao i položaje koje je zauzimao u političkom i društvenom životu Srbije i Jugoslavije, u periodu dužem od pola veka, analiza njegovog života i dela predstavlja važan doprinos sagledavanju sveukupnih društvenih i političkih prilika u Jugoslaviji, posebno u Srbiji. Takođe, ova monografija nas upoznaje sa izuzetno značajnim delom Miloša Moskovljevića u oblasti lingvistike i leksikografije, posvećujući, s tim u vezi, posebnu pažnju njegovom

Rečniku savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom. Ovo delo on je nazivao svojim životnim delom, koje je, nažalost, zbog narastajućih nacionalnih sukoba u socijalističkoj Jugoslaviji krajem šezdesetih godina 20. veka bilo zabranjeno i uništeno. „U savremenoj srpskoj historiografiji niko kao Momčilo Isić nije stvorio pouzdaniju empirijsku osnovu za proučavanje pojave Moskovljevićevog *Rečnika savremenog srpskohrvatskog jezika s jezičkim savetnikom*, i afere koja je tu pojavu pratila“ (dr Latinka Perović).

3. – U celini posmatrano, Momčilo Isić je napisao vrednu knjigu. Pišući je, on je maksimalno iskoristio: prvo, svoja dosadašnja istraživanja i poznavanja perioda u kojem je Moskovljević živeo i delovao; i drugo, pet knjiga „Dnevnika“ Miloša Moskovljevića, u kojima je on sam svedočio o svom životnom putu, javnim delatnostima i bogatom delu. Rezultat je monografska studija kao spoj bogatih arhivskih izvora i građe s podacima iz privatnog života Miloša Moskovljevića koje je crpeo iz njegovih dnevnčkih beleški.

Na taj način, Isiću je pošlo za rukom da prikupi, zabeleži i objavi najrelevantnije podatke iz Moskovljevićevog života. Na to su kao vrlinu studije posebno ukazali recenzenti: „Skoro da dr Isiću nije promaklo ništa iz Moskovljevićevog života, a da on to nije zabeležio. Znalčki je analizirao i najsitnije detalje, postavljajući ih na odgovarajuće mesto u monografiji, koja će, nesumnjivo, podstaći buduće istraživače, da njihove teme češće budu biografije pojedinih ličnosti, što, inače, sada nije slučaj“ (dr Đura Stevanović).

Treba posebno istaći da je Isić pišući o jednom vremenu obeleženom krajnostima i subjektivnošću, revolucionarnom „istinom“ i preteranom nacionalnom bolećivošću, uspeo da ostane uravnotežen, objektivn i korektan.

Stvorio je pouzdanu empirijsku osnovu za proučavanje životnog puta, ličnosti i dela Miloša Moskovljevića.

Uprkos svim navedenim kvalitetima, ovoj monografiji se mogu uputiti i određene primedbe. Konceptualni okvir teme autor je široko formulisao.

Uočljiva je njegova težnja da što više materije i podataka obuhvati i unese u svoj rad. To je ponekad dovodilo do gubitka kontinuiteta izlaganja i teorijskog uopštavanja. Autor je zahvatio i suviše širok krug problema, što mu je onemogućilo da neke od njih potpuniye obradi. U pojedinim odeljcima prvog i drugog dela njegova analiza je više deskriptivna a manje analitička i kauzalno-eksplikativna.

Autorova minucioznost pored dobrih ima i loših strana. U iznošenju i obradi podataka iz Moskovljevićevog porodičnog života, autor je ponekad prelazio delikatnu granicu. Na primer, prikaz dilema koje je Moskovljević imao pri stupanju u brak sa Maricom Trojanović, zatim opis ljubavnog života njegove ćerke Olge i sl.

Isićeva monografija ima i izvesnih nedostataka vezanih za širok konceptualni okvir, tehničku obradu teksta i tumačenje rezultata istraživanja, što nije takvog obima i karaktera da bi umanjilo njenu ukupnu vrednost. Zato možemo zaključiti da ona predstavlja značajan

doprinos srpskoj historiografiji i društvenoj nauci. Reč je o obimnom, sveobuhvatnom i bogato dokumentovanom i ilustrovanom delu. Izložena zapažanja i zaključci autora zasnovani su na relevantnim izvorima saznanja, kako odgovarajućim istorijskim izvorima i, u meri u kojoj je to bilo potrebno, odgovarajućoj praksi državnih organa, tako i na bogatoj i savremenoj literaturi. Monografija je napisana razgovetnim jezikom i lepim stilom, što, zajedno sa preglednom sistematikom, doprinosi lakom praćenju izlaganja i razumevanju materije.

Stoga će ova monografija biti od koristi istoričarima u istraživanju ne samo bogate ličnosti i dela Miloša Moskovljevića nego i za istraživanje kulturne i političke istorije Srbije u razdoblju od preko pola veka, od početka dvadesetih do kraja sedamdesetih godina 20. veka. Takođe, koristiće istraživačima za istraživanje privatnog života i biografija pojedinih ličnosti.

Sa objavljivanjem ove monografije o Milošu Moskovljeviću i pet tomova njegovih „Dnevnika“ koji su u štampi – Momčilo Isić je odužio dug prema ovom izuzetnom čoveku i stvaraocu. Time se bar donekle ispravlja velika nepravda koja je naneta Milošu Moskovljeviću, te omogućuje da njegova samosvojna ličnost i delo zauzmu zasluženo mesto u našoj nauci i kulturi.

POSVETE PRIJATELJSKE
ZAHVALNOSTI
SVETOZARU STOJANOVIĆU*

Katarina Karamijalković, *Knjige s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr. Svetozara Stojanovića*, Univerzitetska biblioteka u Kragujevcu, Institut društvenih nauka, Albatros plus, Beograd, 2018, 204 str.

* Recenzija rukopisa, Mr Katarine Karamijalković, *Knjige s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr. Svetozara Stojanovića*. U tekstu koji sledi izvršene su neophodne modifikacije s obzirom na to da je rukopis u međuvremenu štampan kao knjiga u izdanju - Univerzitetska biblioteka u Kragujevcu, Institut društvenih nauka, Albatros plus, Beograd, 2018.

1. – Poslednjih decenija retko se dešavalo da se nakon smrti naših istaknutih stvaralaca sačuvaju knjige iz njihovih ličnih biblioteka. Mali je broj javnih biblioteka koje su zainteresovane za prijem i stvaranje zbirke *biblioteka celina – legata* znamenitih intelektualaca ili porodica, kao i za čuvanje tih kolekcija u njihovoj celosti za buduće generacije. Nažalost, to ima za posledicu da pojedine knjige iz ličnih biblioteka najčešće završavaju na pijacama ili u staroj hartiji. Na sreću, ima i drugačijih primera. Posle smrti prof. dr. Svetozara Stojanovića, njegova porodica je 2011. godine poklonila njegovu ličnu biblioteku od 2800 knjiga i stručnih časopisa Univerzitetskoj biblioteci Kragujevcu. U skladu sa važećim ISBD standardima u periodu od 2011. do 2013. godine dobijena građa razvrstana je, signirana i kataloški obrađena i formirana je *Posebna biblioteka (legat) profesora Stojanovića*, koja se može pretražiti u elektronskoj bazi COBISS i naći u Biblioteci Univerziteta u Kragujevcu.

Svetozar Stojanović spada u red vodećih srpskih filozofa koji je uživao veliki ugled u svetu. U širokom luku od svojih gimnazijskih i studentskih tekstova u novinama, preko filozofskih studija, rasprava i polemika javnog intelektualca, do poznih spisa o tranziciji, disoluciji Jugoslavije, globalizaciji i ekokatastrofi, Stojanović se afirmisao kao neumorni analitičar dubinskih konkretnoistorijskih procesa i njihove teorijsko-filozofske artikulacije. Objavio je brojne filozofske studije, teorijske rasprave, ali i publicističke radove i novinske napise. *Bibliografija prof. dr. Svetozara Stojanovića* koju je sačinio Dobrilo Aranitović sadrži 490 njegovih radova i 133 rada o njemu. Nepodeljeno je mišljenje da je svojim javnim angažovanjem doprineo unapređenju standardâ javnih nastupa i društvene kritike na prostorima sa kojih je potekao i kojima je bio iskreno privržen.

Otvorenog i tragalačkog duha, sklon samorefleksiji i samokritici, Stojanović je, samokorigujući se, prošao kroz nekoliko faza u svom misaonom razvitku (od marksiste-praksisovca do socijal-(eko-)demokrate). U svim ovim fazama svog misaonog razvitka i delovanja Stojanović je nastojao da kritički reaguje na konkretno-istorijska zbivanja i da to prvenstveno čini sa pozicije filozofa i društvenog teoretičara. Sa te pozicije on je tragao za istinom, nastojeći da jasno formuliše, ubedljivo obrazloži i u društvenoj kritici primeni načela humanizma.

Ovome treba dodati da su Stojanovićeve doprinose filozofiji i društvenoj teoriji, po sadržini i kvalitetu bili na svetskom nivou. O tome svedoči činjenica da su njegove prve tri knjige i veliki broj stručnih rasprava i članaka prevedeni na engleski, nemački, francuski i druge jezike, a da je on bio gostujući profesor na uglednim univerzitetima Evrope, Amerike i Azije. O ugledu koji je profesor Stojanović uživao u svetu nedvosmisleno govori i podatak da je, uz Branislava Petronijevića i Mihaila Markovića, jedini autor sa prostora Srbije koji je 1996. godine uvršten u svetski *Biografski rečnik filozofa 20. veka (Biographical Dictionary of Twentieth-Century Philosophers)*, London; New York, 1996).

Budući da je Svetozar Stojanović bio značajna i veoma poštovana istorijska ličnost, njegova biblioteka je 23. februara 2018. godine proglašena za Kulturno dobro od velikog značaja (0101 broj 223/1) i upisana je u *Registar stare i relike bibliotečke građe od velikog značaja*.

2. – Mr Katarina Karamijalković, viši diplomirani bibliotekar Univerzitetske biblioteke u Kragujevcu, se prihvatila veoma nezahvalnog posla – stručne redakcije zapisa poklonjenih knjiga u skladu sa zahtevima bibliotečke struke i priređivanja kataloga lične biblioteke prof. dr Svetozara Stojanovića. Zbirka

monografskih publikacija, koja je bila obuhvaćena redakcijom, sadrži 2235 bibliografskih jedinica, odnosno 2106 naslova i 129 duplikata. Najbrojnije su knjige na srpskom jeziku (1414 knjiga), ali su veoma zastupljene i knjige na stranim jezicima (821 knjiga), i to na engleskom, nemačkom, ruskom, francuskom, italijanskom, španskom i drugim jezicima. Po rečima same autorke: „Tematski, biblioteka pokriva veliku oblast nauke, a najveći broj publikacija čini stručna literatura iz oblasti filozofije, etike, logike, sociologije, antropologije, političkih nauka, istorije, religije. Osim stručne literature, Stojanovićeve biblioteku čine i brojna književna dela proslavljenih srpskih i svetskih pisaca, zatim rečnici, različite enciklopedije, kao i publikacije iz umetnosti. Vremenski raspon izdatih knjiga kreće se od 1898. do 2010. godine.“

Radeći ovaj posao autorka je zapazila da veliki broj knjiga sadrži posvetu. Bilo je očigledno da je reč o posvetama autora, urednika i prevodilaca samih publikacija koje su poklonjene, među kojima je bilo mnogo Stojanovićevih kolega, saradnika i prijatelja. Mr Katarina Karamijalković je učinila veliki napor kako bi pronašla i evidentirala svaku knjigu koja sadrži posvetu, precizno protumačila svaku posvetu, a zatim ih doslovno pod navodnicima unela u uzajamnu bazu podataka COBIB.SR i trajno ih vezala za signature publikacija u kojima se nalaze u lokalnoj elektronskoj bazi Univerzitetske biblioteke u Kragujevcu. Nakon dugotrajnog i posvećenog rada došla je do sledećeg rezultata: posvete sadrže 354 knjige koje je Stojanović dobijao u periodu od 1950-ih do kraja njegovog života 2010. godine.

Ukupan broj pisaca posveta je 232, što znači da su pojedini autori poklonili Stojanoviću više primeraka različitih knjiga u određenom vremenskom periodu. Od ukupnog broja autora posveta, 164 čine domaći autori, a 68 strani.

Darodavci su različiti, a među njima ima velikih imena srpske i svetske nauke, filozofije i književnosti, kao što su: Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Gajo Petrović, Aleks Dragnić, Đorđe Vid Tomašević, Jovan Arandelović, Božidar Jakšić, Zagorka Golubović, Milovan Radovanović, Đuro Šušnjić, Kosta Čavoški, Milovan Đilas, Antonije Isaković, Nikša Stipčević, Matija Bečković i mnogi drugi. Od stranih autora/darodavaca tu su: Erih From (Erich Fromm), Helmut Flajšer (Helmut Fleischer), Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), Kurt Salamun (Kurt Salamun), Hasan Hanafi (Hassan Hanafi) i drugi.

Posvete su prenesene originalnim pismom, sa svim karakteristikama pisanja teksta i postojećim pravopisnim ili gramatičkim greškama. Autorka ističe da su „knjige s posvetom značajne ne samo po kulturno-istorijskoj vrednosti i imenima njihovih autora, već i po tome što svedoče o Stojanovićevom druženju s vrhunskim znalcima svetske kulturne i istorijske baštine, koji su poštovanje prema njegovom radu izražavali svojim delima.“

Većina posveta napisana je veoma promišljeno, sadržajno, neke čak i sa puno emocija. Zanimljivo je da su brojni autori ispisujući posvetu profesoru Stojanoviću istovremeno ispisali svoj intelektualni i ljudski portret. Na drugoj strani, oni su istovremeno otkrivali svojevrni portret Svetozara Stojanovića, jer postoje posvete čiji su autori nastojali da vrednuju i izreknu sud o Stojanovićevom višedecenijskom pregalastvu i delu koje je stvorio. Najzad, tu su i posvete koje daju dragocene podatke o njemu (kakav je bio pedagog, koje umetnosti je voleo, koje knjige je rado čitao i tsl.), i tako tvore mozaik njegove ličnosti. Upućene posvete na najbolji način otkrivaju o vlasniku biblioteke mnoge njegove osobine i kvalitete koje javnosti nisu bile poznate.

3. – Finalizujući svoj rad na izradi publikacije o *Knjigama s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr Svetozara Stojanovića*, mr Katarina Karamijalković je uložila veliki trud u pripremu, štampanje i objavljivanje ove neobične knjige. Njena knjiga je ambiciozno koncipirana i sadrži sledeća poglavlja sa uporednim tekstom na srpskom i engleskom jeziku: Život i delo Svetozara Stojanovića, Lična biblioteka, Knjige s posvetom, Uvod u Katalog knjiga s posvetom i registre, Literatura, Bibliografski opis knjiga s posvetom, Posvete na različitim jezicima, Imenski registar pisaca posveta, Registar naslova po jezicima, Predmetni registar, Recenzije.

Izdavanjem štampane monografije *Knjige s posvetom u ličnoj biblioteci prof. dr Svetozara Stojanovića*, potvrđuje se identitet njegove lične biblioteke kao celine. Pored toga, šira javnost će upoznati sadržinu njenog fonda, a stručna javnost i istraživači različitih profila dobiće građu za naučnoistraživački rad. Najzad, postojanje štampane monografije, pored informativnog karaktera, omogućuje svim korisnicima biblioteka dugoročno korišćenje, kako same monografije, tako i popisanih publikacija.

Ova knjiga i njen postupak izrade je umnogome specifičan, redak i nepoznat kao stručno-informativni žanr. Ostaje dilema za teoretičare književnosti i bibliografe kom literarnom žanru ona pripada? U svakom slučaju, mr Katarina Karamijalković je knjigu priredila u skladu sa najvišim bibliografskim standardima. Reč je o prvom uspešnom prikazu legata jednog srpskog filozofa, čijoj se stručnoj obradi pristupilo blagovremeno i na primeren način. Svedočeci o jednom vremenu i o glasovima ljudi koji su u tom vremenu živeli, ona umnogome baca novu svetlost na ličnost i delo Svetozara Stojanovića i omogućava da dopunimo i obogatimo njegovu duhovnu biografiju.

Vladimir Marković

SVEDOČANSTVO O VREMENU ZLA

Sava Banković, *U predvorju pakla*, „Catena mundi“ i Udruženje „U ime naroda – za slobodnu Srbiju“, Beograd 2018, 263 str.

1. – Septembra 2018. godine, u tiražu od 1600 primeraka, objavljena je, kao drugo (prvo je štampano još 1991. godine), prošireno i dopunjeno izdanje, potresna memoarska knjiga *U predvorju pakla* Save Ž. Bankovića (1905–1997), srpskog pravoslavnog sveštenika i veroučitelja. Naziv knjige verno odražava sav protin život, dugo i mukotrpno robijanje i teško proganjanje pod komunizmom. Izdavači knjige su: Izdavačka kuća „Catena mundi“ i Udruženje „U ime naroda – za slobodnu Srbiju“.

Recenzenti ovog, kao i prvog izdanja, su mitropolit Amfilohije (Radović)

i Antonije Đurić. Glasoviti predgovor „O Savi Bankoviću“ napisao je protojerej-stavrofor Savo B. Jović, a priređivač, i ujedno jedan od članova uređivačkog odbora, je dr Srđan Cvetković, iz beogradskog Instituta za savremenu istoriju.

U uvodnoj „Reči priređivača“ (str. 9–16.) Srđan Cvetković navodi sledeće: „Na svega nešto više od 150 strana knjiga je rekla čitaocu više nego mnoge obimne naučne studije. Neverovatno životno iskustvo, dve decenije progona i patnji na robiji, opisano je na takav način da na čitaoca ostavlja neizbrisiv trag i primorava ga na razmišljanje“ (str. 9). Cvetković naglašava da je Sava Banković u svojoj golgoti prošao sve zatvore u Srbiji: „Prvog juna 1945. sproveden je (iz Aleksinca, pa Niša) u Kazneni zavod `Zabela` kod Požarevca, a 19. avgusta 1945. u zatvor u Nišu, da bi na kraju završio 15. decembra, godinu dana od lišavanja slobode, u Sremskoj Mitrovici“. Tu je ostao sve do kraja svog dugogodišnjeg, tegobnog robijanja.

Kaznu je služio pod najstrožijim režimom, često uz torturu i u samicama, jer se nije hteo pokoriti zatvorskim vlastima, držeći se hrišćanskih kanona. Budući da se nije hteo pokoriti zakonskim vlastima, više od deset godina proveo je po samicama i preko šest godina ležao na betonu bez kreveta. Živeo je, kao i ostali politički osuđenici, na dnevno 200 grama proje i „mutne i prljave vruće vode“. Uprkos tome, zaključuje Cvetković, glad, psihofizička tortura i zima nisu ga omele da i na robiji nastavi da ispoveda hrišćanske i demokratske ideje, o čemu svedoči i njegov podebeli zatvorski dosije. Držao se pravoslavnih vrednosti, ali i (opšte)ljudskih principa, nije poklekao pred ucenama i batinama, sve do kraja kazne. „Sve je stoički podnosio poput onih velikih hrišćanskih mučenika iz prvih vekova hrišćanstva.“

Tokom čitavog Drugog svetskog rata, Sava Banković nije imao nikakve

veze sa Nemcima; naprotiv, kao okupatore prezirao ih je. Međutim, kao potpuni i dosledni antikomunista ni tada nije skrivao svoja politička ubeđenja. Odgovarao je svoje veroučenike da odlaze u skojevce, partizane, i u tome imao prilično uspeha. To su komunisti, još tokom rata, dobro upamtili. I žestoko mu se, kao i mnogim drugima, osvećivali.

Prota Sava Banković uhapšen je od strane Ozne 6. decembra 1944. godine u Vrnjačkoj Banji; gde je, s porodicom, živeo i radio kao mesni paroh i veroučitelj. Prvo je, kao „veliki, okoreli i nepopravljivi neprijatelj države i naroda“, osuđen na smrt; zatim je, u žalbenom postupku, ta kazna preinačena na 15 godina strogog zatvora. Naravno, u ono vreme ova kazna označavala je u praksi nešto znatno gore nego kasnije. Prota Banković se, po drugi – i poslednji put, našao u zatvoru 21. juna 1973. godine. Razlog: „neprijateljska propaganda“, „zloupotreba religije i crkve u političke svrhe“. Ovoga puta dobio je „samo“ šest godina zatvora, što je posle umanjeno na četiri. Obe kazne prota Banković je izdržao u celini; dakle, bez ijednog dana umanjenja, ma po kom osnovu. Za njega nije bilo: pomilovanja, amnestije, ublažavanja zatvorskog tretmana, niti bilo kakve druge pogodnosti. Iako su mnogi drugi optuživani i osuđivani za najteže, nasilne, krivične delikte kasnije dobijali smanjenje kazne.

Oba puta, iako se u međuvremenu, u dugom periodu od 1944–45. do 1973. godine, mnogo štošta u državi i društvu značajno izmenilo, u optužnici i presudi protiv Save Bankovića dosta toga je bilo preuveličano, ili čak izmišljeno. Iz tih optužnica i sudskih presuda jasno se vidi da je on oba puta suđen i osuđen isključivo zbog delikta mišljenja. Istina, prota Banković je bio pristalica četničkog – Ravnogorskog pokreta, ali je to ispoljavao isključivo kao

lični političko-ideološki stav, što nikada i nigde nije bilo zakonom zabranjeno.

Tokom izdržavanja zatvorskih kazni, prota Banković je, kao sapatnike, upoznao i druge „znamenite“ ratne, političke, verske osuđenike, različitih nacionalnosti, veroispovesti, političkih opredeljenja. On ih posebno opisuje, kao i druženje i razgovore sa njima. Ti opisi su objektivni, istiniti i većinom afirmativni, čak i kada se sa političkim stavovima i postupcima ponekih od njih i ne slaže. Ovo predstavlja posebnu vrednost njegove knjige.

Prota detaljno i verno opisuje razne tamne, nemile stvari u zatvoru: izricanje i izvršavanje smrtnih kazni i njihov odraz na sve druge zatvorenike; pokušaje i izvršavanje samoubistava (uglavnom kao posledice vrlo loših i strogih zatvorskih uslova i torture). On uvek navodi javan dokumenat, puna i prava imena i prezimena, nadimke, funkcije i druge podatke svih kojih se seća. I to ne samo žrtava, i drugih utamničnika, nego i pripadnika one druge, suprotstavljene strane (policajaca, policijskih doušnika, provokatora, javnih tužilaca, sudija, islednika, zatvorskih stražara, lažnih svedoka).

2. – Sudeći po naslovima odeljaka u knjizi relativno lako može da se odredi o čemu autor u njima govori: Zatvor Ozne u Vrnjačkoj Banji 1944, Zatvor Ozne u Aleksincu, 1945. godina, Zatvor Ozne u Nišu, Zatvor Vojnog suda u Nišu, Vaskrs 1945. godine, Zabela, Iz Niša u Mitrovicu, Konfiskacija odela i rublja, Uskrs 1946, Veselje u sobi broj 9, 1948. godina, 1950. godina, Pevanje, Tuče među osuđenima, Priedbe, Razna bekstva, Još o cinkarošima, Dubok moralni pad, Po drugi put u zatvoru, Završna reč.

Veći deo knjige se odnosi na prvu robiju prote Bankovića (1945–1959). Nažalost, o svojoj drugoj robiji, iako je

ona potrajala čitave četiri godine (1973–1977), on u knjizi govori veoma malo, samo na polovini jedne stranice. Isto tako, skoro ništa ne piše o vansudskim, neformalnim proganjanjima, i diskriminacijama na „slobodi“. Jer nakon izlaska sa prve i druge robije prota je sve vreme do duboke starosti, praćen, nadziran i na razne načine šikaniran (ostavljen dugo bez zaposlenja i penzije, bez pasoša). Dugo je živeo sa suprugom kao izgnanik u manastiru Ravanica (Vrdnik) na Fruškoj gori. Samo delić od toga izneo je priređivač knjige Cvetković, u rečenici: „Pred konferenciju KEBS-a u Beogradu, u jesen, 1977. godine, bio je nadziran i ograničavano mu je kretanje, jer su se vlasti plašile incidenata i narušavanja ugleda zemlje 'liberalnog komunizma'“. A prota je tada već imao 72 godine.

U svojoj recenziji mitropolit Amfilohije Radović je napisao: „Devetnaest godina prota Sava je tamnovao u kazamatima bezbožnoga Broza i nije se pokolebao. Tim svojim viteštvom on se pribrojao onim najdivnijim, srpskim svetenicima od vremena Svetog Save, pa do naših dana. Treba pročitati njegovu knjigu *U predvorju pakla*, pa da sagledamo i da vidimo da je bio čovjek mudar koji je ponirao u lavirinte ljudske ogrehovljenosti, ali i tragao za ljepotom ljudske duše.“ A drugi recenzent, književnik Antonije Đurić, u predgovoru sa naslovom „Na dnu ljudske patnje“ istakao je: „Samo je Bog mogao da sačuva protu Bankovića da bi sada, u predvečerju života, svedočio o patnjama zatočenika u Brozovim kazamatima. Ko je, pukim slučajem, glavu sačuvao, nije mogao da izbegne onaj kazamatski pogrom koji poput vodeničkog kamena melje dušu, drobi kosti, lomi i kida dostojanstvo. Sve je bilo smišljeno tako da se čovek unizi i unakazi, slomi volja, savije kičma, ubije Bog u njemu.“

Predugo i preteško robijanje svakako je oštetilo zdravlje prote Save Bankovića. Ali on je i pored toga poživio 92 godine. On predstavlja redak primer hrabrosti i doslednost, spremnosti da podnese i najveće žrtve za svoja uverenja i stavove. Malo je ljudi kao Sava Banković koji mogu da se dostojanstveno nose sa takvim životnim nedaćama i da tako stoički, bez roptanja, podnose takve udarce sudbine.

3. – Prota Sava Banković je preminuo 16. januara 1997. godine. Sahranjen je u manastiru Voljavča kod Topole, a opelo je služio vladika Amfilohije Radović. Mihailo Šaškijević (1929) je posthumno priredio njegov živopis i nekoliko dokumenata o njegovom stradanju u knjizi *Mučeništvo Save Bankovića* (2008). Priređivač Cvetković je iz ove Šaškijevićeve knjige preuzeo i objavio u prilogu tekst „Prividna sloboda i ponovo zatočenje. Objavio je i deo pisma Save Bankovića Mihailu Šaškijeviću napisano u Vrdniku 22. maja 1991. Godine.

Važan deo ove knjige čine delovi iz zatvorskih dosijea Save Bankovića (1945–1959. i 1973–1977. godina).

Na kraju su Prilozi u koje su uvršteni izvodi iz štampe, sećanja sina Filipa Bankovića na svog oca, i beseda mitropolita Amfilohija izgovorena na opelu proti Savi Bankoviću 18. januara 1997. Poseban napor priređivač je uložio u prikupljanje foto-dokumentacije o Savi Bankoviću, koja dodatno obogaćuje njegov tegobni životni put i ljudski profil.

Zahtev za rehabilitaciju prote Save Bankovića podneli su njegovi sinovi Filip i Momčilo i ćerka Milka, kao najbliži srodnici i zainteresovana lica u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji. Okružni sud u Sremskoj Mitrovici je doneo rešenje o rehabilitaciji 8. decembra 2008. godine. Sud je utvrdio da je prota Banković bio osuđen iz političkih i ideoloških razloga, da su njegovom osudom bili

prekršeni Ustav SFRJ i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. Ovim rešenjem se utvrđuje da su „presude u odnosu na Savu Bankovića ništave od trenutka njihovog donošenja i da su ništave sve njihove posledice, tako da se rehabilitovano lice Sava Banković smatra neosuđivanim“.

U celini posmatrano, knjiga *U predvorju pakla* je dragoceno svedočanstvo o dugogodišnjem robijanju i stradanju prote Save Bankovića. Ona je verna i potresna slika o paklu u komunističkim

kazamatima, ali i o svetlim likovima mnogih mučenika. Istovremeno ona je potresno svedočanstvo o vremenu zla, nasilja i prevara. Zato je iščitavanje ove dragocene knjige „potrebno zarad duhovnog otrežnjenja i katarze od zablude totalitarne komunističke ideologije i suočenja sa velikim nerasvetljenim i nekažnjenim zločinima. Ovo je delo o dobrom čoveku u zlom vremenu, o njegovom beskrajnom stradanju, lutanju i istrajnosti na putu pravde, istine i morala.“ (S. Cvetković).

Kod vodenice, ulje na platnu, 69x41 cm, 1964.

Vladimir Marković

EKSTREMNA LEVICA
JUČE I DANAS

Marija Đorić, *Ekstremna levica. Ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd 2016, 209 str.

Pitanje ekstremne levice kod nas je poslednjih decenija retko istraživano. Godine 2016. u izdanju beogradskog Instituta za političke studije izašla je iz štampe zanimljiva, aktuelna, iscrpna i dokumentarna knjiga dr Marije Đorić, *Ekstremna levica. Ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*. Knjiga je svestrana, argumentovana i objektivna i obiluje informacijama i podacima koji su u užoj ili široj vezi sa temom. Njenu posebnu vrednost predstavlja obilje korišćene, domaće i inostrane, literature i drugih izvora. Tu je, bez sumnje, autorki mnogo

pomoglo i njeno dobro poznavanje engleskog, francuskog i nemačkog jezika. Ipak, i pored nesumnjivih kvaliteta knjiga je precutana u našoj javnosti.

Profesor Dragan Simeunović, jedan od trojice recenzenata ove knjige, u Predgovoru (str. 9) je zabeležio: „Pred nama je treća monografija mlade, a već priznate istraživačice violentnih fenomena spojenih sa politikom, doc. dr Marije Đorić. Nakon zapaženih studija o fenomenima politiziranog huliganizma u sportu i oko njega, te ekstremne desnice kao svetskog fenomena, autorka je svoje istraživačke upitnosti okrenula ka polju ekstremne levice, iz čega je proiznikla ova vredna monografija“. U te svrhe su joj poslužili i istorijski primeri takozvanih „ideoloških skretanja“ koja su u vremenima istorijske dominacije levice bila svakodnevna osnova za čitanje nasilja nad „grešnicima“.

U prvom poglavlju, „Određenje ekstremizma“ (str. 13–28), autorka ističe da su „ekstremizam“, baš kao i „demokratija“, pa i „jednakost“, „socijalna pravda“ i slično, široki, diskutabilni, složeni, višedimenzionalni, neprecizni, u izvesnom smislu barem relativni, pa donekle i protivrečni fenomeni i pojmovi, čije se značenje menja u prostoru i vremenu.

Autorka se potom, u drugom poglavlju, bavi pojmom levice. Na početku prvog odeljka, „Nastanak i određenje levice“ (str. 29–53), ona piše: „Iako je u 18. veku, kada se prvi put profilishe kao ideološka opcija, levica predstavljala interese nezadovoljne buržoaske klase, već u 19. veku zastupa interese radničke klase, da bi, u 20. i 21. veku levica regrutovala svoje pobornike pretežno iz redova nezadovoljnih studenata i ugroženih manjina (seksualnih, nacionalnih, rasnih itd).“ Sledi, zatim, klasifikacija levice, odnosno podela na njene vrste: „utopistička“, „stara“, „nova“, „umerena“, „ekstremna“, „reformistička“, „zaštitno-vigilantistička“.

Inače, odnos prema nasilju ključna je odrednica i vododelnica u podeli-svrstavanju ideologija, stranaka, pokreta skupina i pojedinaca, na umerene i ekstremne; i ultra-levih, i ekstremno-desnih, i svih drugih bez razlike.

Dalje se razmatra odnos leveice i desnice. Autorka primećuje da smo u našoj novijoj istoriji imali povezivanje nespojivih političkih elemenata unutar određenih političkih partija. Tipičan primer je Socijalistička partija Srbije, koja je u vreme Slobodana Miloševića, iako levičarska po svojoj ideološkoj provenijenciji i programu, zastupala i nacionalističke – dakle „desne“ ideje. (str. 42).

Kad je reč o savremenom levičarskom ekstremizmu, autorka je posebno naglasila da: „Jedan od najvećih bezbednosnih problema danas, posebno u zemljama EU, jeste 'sukob fašista i antifašista', koji često rezultiraju visokim stepenom nasilja, (posebno) ukoliko ih policija ne(dovoljno) kontroliše.“ (str. 67). Premda, razume se, i ovdje, sve više, isplivava na površinu i odnosi primat, militantni, fundamentalistički, islamski terorizam.

Dešavanja u prošlom veku pokazuju da su neke ekstremne forme komunističkih režima na različite, često brutalne načine, prinuđivale svoje građane na poslušnost. Primer ovakve vrste nasilja je prinudan rad u logorima, kao što je to bio slučaj sa gulazima u SSSR-u; ili, recimo, sa Golim otokom u Jugoslaviji. Levičarski režimi su se na najsurovije načine obračunavali sa neistomišljenicima, koristeći nasilje i tajnu policiju, pa se s pravom mogu svrstati u ekstremne političke fenomene. Komunistički sovjetski režim je sprovodio prinudu ne samo nad svojim građanima, već i nad državljanima drugih komunističkih zemalja. To je, pored svega drugog, išlo na uštrb životnog standarda ljudi. Ovakvo posmatrano, SSSR i Varšavski pakt su bili hegemonisti, pa i imperijalisti, ništa

manji od SAD i NATO, razume se, na drugačiji način.

Iz mnogobrojnih primera koje je analizirala, autorka je konstatovala da je ekstremna levica raznih idejnih opredeljenja, bez obzira na to da li se javlja u formi organizacija, pokreta, grupa ili nedemokratskih režima, sklona raznim vrstama nasilja. Pa ipak, neke forme nasilja, kao što su gerila i revolucija, mogu se okvalifikovati kao tipični levičarski fenomeni, iako se javljaju i kod ekstremne desnice. Takođe, mnogi od navedenih oblika nasilja su fluktuirajući i amorfni. Nema sumnje da i ova, poslednja činjenica često, još više, usložnjava, pogoršava i komplikuje situaciju. (str. 85).

Mnoge političke ideje su predstavljale utopiju i bile su ostvarljive samo u teorijskom smislu reči, dok u praksi nisu davale očekivane rezultate. Ili su, čak, davale sasvim obrnute rezultate; pretvarale su se, nužno u svoju potpunu suprotnost. Uključujući, naravno, čak i čitave, pojedine, ideologije. Međutim, pre svega uz pomoć ovih i ovakvih ideologija, naročito onih ekstremnih, u praksi se često stvara, ili pokušava stvoriti, jednodimenzionalno-inertno-neefikasno-nazadno-represivno društvo. Umnogome i zato, pogotovo kod tzv. „običnog“ sveta, pojmovi kao što su, na primer, „politika“, „političiti“, „ideologija“, „filozofija“ i slično, odavno su poprimili negativan, podrugljiv, pežorativan prizvuk i smisao.

Autorka primećuje da su posle pada Berlinskog zida 1989. godine mnogi teoretičari smatrali da je došlo vreme „kraja ideologije“, baš kao i „kraja istorije“. Ali to se, ipak, pokazalo neodrživim. Zapravo, reč je o tome da je ljudskom biću uvek potreban određen sistem ideja i verovanja, bez obzira na to koliko je on primenljiv i realan u društvu. Upravo iz tih razloga je primerenije govoriti

o spajanju starih i novih ideja, njihovom prožimanju, nego o njihovom kraju. (str. 99).

Težišni deo knjige je u petom poglavlju, koje se bavi ideološkim osnovama levičarskog ekstremizma. Poglavlje počinje analizom socijalizma kao ideološke osnove levičarskog ekstremizma. „Kao što je poznato, naziv socijalizam je dosta širok i može implicirati: komunizam, socijaldemokratiju, ali i mnoge druge srodne pojmove koju su se vremenom izdvajali. Recimo, unutar socijalizma se konstituisao kao poseban pravac – marksizam, čiji je idejni tvorac Karl Marks, a koji se kasnije uobličio kroz više različitih ideoloških pravaca poput maoizma, titoizma, staljinizma, trockizma, blankizma, prudonizma, itd... Sa staljinizmom se došlo do apsurdne situacije u kojoj se stvorilo društvo sa prividnom jednakosti, a sve na uštrb slobode, što je razočaralo mnoge komuniste u Sovjetskom savezu kao i ostalim zemljama Istočnog bloka.“ (str. 112–113).

Nakon toga, u drugom odeljku ovog poglavlja autorka piše o „anarhizmu kao ideološkoj osnovi levičarskog ekstremizma“. Ona tačno i oštroumno primećuje da je anarhizam jedna od retkih ideologija koja nikada nije uspjela da osvoji vlast, za razliku od, recimo, socijalizma, fašizma liberalizma i sl. Razlog što je to tako verovatno se može pripisati njihovom utopističkom konceptu koji previše veruje u sposobnost masa za samoorganizovanjem; bez kontrole državne vlasti, uz ukidanje svake države. S tim u vezi valja imati u vidu da, dok je – na primer – parlamentarni socijalizam pristajao na kompromisna rešenja, odbacujući revoluciju, anarhizam nikada nije prihvatao parlamentaran, miran, način političke borbe, nego uvek „sve ili ništa“. (str. 119).

U odeljku „Ekologizam kao ideološka osnova levičarskog ekstremizma“ (str. 122–128) autorka s pravom navodi

da je „ekologizam“ naročito u poslednjih pola veka – a pogotovo tokom poslednje 2–3 decenije, sve zastupljeniji, važniji i akutniji i u ovom domenu. Jednim delom sve to nastaje i kao reakcija na – realno – sve veću, i opasniju, zagađenost životne sredine, koja se neminovno javlja sa – svuda sve prisutnijim – procesom industrijalizacije, komercijalizacije, urbanizacije.

Posebnu pažnju autorka je posvetila „feminizmu kao ideološkoj osnovi levičarskog ekstremizma“. Činjenica je da, opšte uzevši, u velikoj većini skupina – nasilnih i nenasilnih; legalnih i ilegalnih, formalnih i neformalnih („ekstremne levice“ preko polovine i „običnog članstva“ – aktivista i pomagača, a i predvodnika) čine pripadnice ženskog pola. Štaviše, često je taj broj i više od 70% u korist žena. Sasvim drugačije nego u redovima ultra-desnice; a o „militantnim islamstima“ i da ne govorimo. Istovremeno, teroristkinje – ultralevičarke, po pravilu, pokazuju veću hrabrost, ali i brutalnost, od svojih muških saboraca i kolega po profesiji.

Pri svemu ovom, međutim, moramo imati u vidu još jednu, posebno važnu, činjenicu, koju autorka uočava i ističe: desničari, baš kao i „islamisti“, pretežno će ići na masovnost žrtava prilikom akcija, jer generalno preziru masu. Za razliku od levičara, čije žrtve su uglavnom selektivne i simbolične. Zato kod terorističkih akata ultralevičara obično ima manje žrtava; pogotovo u odnosu na broj akcija. Međutim, s druge strane, prema jednoj američkoj statistici, u periodu između 1988. i 1998. godine u terorističkim napadima u svetu je poginulo 13.858 ljudi od čega 74% čine žrtve koje su bile na meti napada levičara.

U šestom poglavlju knjige autorka detaljno analizira „odnos ideološki fundiranog ekstremizma i globalizacije“. Ona je nastojala da argumentuje tezu koju je postavila na početku svoje

knjige, koja glasi: „Sa globalizacijom novi ekstremizam ulazi u sledeću fazu, jer se javlja problem sa imigrantima koji masovno odlaze u zemlje zapadne demokratije, tragajući za boljim standardom.“ (str. 27). Zato je veoma važan, i sve važniji odnos između ekstremizma i globalizacije

Sedmo, poslednje poglavlje, posvećeno je razmatranju „najznačajnijih oblika i aktera savremenog levičarskog ekstremizma“ (str. 147–185). Autorka je zaključila da je levičarski ekstremizam uobličan kroz najrazličitije programe, aktere i ideje, koje su često nespojive. U suštini svog postojanja leвица se uvek borila za prava ugroženih grupa i manjina, težeći realizaciji kako opšte, tako i individualne pravde. Međutim, i pored pomenutih opštih proklamovanih ciljeva i ideala, ekstremna leвица se, u praksi, naročito u poslednje vreme, sve više približava svom antipodu – ultradesnici. Jer, i jedna i druga koriste, i to sve više, nasilje kao osnovni metod delovanja.

U okviru ovog poglavlja posebno su zanimljivi i bogati podacima odeljci o ekstremnolevičarskim grupama i organizacijama na teritoriji SAD-a i u Evropi (Velikoj Britaniji, Grčkoj, Italiji i Španiji). Nije, međutim, sasvim jasno zašto ovde nema i (Zapadne) Nemačke?

U SAD-u je problem ultralevog terorizma efikasno rešen i to relativno brzo. Premda uglavnom, nažalost, „po kratkom postupku“, odnosno „neformalno-vansudski“. To jest, likvidacijama malobrojnih terorista, na licu mesta, tokom samih akcija. Dakle, većinom bez hapšenja, saslušavanja, čak i ako bi se predali, a pogotovo bez izvođenja pred sud. Sve to, naravno, uz mnogo manje gubitke među policijom, nego li među teroristima. I, razume se, uz maksimalnu, što je više moguće, tajnost i skrivенost od javnosti.

U Velikoj Britaniji nikada nije bilo „ekstremno“ levičarskih grupacija (uključujući i njihovu Komunističku partiju). Pogotovo nije „ultra-levog terorizma“. IRA („Irska Republikanska Armija“) je, razume se, nešto sasvim drugo.

U Grčkoj, Španiji i Italiji, međutim, bilo je, kao što se zna, „anarhoterorističkih snaga“, još od sredine sedamdesetih. Ali nakon 1983–1985. godine one su u Grčkoj splasnule, a u ostale dve zemlje skoro sasvim nestale. Tokom poslednje decenije donekle obnavljaju delatnost, ponajviše u Grčkoj. Međutim, sve je to znatno ispod predašnjeg nivoa.

Ali za razliku od sedamdesetih, pa i osamdesetih godina, uslovi za bilo kakvu, pogotovo terorističku, ilegalu mnogo su teži, između ostalog i zato što su napredovale nauka i tehnika, naročito forenzika i tehnika snimanja, prisluškivanja praćenja. Stoga je sve teže ostati neotkriven ma u kojoj zemlji. Pored toga, gotovo svuda u svetu kazne za terorizam su znatno pooštrene.

Za nas je bez sumnje najzanimljiviji odeljak „Ekstremno levičarske grupe i organizacije na teritoriji Srbije“. Nažalost, ovom pitanju autorka je posvetila svega četiri stranice (str. 182–185). Na početku svoje analize ona tačno konstatuje: „U Srbiji se ekstremna leвица trenutno nalazi na marginama... Inspirisani anarhističkom ideologijom, srpski ekstremni levičari su se organizovali u nekoliko malih grupa, koje se pretežno bave propagandnim aktivnostima putem interneta.“ (str. 182).

Zatim se čitaoci knjige informišu o Anarhosindikalističkoj inicijativi (ASI), koja za sebe tvrdi da je „propagandno-borbena anarhistička revolucionarna sindikalna organizacija“. Nastala je 19. oktobra 2002. godine, motivisana prvomajskim demonstracijama i danas predstavlja najaktivniju srpsku anarhističku skupinu. Glavno sedište joj je u Beogradu,

ali postoje i „podružnice“ u Kragujevcu, Zrenjaninu, Kuli, Vršcu i Novom Sadu. Autorka o ASI piše da se aktivno bavi i propagandnim aktivnostima koje podrazumevaju delovanje putem: internet-portala, blogova, a posebna pažnja posvećena je izdavanju časopisa koji se zove *Direktna akcija*, kao i biltena pod nazivom *Anarho-sindikalistički bilten*. U izdavanju propagandnog materijala ASI posebnu ulogu ima Centar za liberalističke studije sa sedištem u Beogradu. (str. 184–185).

Od drugih ultralevičarskih asocijacija u savremenoj Srbiji pomenuta je grupa „Kontrapunkt“, koja zapravo predstavlja informativni sajt sa anarhističkim vestima, idejama, literaturom i aktuelnim događajima u svetu – sve, razume se, posmatrano kroz anarhističku prizmu. Kao i pomenuta „Anarhija&Blok 45“. Reč je o organizaciji koja se prvenstveno bavi izdavačkom delatnošću, u kojoj dominira anarhistička literatura. „Anarhija&Blok 45“ oformila je elektronsku biblioteku pod nazivom „Operacija džabalesku“, koja je besplatna i lako dostupna na internetu, sa tekstovima najpoznatijih anarhističkih pisaca. Međutim, obe ove asocijacije manje su poznate i manje aktivne od ASI.

U knjizi se navodi da prema neformalnim policijskim podacima trenutno u Srbiji ima oko 200 anarhista. Pretpostavljam da je tu reč samo o aktivnim eksponiranim, deklariranim anarhistima, koji su samo tako i mogli biti evidentirani. Ipak, očigledno je da policija, zbog nečega, pravi spiskove anarhista, iako se ogromna većina njih nije nijednom sukobila sa zakonom. Od svih domaćih anarhista u ovoj knjizi se poimence navodi samo Ratibor Trivunac, neformalni lider ASI, koji je i najpoznatiji i medijski najprisutniji. Jedini evidentirani „nasilni, teroristički-diverzantski akt“ koji su domaći anarhisti do sada počinili jeste bacanje „molotovljevog koktela“

na zgradu grčke ambasade u Beogradu, 2009. godine, u kasnim ponoćnim časovima. Naravno, bez ikakvih ljudskih žrtava, a materijalna šteta bila je minimalna. Pomno se pazilo da bude tako. I ovi anarhisti na svojim sajtovima i drugde, raspravljaju o tezama o prevaziđenosti, čak obesmišljavanju podele na levicu i desnicu, dovodeći u pitanje i potrebu samog njihovog postojanja. Pri svemu ovome mora se imati u vidu da današnja Srbija, kao, uostalom, i veći deo Evrope i sveta, posebno nakon „oktobra 1989.“, po svom ustrojstvu, političkoj „klimi“ ali i zakonima, nije najpovoljnije tle za nastanak, uspešno funkcionisanje i napredak bilo kakve levice. Pogotovo one ekstremne, pa makar bila i nenasilna. Takođe, ni domaći najširi radni, siromašni i ugroženi slojevi ni ono što kod nas sada od levice ipak postoji ne doživljavaju kao promotera i zaštitnika svojih prava, interesa i ciljeva. Pogotovo ne tako da bi se u sve ovo i sami aktivno uključili. Štaviše, mnogi uopšte i ne znaju da u Srbiji bilo kakva „ekstremna leвица“ uopšte postoji.

Nažalost, Marija Đorić u uopšte nije ulazila u istorijat ekstremne levice kod nas (u Srbiji i bivšoj SFR Jugoslaviji). Iako su, naravno, „ekstremni levičari“ opoziciono orijentisani prema postojećoj vlasti (SKJ–KPJ) i ovde postojali i kao takvi i delovali od juna 1968. godine. Od početka sedamdesetih nižu se, ponajviše u Beogradu, i suđenja i presude domaćim „trockistima“ i „anarhistima“ (Vladimir Miljanović, Milan Nikolić, Danilo Udovički, Pavluško Imširović, Jelka Kljajić-Imširović i drugi). U to vreme, 1974–1975, suđeno je i književniku Dragoljubu S. Ignjatoviću, neformalnom predvodniku i ideologu nekadašnje domaće opozicione ultralevice.

Od juna 1968, tokom nekoliko narednih godina, naglašenije je opoziciono-politički delovalo nekoliko domaćih „ekstremnih levičara“, studenata

– „šezdesetosmaša“. Neki od njih su tragično izgubili svoje živote u neobičnim, sumnjivim, nikada do kraja razjašnjenim okolnostima. Uz to, ovdašnji „ultralevičari“, iako su pojedini od njih bili izloženi oštrom režimskom progonu, za razliku od neke svoje političke sabrače u inostranstvu, uopšte nisu pokazivali nasilne tendencije.

Nažalost, ništa od ovoga Marija Đorić ne iznosi u svojoj knjizi. Baš kao što uopšte ne pominje Dragoljuba S. Ignjatovića i mali broj istomišljenika okupljenih oko njega u „ultralevičarskom kružoku“. Verovatno je to zato što o svemu tome ima vrlo malo podataka i dokumenata. O njima je pisano retko i fragmentarno, i u zemlji i u inostranstvu.

Na kraju, autorka je svoju analizu okončala zaključkom: „Anarhistički pokret u Srbiji je tek u začetku i nema veliki broj pristalica, kao što je to slučaj sa nekim drugim evropskim zemljama. Osim incidenta sa bacanjem molotovljevog koktela na zgradu grčke ambasade, srpski anarhisti nisu imali ozbiljnije nasilne incidente. Međutim, sa razvojem ekonomske krize, može se očekivati i napredovanje ovog ekstremno levičarskog pokreta, u čijim redovima bi se mogli naći studenti, tranzicioni gubitnici, nezaposleni.“ (str. 185).

Počev od maja-juna 1968. pa tokom dužeg niza godina, u raznim, naročito većim, gradovima Severne Amerike i nekih država Zapadne Evrope, povremeno izbijaju, veliki građanski socijalno-politički i antiratni nemiri, demonstracije i štrajkovi. Predvođe ih uglavnom studenti-ultralevičari, kojima se pridružuju i mnogi drugi nezadovoljnici. Neka od tih i takvih okupljanja eskaliraju u nasilje, koje onda rađa i „opravdava“, kontra-nasilje sa druge strane. Po pravilu, najžešći su sukobi u SAD-u.

Pišući o istorijatu ekstremne levice na Zapadu, Marija Đorić, nažalost, ni

ovo ne pominje. Međutim, ona navodi precizne podatke o onima koji su kao ekstremisti stradali u komunističkim režimima. „Među komunističkim režimima bilo je dosta onih koji su se mogli smatrati ekstremističkim i po tome što su činili masovna politička ubistva, kako bi održavali svoju vlast i kontrolisali (vlastito) stanovništvo. Politička ubistva u Kambodži su bila pretežno ideološki orijentisana, pa je tako u periodu između 1975. i 1978. godine ubijeno, čak 1.671.000 ljudi, koji su bili okvalifikovani kao 'neprijatelji' režima. Takav slučaj je bio i sa Sovjetskim Savezom, u kome je samo u periodu od 1934. do 1947. godine u gulazima-logorima 962.100 ljudi izgubilo živote. U Kini za vreme *Kulturne revolucije* je ubijeno 7.731.000 ljudi, takođe iz ideoloških razloga.“ (str. 74).

Ove maksimalističke brojke iz zapadnih izvora autorka preuzima prilično nekritički i bez dopunskih komentara i objašnjava. Ove i ovakve cifre, inače, danas, mnogi osporavaju; smatrajući ih preteranim i zlonamernim.

Posebna vrednost ove knjige jeste što autorka u njoj pominje i kritički analizira znatan broj knjiga domaćih i inostranih autora koje su uže ili šire povezano sa ovom tematikom i problematikom. Na primer: Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju* (2008) i *Terorizam* (2009), Mihailo Marković, *Levica danas u Srbiji i u svetu* (2007), Endru Hejvud, *Politika* (2004), Norberto Bobio, *Desnica i levica* (1997), Ernst Nolte, Fransoa Fire [međusobna polemika], *Neprijateljska bliskost: komunizam i fašizam u 20. veku* (2006), Karl Šmit, *Norma i odluka* (2001), Miša Stojadinović, *Noam Čomski i savremeno društvo* (2014), Meri Vulstonkraft *Odabrana prava žene* (1998), Džozef Naj, *Paradoks američke moći* (2004), Žan Bodrijer, *Duh terorizma* (2007), Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla* (2001), Samjuel Hantington, *Sukob civilizacija* (2000).

BIO-BIBLIOGRAFIJE

UDK 012 Станковић Симеон, епископ

Dobriilo Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

EPISKOP SIMEON STANKOVIĆ (1886–1960) Prilog bio-bibliografiji

I. Biografija

Episkop dr Simeon Stanković rođen je 4. (17) oktobra 1886. godine u selu Ležimiru kod Sremske Mitrovice. Osnovnu školu završio je u rodnom mestu, gimnaziju (1900–1908) s velikom maturom u Sremskoj Mitrovici (I-IV razred) i Sremskim Karlovcima (V-VIII razred). Teologiju sa doktoratom na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu u Černovicama (Bukovina, sada u Rumuniji) završio je 30. juna (13. jula) 1914. Studije filozofije je nastavio i završio na Univerzitetima u Beču i Zagrebu. Bio je nastavnik gimnazije u Sremskoj Mitrovici, u Drugoj muškoj gimnaziji u Beogradu, u Bogosloviji Sv. Save u Sremskim Karlovcima i od početka januara 1922. godine postavljen za docenta, a kasnije i za vanrednog profesora na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, najpre na katedri Svetog pisma Starog zaveta a uskoro potom je prešao na katedru Moralnog bogoslovlja (Hrišćanska etika), za koji se predmet od uvek i pripremao. Godine 1927. izabran je za vanrednog profesora iste katedre i na tom položaju zatekao ga je izbor za episkopa mostarskog 2.10.1931. godine. Godine 1934. premešten je, po pristanku, za episkopa Šabačko-valjevske eparhije, gde je ostao sve do svoje smrti 30. januara 1960. godine. Sahranjen je u episkopskoj grobnici.

Episkop dr Simeon zamonašio se na Sv. Petku 14. (27) oktobra 1919. godine u fruškogorskom manastiru Maloj Remeti. Za jerođakona rukopoložen je u Beogradskoj Sabornoj Crkvi 27. oktobra (9. novembra) 1919. godine, a za jeromonaha na Cveti 1920. godine takođe u Beogradskoj Sabornoj crkvi. Na Praznik Silaska Sv. Duha 1920. godine odlikovan je crvenim pojasom. Činom arhimandrita 16. (29) oktobra 1928. godine odlikovao ga je Arhijerejski Sabor Srpske pravoslavne Crkve, a za arhimandrita je proizveden 5. (18) novembra 1928. godine u Beogradskoj Sabornoj Crkvi.

U Monaškom udruženju bio je najpre sekretar, a docnije i podpredsednik. Do episkopstva bio je odlikovan ordenom Sv. Save IV i III stepena, a kao episkop (februara 1932.) i ordenom Svetog Save s lentom I stepena.

II. BIBLIOGRAFIJA

Посланице

1. Ускршња посланица епископа Симеона за 1932. годину. – Мостар, Православна српска епархија захумско-херцеговачка, 1932; стр. 4; 4⁰

2. Божићна посланица епископа Симеона за 1933. годину. – Мостар, Српска православна епископија захумско-херцеговачка, 1933; стр. 4; 4⁰

3. Ускршња посланица епископа Симеона за 1933. годину. – Мостар, Српска православна епископија захумско-херцеговачка, 1933; стр. 4; 4⁰

4. Божићна посланица епископа Симеона за 1934. годину. – Шабач, Православна Епископија Шабачко-ваљевска, 1934; стр. 4; 4⁰

5. Ускршња посланица епископа Симеона за 1934. годину. – Мостар, Српска православна епископија захумско-херцеговачка, 1934; стр. 4; 4⁰

6. Божићна посланица епископа Симеона за 1935. годину. – Шабач, Православна Епископија Шабачко-ваљевска, 1935; стр. 4; 4⁰

7. Ускршња посланица епископа Симеона за 1935. годину. – Шабач, Православна Епископија Шабачко-ваљевска, 1935; стр. 4; 4⁰

8. Божићна посланица епископа Симеона за 1936. годину. – Шабач, Православна Епархија Шабачко-ваљевска, 1936; стр. 4; 4⁰

9. Ускршња посланица епископа Симеона за 1936. годину. – Шабач, Православна Епархија Шабачко-ваљевска, 1936; стр. 4; 4⁰

10. Божићна посланица епископа Симеона за 1937. годину. – Шабач, Српска Православна Епархија Шабачко-ваљевска, 1937; стр. 4; 4⁰

11. Ускршња посланица епископа Симеона за 1937. годину. – Шабач, Епископија Шабачко-ваљевска, 1937; стр. 3; 4⁰

Расправе. Чланци. Прикази.

12. Наш народ, вера и морал. – *Весник Српске цркве*, 1921, 3–4, 110–116.

13. Проповед. – *Србија*, Сремска Митровица, 1921, 142 (9. 12); 143 (11. 12).

* Изговорена у Саборној цркви у Београду 1920. год.

14. Аутономија и хетерономија по учењу хришћанског филозофског морала. – *Весник Српске цркве*, 28/1922, 3, 6–10; 4, 12–18; 5, 304–308.

15. Чланица и расправе, од др В. Јанића, Сремски Карловци, 1922. – *Хришћански животи*, 1922, јануар,
* Приказ.

16. Проповед. – *Србија*, Сремска Митровица, 1922, 35 (26. 3); 36 (28. 3).

* Изговорена у београдској Саборној цркви 1922. год.

17. Будизам и хришћанство. – *Гласник Православне Српске Патријаршије*, 4/1923, 9, 136–138; 10, 147–150; 11, 165–168; 12, 182–186; 13, 198–200; 14, 210–212.

18. Аграрна реформа и наша црквена добра. – *Весник*, Београд, 6/1925, 17, 4–5.

19. *Старокаџоличка црква* од Стјепана Загорца, Загреб, 1925. – *Весник Српске цркве*, 1925, 7–8,
* Приказ.

20. Монијичка етика Ернеста Хекла. Критика са гледишта хришћанског моралног учења. – *Весник Српске цркве*, 30/1925, 11, 670–678; 12, 728–741; 31/1926, 1–2, 17–36.

21. О побачају и кажњивости намерног побачаја. – *Весник Српске цркве*, 30/1925, 2, 77–85; 3, 162–166; 4, 231–137.

22. Црквене заповести. – *Весник Српске цркве*, 31/1926, 11, 756–767; 21/1927, 1, 12–29; 2–3, 76–87.

23. *Врлина и срећа*, Борислав Михајловић Лоренц, Београд, 1926. – *Весник Српске цркве*, 31/1926, 7–8, 584–587.
* Приказ.

24. Хамурабијев кодекс и Мојсије. – *Бојословље*, 1/1926, 1, 25–37; 176–195.

25. О подели декалога, десет заповести Божјих. – *Бојословље*, 1/1926, 225–230.

26. Извори хришћанске православне етике. – *Бојословље*, 2/1927, 2, 115–133.

27. Основни принципи православног моралног учења. – *Бојословље*, 2/1927, 1, 13–18.

28. Брак, јучерашњи, данашњи, сутрашњи, од Otto Rühle. Превоо Р. Н. Петровић. – *Весник Српске цркве*, 1928, 9–10,
* Приказ.

29. Љубав према нејријашељу по науци св. Цркве и католичких бојословаца, од др Ј. Шимечког. – Прејлед Цркве ејархије нишке, 1928, 11–12, 1929, 1–2,

* Приказ.

30. *Problemi etičke kulture*. Dr Andrija Živković, profesor na bogoslovskom fakultetu zagrebačkoga sveučilišta, Mostar, Hrvatska tiskarna F. P., 1927, str. 83 in 8°. – *Духовна сјража*, 1/1929, 2, 161–163.

* Приказ.

31. Albert Fua: *Život i moral Muhamedov*, s francuskog preveo Sa-lih Vakmanović, Mostar, 1928, str. 26. – *Весник Српске цркве*, 34/1929, 11–12, 467–470.

* Приказ.

32. *Крајак живојојис Мухамеда са социјалној гледишја*, од ха-ци Риза Карабега, Мостар 1929. – *Весник Српске цркве*, 1929, 11–12,

* Приказ.

33. Хришћански и философски морал. Морално богословље и морална философија. – *Гласник Српске православне јатријаршије*, 11/1930, 9, 136–139; 10, 148–150; 11, 163–164; 12, 182–184; 13, 199–201; 14, 212–213.

34. Др Никодим Милаш, епископ даламатинско-истријски. – *Бојословље*, 5/1930, 4, 259–271.

35. О кремацији – спаљивању мртвих. – *Полишја*, 27/1930 (11. 2).

36. Одговор г. Чеди Марјановићу. – *Бојословље*, 6/1931, 4, 324–333.

37. Dr Andreas Eberharter, *Der Dekalog*, Salzburg, 1930. – *Бојословље*, 5/1930, 4, 321–326.

* Приказ.

38. Бурић-Топаловић Милица: „Побачај и његови узроци“, Београд, 1928. – *Весник Српске цркве*, 35/1930, 2–3, 198–200.

* Приказ.

39. Др Динко Томашић: „Криминални побачај са гледишта социологије и криминалне политике“, Загреб, 1930. – *Весник Српске цркве*, 35/1930, 7–8, 483–486.

* Приказ.

40. Otto Schilling: *Lehrbuch der Moraltheologie*. I. Band: Allgemeine Moraltheologie, XIV + 338 Seiten, gr. 8°, II Band spezielle Moraltheologie, VIII + 692 Seiten, gr. 8°, Max Hueber Verlag, München, 1928. – *Бојословље*, 5/1930, 1, 76–88.

* Приказ.

41. *Kattolische Moraltheologie*, von Dr. theol. et phil. Joseph Mausbach. Münster, 1927, XII + 274. – *Бојословље*, 5/1930, 2, 158–161.

* Приказ.

42. *Der Sittlichkeitsbegriff in der antiken Ethik*, von Dr theol. Et phil. Friedrich Wagner, Breslau 1928, I-VI + 187. – *Бојословље*, 5/1930, 2, 161–164.

* Приказ.

43. Др Чед. Марјановић: *Хришћанска етика* (пробно издање). – Београд, Штампарија „Св. Саве“, М. Сладековића, 1929, стр. III-IV + 52. – *Бојословље*, 5/1930, 3, 231–249.

* Приказ.

44. У изгнанству или к новом животу, Нови Сад, 1928, из адвентистичког учења и живота. – *Гласник Српске папстијаршије*, 1930, 22 и 23,

* Приказ.

45. *Самоубиство*, од др Милована Миловановића професора Универзитета, Београд, 1929. – *Гласник Српске папстијаршије*, 1930, 6,

* Приказ.

46. *Die soziale Frage und das Neue Testament* von dr Ignaz Rohar, Münster i. W, 1930. – *Прејлег Цркве епархије нишке*, 1930, 10,

* Приказ.

47. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Dve sociološke studije. Dr Julka Hlapец Ђорђевић, Ljubljana, 1930; str. 79. – *Бојословље*, 6/1931, 1, 83–86.

* Приказ.

48. *Вејетаријанство и етика*. Живојин Костић, Београд, 1930, стр. 69. – Издање Вегетаријанског друштва, „Лав Толстој“, св. 6. – *Бојословље*, 6/1931, 1, 79–83.

* Приказ.

49. *Die Nächstendliebe nach der Lehre der Heiligen Schrift*. Dr Joseph Beeking. Religiöse Quellenschriften, Bonn, Heft 65. – *Бојословље*, 6/1931, 2, 86–87.

* Приказ.

50. Главни принципи морално-социјалног учења Исуса Христа. – *Бојословље*, 6/1931, 2, 136–162.

51. О оделу, моди и луксузу. – *Гласник Српске православне папстијаршије*, 1931, 19,

52. *Ethik des Buddhismus*, D. Dr. B. J. Aufhauser, Düsseldorf 1929, str. 51. – *Бојословље*, 6/1931, 2, 169–171.

* Приказ.

53. О верском индиферентизму данашњег друштва. – *Весник Српске цркве*, 36/1931, 1–3, 751–760.

54. Беседа изговорена приликом хиротоније у београдској Саборној цркви 18/31. јануара 1932. – *Гласник Српске православне иашијаршије*, 1932, 3,

55. Беседа изговорена приликом устоличења у Мостару 2/15. фебруара на празник Сретенија 1932. – *Гласник Српске православне иашијаршије*, 1932, 7,

56. Верска трпељивост и југословенство. – *Црква*, календар, 1938, стр. 45–52.

57. Човек, његов постанак и сврха живота. – *Црква*, календар, 1939, стр. 42–48.

58. Из окружног писма. – *Мисионар*, Крагујевац, 20/1940, 11, 23–24.

59. [Беседа приликом устоличења за епископа шабачко-ваљевског]. – [У]: *Поменик шабачко-ваљевске епархије*, Београд, 1940, стр. 52–58.

Преводи

60. О сујеверју, од др Емилијана Војуцког, протојереја-ставрофора и професора Православног богословског факултета у Черновицама. С немачког превео и превод допунио др Симеон Станковић. – *Весник Српске цркве*, 1926, 7–10,

Литература о Симеону Станковићу

61. Нови епископ г. др Симеон Станковић. – *Полиџика*, 29/1932, 8521 (30. 1), 7.

* Са пописом радова.

62. Устоличење новог епископа у Шапцу. – *Полиџика*, 31/1934, 9480 (8. 10), 10.

* Др Симеона Станковића.

63. Свечано устоличење новог шабачког епископа г. др Симеона Станковића. – *Правда*, 30/1934, 10751 (8. 10), 7.

64. Љ. С.: Епископ г. др Симеон осветио је нову цркву у Бачевцима. – *Правда*, 31/1935, 11158 (20. 11), 6.

65. Случај епископа г. др Симеона. – *Време*, 17/1937, 5575 (28. 7), 5.

* Поводом тешких повреда задобијених од жандармерије за време „крваве литије“ поводом Конкордата у Београду.

66. Поповић, Атанасије М.: Епископ др Симеон Станковић. – [У]: *Поменик шабачко-ваљевске епархије*. Из разних извора поцрпао проф. Атанасије М. Поповић. Први део. Београд, 1940, стр. 49–61.

67. Стојковић, Андрија Б.: Симеун Станковић. – [У]: Андрија Б. Стојковић: *Развитак филозофије у Срба 1804–1844*. Београд, Слово љубе, 1972, стр. 493.

68. Димитријевић, Димитрије: Симеон Станковић (1886–1960). – *Богословље*, 24/1980, 1–2, 161–164.

* Биографија и библиографија.

69. Милошевић, Петар I.: In memoriam. + Др Симеон Станковић, блаженоупокојени епископ Шабачко-ваљевски. Поводом 20-годишњице смрти. – *Американски Србобран*, 85/1981, (6. 5), 9.

70. Познановић, Душан: Владика др Симеон Станковић. – *Српски Сион*, 2/1993, 2, 64–66.

71. Сава, владика шумадиски: Др Симеон Станковић, епископ шабачко-ваљевски 1934–1960. – [У]: *Српски јерарси*, Београд, Евро..., 1996, стр. 454.

72. Пузовић, Предраг: Др Симеон (Станковић) – епископ Захумско-херцеговачки (1932–1934). – *Богословље*, 44/2000, 1–2, 164–179.

Регистар имена

Бакмановић, Салих 31	Поповић, Антоније М. 68
Војучки, Емилијан 60	Пузовић, Предраг 72
Димитријевић, Димитрије 68	Сава, владика (Вуковић) 71
Ђурић-Топаловић, Милица 38	Стојковић, Андрија Б. 67
Живковић, Андрија 30	Томашевић, Динко 39
Загорац, Стјепан 19	Фуа, Алберт 31
Јанић, Воја 15	Хамураби 24
Карабег, Риза 32	Хекел, Ернст 20
Костић, Живојин 48	Хлапец Ђорђевић, Јулка 47
Лоренц Михаиловић, Борислав 23	Шимечки, Ј. 29
Марјановић, Чеда 36	*
Милаш, Никодим 34	Althausen, B. J. 52
Миловановић, Милован 45	Beeking, Joseph 49
Милошевић, Петар I. 69	Eberharter, Andreas 37
Мојсије 24	Rohar, Ignaz 37
Мухамед 31, 32	Rühle, Otto 28
Петровић, Р. Н. 28	Schilling, Otto 40
Познановић, Душан 70	Wagner, Friedrich 42

Sečenje slavskog kolača, ulje na platnu, 38x54 cm, 1951.

.....

IN MEMORIAM

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

U SPOMEN NA ĐURICU KRSTIĆA*

1. – Đurica Krstić – izdanak onog društvenog sloja među Srbima koji se naziva intelektualnom elitom, erudita i poliglota, prevodilac i pisac, veliki radnik i patriota – preminuo je 2. marta 2018. u 94. godini.

Rođen je u Skoplju 1924. gde je bio na službi njegov otac Orestije Krstić, šumarski inženjer. Rano detinjstvo je proveo u Tetovu, a osnovnu školu je završio u Skoplju 1934. Iste godine je prešao u Beograd gde je završio gimnaziju 1942. Školovanje je prekinuo zbog rata. Bio je član nacionalne Ravnogorske omladine u narodnom otporu tokom nemačke okupacije (od 1941–1944) a učestvovao je i u borbama posle mobilizacije na Sremskom frontu (1944–1945).

Posle rata je upisao studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Nakon diplomiranja 1954. godine je radio u spoljnoj trgovini posle čega se opredelio za naučni rad u Institutu za uporedno pravo. Bio je na usavršavanju u Austriji i u Velikoj Britaniji, u oblasti zakonodavstva o civilnom vazduhoplovstvu.

Doktorirao je iz međunarodnog privatnog vazduhoplovnog prava na Pravnom fakultetu u Beogradu 1965. Magistrirao je u oblasti anglosaksonskog i uporednog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Čikagu 1967. Bio je na studijskim boravcima u Francuskoj, Grčkoj, Rumuniji i Italiji.

Po povratku sa magistarskih studija u SAD zaposlio se u Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti 1972. gde je radio do 1988. U izučavanju običajnog prava posebno se bavio terenskim radom. Po uzoru na našeg velikog naučnika Valtazara Bogišića, usmerio se na istraživanje i objavljivanje radova iz oblasti pravnih običaja zemalja Jugoistočne Evrope.

2. – Tokom karijere najpre su ga interesovale pojedine teme iz uporednog prava a zatim istorija prava i, posebno, život ljudi u balkanskim planinama i, u tom sklopu, ostaci narodnih pravnih običaja u poslednjoj trećini dvadesetog veka.

* Reč prof. dr Jovice Trkulje na komemorativnom skupu povodom smrti dr Đurice Krstića u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, 29. maja 2018.

Autor je naučnih radova o pravnim običajima: *Pravni običaji kod Kuča*, (1979); *Pravni običaji u prošlosti i danas – komparacije i koncepcije* (1997); *Pravni običaji u Crnoj Gori, sinteza – komparacija – relikti* (2010); kao i niza originalnih članaka i prikaza u našoj i stranoj periodici. Autor je više monografija, članaka i referata za domaće i međunarodne skupove.

Godine 1987. stekao je status eksperta Ujedinjenih nacija. Kao profesor po pozivu predavao je materiju običajnog prava na Univerzitetu u Kjotu u Japanu (1989). Učestvovao je na međunarodnim kongresima i simpozijumima u Atini, Solunu, Varšavi, Bukureštu, Beogradu, Anahajmu, Los Anđelesu, Santa Barbari.

Bio je član Odbora za izvore srpskog prava Srpske akademije nauka i umetnosti, Odbora Crnogorske akademije nauka i umjetnosti za patrijarhalna društva, Međunarodnog instituta za nad vazdušno pravo u Parizu i Udruženja prevodilaca i sudskih tumača za engleski jezik.

3. – Đurica Krstić se od 1953. godine decenijama intenzivno bavio stručnim i naučnim prevodilaštvom (za engleski jezik). On je pažljivo pratio šta se zbiva u anglosaksonskoj nauci i kulturi i o tome obaveštavao našu stručnu javnost. Ubrzo, kada su se stekli uslovi počeo je sistematski da prevodi kapitalna dela, držeći se dosledno dva principa: koliko su te knjige karakteristične za duhovnu situaciji tamošnjih društava i koliko bi bile zanimljive za našu sredinu.

Preveo je veći broj dela iz oblasti prava, istorije, međunarodne politike, sociologije, antropologije, istorije umetnosti. Preveo je dela preko 20 autora: Luis Mogana, Rosko Paunda, Alana Farnsvorta, Pitirima Sorokina, Adama Smita, Entoni Gidensa, Roberat Dala, Arenda Lajpharta, Arnolđa Tojnbija, Hansa Morgentaua, Henrija Kisindžera, Fredrika Džemsona, Frensisa Fukujame, Lorenasa Fridmena, Ronalda Dvorkina i dr.

Na taj način Krstiću je pošlo za rukom da prevede čitavu biblioteku knjiga najznačajnijih autora iz oblasti pravno-političke nauke i filozofije. On je uspeo da njihova dela približi širokom krugu današnjih čitalaca.

U našim pravnim krugovima najpoznatiji je po svom prevodu na engleski fundamentalnog dela naše pravne kulture – *Dušanovog zakonika* (Bistrički prepis) za Srpsku akademiju nauka i umetnosti (1981). Drugi njegov poznati prevod na engleski je *Zakon o obligacionim odnosima*. Na taj način on se afirmisao kao veliki ambasador srpske pravne kultrve na engleskom govornom području.

4. – Izvanredni istraživački rezultati Đurice Krstića u oblasti uporednog prava, istorije prava i posebno običajnog prava balkanskih naroda, te više nego impresivni prevodilački radovi svedoče o tome da se on od samog početka kretao stazom koju su u srpskoj pravnoj nauci utrli korifeji: Valtazar Bogišić, Živojin Perić, Mihailo Konstantinović, Mehmed Begović.

Onim što je uradio na polju uporednog prava i posebno običajnog prva balkanskih naroda Krstić je bio zapaženi istraživač naše pravne nauke krajem XX i početkom XXI veka. U svom stručnom radu on je dosledno sledio i primenjivao istraživačke metode i principe pomenutih korifeja.

Imajući u vidu rezultate ukupnog naučnog i prevodilačkog rada Đurice Krstića u oblasti uporednog prava i običajnog prava, Fondacija „Miodrag Jovičić“ mu je dodelila nagradu za 2017. To je, nažalost, jedino društveno priznanje koje je ovaj veliki radnik i patriota dobio.

5. – Po uzoru na svoje prijatelje iz rane mladosti akademike Dimitrija Đorđevića i Miodraga Jovičića i brata Uglješiu Krstića, Đurica je nastojao da doprinese slobodi i napretku svoga naroda i države, nadahnjujući se slobodarskim, demokratskim i humanističkim idejama i narodnom tradicijom.

Oni su zajedno stasavali, rame uz rame bili u ratu, u Ravnogorskom pokretu, potom kao „beli vratovi“ na Sremskom frontu. Pripadali su generaciji mladih Srba koja je pred stupanje u život sve imala, stupivši u njega sve izgubila. Bio je jedan iz plejade petnaestogodišnjaka koji su kao golobradi dečaci ušli u vrtlog Drugog svetskog rata i iz njega izašli kao ljudi gorkog iskustva i vojnici. Delili su dobro i zlo u posleratnim godinama; zajedno su studirali, bavili se naučno-istraživačkim radom, radili u istim institucijama. Zajedno su ostvarili sjajne karijere u svojim strukama. Zajedno su vršili svojevrsnu prosvetiteljsku misiju u Srbiji u najširem smislu te reči.

Sledeći primer svojih prijatelja i uzora Đorđevića, Jovičića i brata Uglješe, Đurica je poslednje godine života posvetio pisanju memoarskih zapisa, nastojeći da ostavi trag o ličnoj sudbini u vrtlogu istorijskih događaja. Tako je nastala njegova knjiga *Balkan kao sudbina, Vremena – predeli – ljudi*, koju sam imao čast da kao urednik priredim i koja se pojavila nekoliko meseci pre smrti autora.

U svojim zapisima Đurica je u prvi plan stavio ljude koje je susretao i događaje u kojima je učestvovao. Za sebe je uzeo ulogu posmatrača i očevica u najboljoj tradiciji memoarske literature. Knjiga sadrži portret jednog sveta koji je, nažalost, nestao u kovitlacu tragičnih zbivanja u XX veku; ona je svojevrsni arheološki beleg tog iščezlog sveta. Ona je spoj memoarskih, putopisnih, dokumentarističkih i književnoistoijskih obeležja, a sve to prelomljeno u ličnoj optici, sa naglašenim ličnim stavom i osobenim stilom.

Na taj način Đurica je, zajedno sa Dimitrijem Đorđevićem, Miodragom Jovičićem i Uglješom Krstićem ispisao dragocene stranice knjiga kojima su svedočeci o ožiljcima i opomena svoje generacije, „poručili mladim srpskim generacijama koje ulaze u novi XXI vek da nikada nije kasno za ostvarivanje njihovih težnji, jer se one postižu radom, upornošću, verom u sebe, svoj narod i svoje ideale.“ (D. Đorđević).

6. – U najkraćem, to je životni put i lik Đurice Krstića. Andre Žid je svojevremeno primetio: „život čovekov njegova je slika“. Život Đurice Krstića doista je verno ocrtao njegov neizmenljiv portret. Prateći njegov životni put i raznoliko delo, moguće je jasno uočiti čoveka postojane moralne uspravnosti i intelektualne doslednosti, koji iskreno i rodoljubivo nastoji da dâ doprinos kulturi i napretku svoga naroda.

Sa odlaskom Đurice Krstića otišao je jedan od retkih izdanaka srpske građanske elite, jedan od poslednjih pripadnika „naraštaja sa najtragičnije raspustice u istoriji srpskog naroda, naraštaja koji nije pravio istoriju, već na kojem se istorija pravila“. (Uglješa Krstić).

Nadamo se da je sada u svetu bez deoba, bez „belih vratova“, smrtonosnih minskih polja i rovova-grobnica, gde se govori slobodno i piše bez pseudonima.

Da je ponovo u serklu Mladih Srba i da će njihova prigušena reč dopreti do nas, do novih mladih Srba koji stasavaju.

Za sve što je učinio za našu pravnu struku, za svoj narod i otadžbinu neka mu je slava i hvala.

Vaza sa buketom lala i jorgovana, akvarel, 23x17 cm

PROFESORKI S LJUBAVLJU

Sećanje na profesorku Bosiljku Gavrić (1931-2017)*

Posle duge i teške bolesti preminula je 12. novembra profesorka Bosiljka Bosa Gavrić. Prestalo je da kuca plemenito srce naše drage profesorke, humaniste i prosvetitelja. Završio se jedna častan, pošten, dostojanstven i iznad svega plemenit život.

Bosiljka je rođena pre 86 godina u Žedniku u porodici koja je iz Hercegovine došla u Vojvodinu. Njen otac Blagoje Sudžuk trgovac i majka domaćica imali su petoro dece, dva sina i tri kćeri. Vredno su radili, živeli skromno, nastojeći da svojoj deci obezbede solidno obrazovanje. Ratni vihor započet 1941. prekinuo je idilični porodični život. Nastupili su teški i tragični dani za porodicu Sudžuk. Na početku rata 1941. otac Blagoje je zarobljen i odveden u zarobljeništvo u Nemačku. U toku rata su poginula dva sina koji su bili ponos porodice.

Uprkos porodičnoj tragediji, Bosiljka je završila nižu osnovnu školu u Žedniku s odličnim uspehom, a potom i gimnaziju. Pribežište od ratnih strahota i porodične tragedije nalazila je u učenju i knjigama. Završila je Filološki fakultet u Beogradu, odsek – srpski jezik i svetska književnost.

U toku studija upoznala je Borivoja Gavrića, lekara iz Sarajeva, za koga se udala. Od 1957. do 1965. godine živeli su i radili u Travniku. Bosa je radila kao profesor u gimnaziji, a Borivoje kao ginekolog u Travničkoj bolnici. Radila je sa puno entuzijazma sa svojim učenicima i sa mladim glumcima u Tranvičkom amaterskom pozorištu. Jedan od najtalentovanijih je bio Josip Pejaković, sa kojim je Bosa ostala u prijateljskim odnosima do kraja života.

Godine 1960. Bosi i Borivoju se rodio sin Boro. Pet godina kasnije porodica se doselila u Kikindu gde se Bosa zaposlila kao profesor srpskog jezika u Gimnaziji. Na poslu je bila uspešna i priznata kao stručnjak za srpski jezik i književnost. To ju je preporučilo za napredovanje u službi. Pre penzionisanja bila je nekoliko godina na dužnosti direktora Srednješkolškog centra u Kikindi.

Ona i njen suprug su teško podnosili ratne sukobe 1990-ih, slom njihove domovine i odlazak u svet sina jedinca. Borivojevo srce nije izdržalo i on je preminuo 1993. Bosa ga nikada nije prežalila, ali je smogla

* Reč na komemoraciji povodom smrti profesorke Bosiljke Gavrić u Kulturnom centru u Kikindi, 15. novembra 2017. godine.

snage da živi i da se bori za sreću svog sina. Zato, među postignućima profesorke Gavrić treba pomenuti podizanje sina, Bore, nad kojim je brižno bdela i kome je bila sigurni oslonac. On je uspeo da završi medicinski fakultet i specijalizaciju iz neruopsihijatrije; da ostvari uspešnu karijeru u Orlando na Floridi (SAD) i ostvari je porodičnu sreću sa suprugom Amrom i ćerkom Lindom.

Dobro je poznato i često se ističe da je ključnu ulogu u formiranju sjajnih generacija kikindske Gimnazije imala plejada nastavnika-prosvetitelja koji su obavljali ne samo obrazovnu već i civilizacijsku misiju – uspostavljanja mostova između različitih duhovnih svetova i kultura. Jedna od njih je bila i Bosa Gavrić. Ona je radila sa svojim učenicima sa velikom ljubavlju i posvećenošću i ostavila trajan trag u Kikindi.

Pripadao sam drugoj generaciji njenih učenika. Sećam se s poštovanjem časova srpskog jezika na kojima nas je učila ne samo gramatici i pismenosti, već nam je otvarala najbolje stranice naše i svetske književnosti. Otvarala nam je duše za lepotu i uzvišenost književnosti i umetnosti. Svojim gospodstvenim držanjem, bogatim jezikom, besprekornom dikcijom, tananim senzibilitetom dočaravala nam je uzlete i padove, svetlosti i senke, boje i mirise iz bogate umetničke riznice, iz naše i svetske literature. Posebno je uspevala da nam približi komplikovane karaktere i životne sudbine likova iz književnosti. Još su nam u sećanju njena izvanredna predavanja o *Antigoni*, *Hamletu*, *Ani Karenjinoj*, Dušanu Vasiljevu, *Travničkoj hronici*, *Seobama*, *Tvrđavi*... U našoj svesti zauvek su ostali urezani stihovi Dobriše Cesarića koje nam je govorila na prvim časovima književnosti: „Gle malu voćku poslije kiše:/ Puna je kapi pa ih njiše / I bliješti suncem obasjana, / Čudesna raskoš njenih grana. / Al nek se sunce malko skrrije, / nestane sve te čarolije. / Ona je opet kao prvo, / Obično, jadno, malo drvo.“ Iako mladi i neiskusni, shvatali smo da je u toj lirskoj minijaturi sadržana duboka filozofija života, dragocen putokaz koji nam naša profesorka postavlja kao ohrabrenje i utehu.

Profesorka Gavrić se suvereno kretala u prostorima književnosti, pozorišta i muzike. Pronicljiva, inteligentna i posvećena, imala je sposobnost da prepozna sposobne i nadarene đake. Sa lakoćom je uspostavljala i održavala prisne veze sa svojim talentovanim učenicima, hrabreći ih da smelo krenu svojim putem. Mnogi od nas su zahvaljujući njoj uspeli da se ispnu do najviših hramova nauke, kulture i umetnosti. Zalagala se za mejeutiku i pedagogiju osvajanja znanja, da se putem dijaloga, ukrštanjem gledišta, dođe do istinitih zaključaka, i pravičnih rešenja. Dosledno je stajala je na strani građanske i prosvetlene Srbije.

Radila je sa nama nesebično i predano u literarnoj sekciji, na pripremi recitala, organizovanju pesničkih susreta Vojvodine, uređivanju

đačkih listova. Odlikovale su je najdivnije ljudske osobine: iskonska toplina, dobronamernost, smernost, otvorenost prema drugom i drugačijem. Ne mali broj njenih bivših učenika odužio je svoj dug prema dragoj profesorki. U njenim teškim godinama tuge, usamljenosti i teške bolesti, oni su bili ti koji su je posećivali i nastojali da sačuvaju dostojanstvo njene bolesne starosti.

Profesorka Bosa Gavrić je svojim radom, ljubavlju prema svojim učenicima i posvećenošću pozivu postavila visoka merila i time ostavila svoj trajan pečat u brojnim generacijama njenih učenika. Od nje se rastajemo s bolom i tugom, ali i s ponosom što smo je imali za učitelja i prijatelja.

S ljubavlju i poštovanjem zahvaljujemo dragoj profesorki za požrtvovanje i ljubav koje nam je davala, za mudrost kojoj nas je učila, za podršku i razumevanje koje nam je darovala.

Za sve što je učinila za nas, za našu Gimnaziju i naš grad, neka joj je večna hvala i slava!

Ružin cvet, akvarel, 22,5x16 cm

Pejzaž, ulje na platnu, 34x24,5 cm, 1956.

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XVI (2018), No. 3-4

CONTENTS

<i>Introduction</i>	5
---------------------------	---

THE TOPIC: CHURCH LAW IN SERBIA

<i>Stefan Zeljković</i> The important role of Saint Sava in the development of Serbian church law	11
<i>Andrija Sošić</i> The appearance of Christian ethos in the codes of law of Saint Peter of Cetinje	27
<i>Aleksandar Mitrović</i> A comparative overview of state and church marital legislation	39
<i>David Spaić</i> Comparative overview of church offense and criminal offense, ecclesiastical penalties and criminal sanctions	46
<i>Evgenije (Bojan) Pilipović</i> Church and state law in the Metropolitanate of Karlovci	58

Research

<i>Rade Ćosić</i> The actor and the game	79
<i>Milan Blagojević</i> The necessity of the deconstitutionalization of the Council of Peoples of the Republic of Srpska	101

Experiments

<i>Ivana Petković</i> Law and love in the novel <i>the Slave</i> by Isaac Bashevis Singer	121
<i>Svetislav Lj. Marković, Bratislav Stojiljković</i> <i>Srbobran</i> is also banned because of Tesla's statement	140

Translations

Hans King
The Posthumous speech by Karl Barth 153

Trends

Danilo Basta
Five Minute Meditation on Time 157

Views

Stefan Dragičević
Concordat – a lesson from
a history that we have not learned 159

Interview

Miloš Jevtić
A conversation with Jovan Đorđević on Radio Belgrade 163

Memories

Radomir Đorđević
Miloš N. Đurić, philosopher, scientist, humanist 181

Dobriilo Aranitović
Lectures by mister Miša Đurić 185

Dobriilo Aranitović
The departure of Nikola Milošević 188

Dossier

The Rehabilitation of Political Prisoners in Serbia 197
Jovica Trkulja
Condemnation, murder and rehabilitation of Ilija Pržić 199

Reviews, Critiques, Book Reviews

Milorad Vukašinić
Aleksandar Geljević – mystery over the Kremlin 227

Mirjana Živanović
Legislative and political ideas in the period of Constantine
and Justinian (Srđan Šarkić, *Legal and political
ideas in the Eastern Roman Empire*) 234

Jovica Trkulja
Public activities of Miloš Moskovljević
(Momčilo Isić, *Miloš Moskovljević, Personality and Work*) 238

Jovica Trkulja
Friendly gratitude to Svetozar Stojanović
(Katarina Karamijalković, *A book with dedication
in the personal library of prof. dr Svetozar Stojanović*) 242

Vladimir Marković
A testimony of the time of evil
(Sava Banković: *At the gates of hell*) 245

Vladimir Marković
The extreme left then and now
(Marija Đorić: *The extreme left.*
Ideological aspects of far-left extremism) 249

Bio-bibliography

Dobriilo Aranitović
Bishop Simeon Stanković (1886–1960), Bio-bibliography 255

In memoriam

Jovica Trkulja
In memory of Đurica Krstić 263

Jovica Trkulja
Remembering professor Bosiljka Gavrić 267

Objavljivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3-4/2018

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XVI (2018), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Miloš Nikolić

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Dr. Stanislav Sretenović

Dr. Damjan Tatić

Dr. Milan Ćirković

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić

Publishers

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

For the Publisher

Mirko Milićević, Director

Illustrations in this issue: Sima Žikić's paintings

Cover: Sima Žikić, *Bora*,

Oil on canvas, 62 × 37 cm, 1954 (Knjaževac regional museum)

ISSN 1451-5822

9 771451 582001